

XVI.-XX. YÜZYILLARDA KARAKALPAK TÜRKLERİ TARİHİ

SALİH YILMAZ

TÜRK TARİH KURUMU

*Bu eseri sevgili eşim Victoria Bilge Yılmaz,
Karakalpak atam Prof. Dr. Sabır Kamalov, saygı-
değer hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu ve görev
başındayken şehit edilmiş T.C. Dışişleri Bakanlığı
mensuplarına ithaf ediyorum.*

XVI-XX. YÜZYILLARDA

KARAKALPAK TÜRKLERİ TARİHİ

Fark53

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sayı 214

XVI-XX. YÜZYILLARDA
KARAKALPAK TÜRKLERİ
TARİHİ

SALİH YILMAZ

ANKARA - 2006

Yılmaz, Salih

Karakalpak Türkleri tarihi : XVI-XX. yüzyıllarda / Salih Yılmaz.--Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006.

xxv, 221 s. : res., hrt. ; 24 cm.--(AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 214).

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 975 - 16 - 1870 - 3

1. Karakalpaklar_Tarih. I. E.a. II. E.a.: XVI-XX. yüzyıllarda. III. Dizi.

958.4

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 01.04.2004 tarih ve 473/11 sayılı Yönetim Kurulu Kararı gereğince 1000 adet basılmıştır.

ISBN: 975-16-1870-3

Raportör: Prof. Dr. Mehmet SARAY

Baskı: Dumat Ofset Matbaacılık

Gersan Sanayi Sitesi 654. Sk. No: 54 Ergazi / Ankara

Tel: 0312 257 11 80

Baskı Tarihi: 18 Ekim 2006

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ	XI
KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	XIII
A- Arşiv Vesikaları	XIII
B- Vakayinâmeler	XIV
C- Seyahatnâmeler	XVI
D- Kaynaklar ve Tetkik Eserler	XVI
1- Rusça Kaynaklar	XVI
2- Türkçe Kaynaklar	XXI
3- İngilizce, Almanca, Fransızca ve Farsça Kaynaklar	XXIV

GİRİŞ

A- KARAKALPAK VE ÇORNIYE KLOBUKİ TERİMLERİNİN AÇIKLANMASI	1
1- Karakalpak Teriminin Açıklanması	1
2- Çornıye Klobuki Teriminin Açıklanması	8

BİRİNCİ BÖLÜM

KARAKALPAK TÜRKLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A- KARAKALPAK TÜRKLERİNİN KÖKENİ	19
1- Karakalpakların Peçenek ve Kıpçaklarla Akrabalığı	19
2- Karakalpakların Nogaylarla Akrabalığı	28

İKİNCİ BÖLÜM

XVII-XIX. YÜZYILLARDA KARAKALPAKLAR

A- KARAKALPAKLAR SIRDERYA BOYLARINDA	37
1- Sırderyalı Karakalpakların Rus Uyuğuna Geçmesi (1730-1743)	39
a- Ufa Asilzadesi Dimitriy Timofeyeviç Verşinin'in Türkistan'a Gönderilmesi ve Karakalpaklarla Münasebet Kurması	39
b- Kalmuklar (Cungarlar)'ın Türkistan'a Saldırısı ve Aktaban Şubrandı Hadisesi	41

c- Rus Elçisi Mambet Mirza Tevkelev ve D. Gladışev'ın Türkistan'a Gönderilmesi ve Karakalpakların Rusya Himayesine Girmesi.....	44
ç- Karakalpakların Rusya Himayesine Girmesini Kabul Etmeyen Ebu'l Hayr Hanın Karakalpaklara Saldırısı.....	47
B- KARAKALPAKLAR YANIDERYA BOYLARINDA.....	48
1- Küçük Cüz'ün Parçalanması ve Karakalpaklar Üzerine Yapılan Saldırıları.....	48
2- Orta Cüz Hâkimi Abılay Hanın Karakalpaklara Saldırısı.....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVI-XIX. YÜZYILLARDA KARAKALPAKLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE İLİŞKİLERİ

A- KARAKALPAK-KAZAK HANLIĞI İLİŞKİLERİ.....	53
1- Ebu'l Hayr Han Dönemi (1693-1748).....	54
2- Eralı Han Dönemi (1784-1794).....	55
B- KARAKALPAK- BUHARA HANLIĞI İLİŞKİLERİ	57
1- II. Abdullah Han Dönemi (1557-1598).....	58
2- Bakî Muhammed Han Dönemi (1599-1605)	59
3- İmam Kulu Han Dönemi (1611-1642).....	60
4- Muhammed Rahim Han Dönemi (1752-1768).....	61
C- KARAKALPAK- HOKAND HANLIĞI İLİŞKİLERİ.....	62
1- Hudayar Han Dönemi (1845-1875).....	62
D- KARAKALPAK- HİVE HANLIĞI İLİŞKİLERİ.....	64
1- Hive Hanlığının Kuruluşu	64
a- Hacim Han Dönemi (1558-1602).....	65
b- Yedigâr Han Dönemi (1708-1714).....	66
c- Şirgazi Han Dönemi (1715-1728)	67
d- İlbars Han Dönemi (1728-1740)	68
e- Muhammed Emin İnak Dönemi (1770-1790).....	69
f- Eltuzer Muhammed Bahadır Han Dönemi (1803-1806) .	71
g- Muhammed Rahim Han Dönemi (1806-1825).....	74
h- Allah-Kulu Han Dönemi (1825-1842).....	81
i- Muhammed Emin (Âmin) Han Dönemi (1845-1855).....	83
j- Seyyid Muhammed Han Dönemi (1856-1865)	84
2- Rusya'nın Hive'yi İşgali	86
3- Hive Hanlığı Yönetiminde Yaşayan Kavimlerin Rusya Himayesine Geçmek İstemelerinin Nedenleri	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XVI- XIX. YÜZYILLARDA KARAKALPAKLARDA
KÜLTÜR VE TEŞKİLÂTLANMA

A- İİÂKİMİYET VE İHANLIK	97
1- İhan	97
2- Bey	100
3- İloca ve Şeyhler	102
B- İKTİSADÎ HAYAT	104
1- Hayvancılık.....	104
2- Balıkçılık	106
3- Ziraat	108
4- Ticaret ve Yerleşme.....	111
5- Giyim	115
6- El Sanatları ve Zanaat.....	115
C- SOSYAL YAPI.....	117
D- DİL VE EDEBİYAT.....	121

BEŞİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA KARAKALPAKLAR

A- KARAKALPAKİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİNİN OLUŞUMU	129
1- Rusya'da Meydana Gelen Ekim İhtilâli ve Karakalpak Özerk Vilâyetinin Kuruluşu.....	129
2- Karakalpak Özerk Vilâyetinin Rusya Federasyonuna Bağlanarak Özerk SSC'ye Dönüştürülmesi ve Hukukî Statüsü (1932-1936)	133
3- Karakalpakistan Özerk SSC'nin Özbekistan SSC'ye Bağlanması (1936-1990).....	135
4- SSCB'nin Dağılması ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin Egemenliğini İlan Ederek Özbekistan Cumhuriyetine Bağlanması (1990-1993).....	139
B- KARAKALPAKİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİNİN COĞRAFÎ, İKTİSADÎ, SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI	145
1- Coğrafi Konum ve İklim	146
2- Nüfus	147
3- Din	149

4- Dil ve Edebiyat.....	150
5- Sanayi	154
6- Tarım ve Hayvancılık	157
7- Ulaşım	160
8- Çevre Problemleri ve Sağlık	160
9- Bankacılık	163
SONUÇ	165
BİBLİYOGRAFYA	173
DİZİN	189
EKLER	199
RESİMLER	207
HARİTALAR	213

KISALTMALAR

AKM	Atatürk Kùltür Merkezi
AN	Akademi Nauk
ASSR	Avtonomnaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Resbuplika
AÜ DTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesi
Ayn.esr.	aynı eser
Ayn. mkl.	aynı makale
bk.	Bakınız
çev.	çeviren
FAN	Filial Akademii Nauk
gös. yer.	gösterilen yer
hzl.	hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi
KB	Kùltür Bakanlığı
KK	Karakalpaskoy
KP	Komünist Partisi
KSİE	Kratkiye Soobşeniya İnstituta Etnografii
MGU	Moskovskiy Gosudarstvennıy Universitet
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
ÖC	Özerk Cumhuriyet
ÖSSC	Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
s.	sayfa

SSR	Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika
SSSR	Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
St.	Sankt
TA	Türk Ansiklopedisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDEA	Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TİKA	Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TTK	Türk Tarih Kurumu
UNDP	United Nations Development Program
UZSSR	Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
yay.	yayınları
YL	Yüksek Lisans

ÖNSÖZ

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu, kurulu dengeler köklü bir değişikliğe uğramıştır. Sovyet İmparatorluğunun yok oluşuyla ortaya çıkan siyasî boşluğun bir sonucu olarak, dünyanın çok politik olan coğrafyası yeniden belirlenmiş, ideolojik nedenlerle ayrılmış olan milyonlarca kişi, birbirlerini yeniden keşfetmiştir. Bu durum daha önce olmayan yeni gereksinimleri ortaya çıkarmıştır.

Sovyetler Birliği'nin kurulduğu yıllarda Türkistan toplulukları arasında etnik farklılıklar ve buna bağlı olarak etnik bilinçten söz etmek neredeyse imkânsızdı. Bugün ortaya çıkmış olan milliyetlerin büyük bir kısmı yapay olarak sonradan oluşturulmuştur. XX. yüzyılda Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan Türk Dünyası gerçeği yeni Türk cumhuriyetleri, özerk cumhuriyetler ve vilâyetler (oblastlar)'in oluşturulmasıyla şimdilik tamamlanmıştır.

Sovyet yönetimlerinin Türk topluluklarını parçalara ayırmasıyla oluşan yapay cumhuriyetlerden biri olan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti ve onu oluşturan Karakalpak Türkleri bu eserimizin konusunu oluşturmaktadır. Karakalpak Türklerinin incelenmesinin ana nedeni bu konuda Türkiye'de detaylı bir bilginin ve araştırmanın olmayışdır. Türkiye-Türkistan toplulukları arasındaki etkileşimin doğru istikamette ilerlemesi açısından bu ve buna benzer çalışmalar yararlı olacaktır. Çünkü bu bölgede bulunan topluluklar kendi kimliklerini ve tarihlerini esaslı bir şekilde öğrenme ve öğretme yolunda âdeta kıvrınmaktadırlar. İşte bu amaca yönelik olarak hem Türkiye Türklerine hem de Karakalpaklara yararlı olması ümidiyle hissî etkilerden arındırılmış olarak bu eseri hazırlamış olmaktan büyük mutluluk duyuyorum.

Bu eser hazırlanırken elbette birçok kişi ve kurum beni yüreklendirmiş ve yardımlarını esirgememişlerdir. Bunların en başında beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan sevgili eşim Victoria Bilge Yılmaz'a, saygıdeğer atam Prof. Dr. Sabir Kamalov'a, değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya, kaynak eser yardımı ve değerli görüşlerinden dolayı Prof. Dr. Mehmet Saray'a, Prof. Dr. Reşat Genç'e, Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a, Prof. Dr. Abdülkadir Donuk'a,

Prof. Dr. Fikret Türkmen'e, Karakalpak şair ve yazar Gülayşo Esemuratova'ya, Makset Karlıbayev'e, Yard. Doç. Dr. Nuri Yavuz'a, dil bilgisi incelemesinden dolayı Nihal Kilci'ye, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığına, Özbekistan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığına ve akademik olarak yetişmemde büyük pay sahibi olan Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü öğretim üyelerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Dr. Salih YILMAZ

Ankara-2006

KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Karakalpak Türklerinin tarihlerini detaylı bir şekilde incelemeye geçmeden önce, konu ile ilgili kaynakların genel bir tahlili ve değerlendirilmesini yapmak yerinde olacaktır. Kaynakların değerlendirilmesinde, bu kitapta kullanılan önemli eserler ele alınmıştır. Diğer kaynakların adları kaynakçada gösterildiği için burada yazılmalarına gerek duyulmamıştır. Karakalpak Türkleri hakkında yazılmış kaynaklar genelde Rusça olup Türkçe, Farsça, İngilizce, Almanca ve Fransızca birkaç kaynak da mevcuttur. Bu kaynakları değerlendirirken öncelikle neşredilmiş arşiv vesikaları, vakayinâmeleri ve seyahatnâmeleri, daha sonra da araştırma ve inceleme eserlerini yazdıkları dillere göre değerlendirmek daha yararlı olacaktır.

A- Arşiv Vesikaları

Yuri Bregel tarafından yazılan *Dokumentı Arhiva Hivinskikh Hanov Po İstorii i Etnografii Karakalpakov*, İzdatelstvo AN SSSR, Moskva, 1967, 539 s. adlı eserde Hive Hanlığı arşiv belgelerinde Karakalpakistan hakkında yer alan tarihî ve etnografik bilgiler toplu hâlde neşredilmiştir. Bregel bu eserde belgelerin asıllarının fotoğraflarını ve bunları matbu yazıya aktarılmış biçimlerini ekleyerek belgelerde geçen kelimelerin anlamlarını da açıklamaya çalışmıştır. Bu eser Karakalpakistanın XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak Harezm sahasındaki tarihlerini aydınlatmak bakımından oldukça önemli bilgiler vermektedir.

N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev tarafından kaleme alınmış "Peçatniye i Rukopisniye İstoriçeskiye İzvestiya o Karakalpakah na Russkom Yazıke", (Karakalpakistanlara Dair Rusça Mevcut Matbu ve El-yazması Tarihî Vesikalar), *Materialı Po İstorii Karakalpakov*, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, İzdatelstvo AN SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad, 1935, adlı makalede Rusya Devlet Arşivi, Kalmuk Bölge Arşivi, Astrahan Bölge Arşivi gibi önemli arşivlerindeki başta Karakalpakistan olmak üzere Özbekler, Kazaklar, Başkurtlar, Nogaylar, Türkmenler ve diğer Türkistan kavimleriyle alâkalı Rusça arşiv belgeleri toplanmıştır. Karakalpak tarihine dair materyaller daha sonraları birçok âlimin katkılarıyla 1937-1938 ve 1939

yıllarında *Krasny Arhiv*'de yeni makalelerin eklenmesiyle ayrıca neşredilmiştir.

P. P. İvanov, *Arhiv Hivinskih Hanov XIX. v., issledovaniye i opisaniye dokumentov s istoričeskim vvedeniyem*, adlı eserinde XIX. yüzyıl Hive Hanlığı arşivindeki vesikaları incelemiştir. Eserin giriş bölümünde kısaca Hive Hanlığı tarihinden bahsetmiş; diğer bölümlerde ise vesikaların numaralarını da vererek hangi konuları içerdiğini kısaca anlatmıştır. Bu eserden Karakalpaklar, Özbekler, Türkmenler başta olmak üzere Hive Hanlığında yaşayan diğer kavimler hakkındaki arşiv vesikalarının içeriklerini öğrenmek mümkündür.

Türkistan'da görev yapmakta olan ve 1882 yılında bu görevden alınan Türkistan Genel Valisi Rus General Kuropatkin'in Hive Hanlığı ve Türkistan'ın diğer toplulukları hakkındaki günlük notları ve Rus hükûmetine yazmış olduğu askerî raporlar, 1925 yılında Moskova'da yayımlanan *Krasny Arhiv* adlı eserin I. Cildinde "*İz Dnevnik N. A. Kuropatkina*" (N. A. Kuropatkin'in Günlüğünden) olarak yer almıştır. Kuropatkin'in günlüğünden Karakalpaklar ve diğer Türk kavimleri hakkında önemli bilgiler edinmek mümkündür.

H. Stumm'un *Russia's Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khivan Expedition* adlı eserinde ise Rusya'nın Türkistan'a doğru ilerleyişi sırasında buralarda ortaya çıkan olaylarla ilgili olarak Rus subayların merkezî hükûmete gönderdikleri raporlar ve özellikle de Hive gezi grubuna dâhil olan bir Alman ordu mensubunun verdiği raporlar İngilizceye tercüme edilerek yayımlanmıştır.

B- Vakayinâmeler

Karakalpak Türklerine dair önemli bilgiler genelde Hive Hanlığında görevli saray tarihçilerinin yazdıkları vakayinâmelerden oluşmaktadır. Bu eserlerden en önemlileri Muhammed Rıza Mirâb Agahî ve Muhammed Mirâb Mûnis'e aittir. Muhammed Rıza Mirâb Agahî, Hive Hanlığı döneminde Hive tarihini kaleme alan saray tarihçilerindendir. Agahî'den önce Harezmi tarihini öz Türkçe ile kaleme alan ilk isim Muhammed Mirâb Mûnis'tir. Mûnis, Yedigâr Şibanileri hanedanından sonra Harezmi'de iktidarı ele geçiren Konırat hanedanının ilk tarihçisidir. Mûnis, Konırat hanedanından Eltuzer (İltuzer) Han'ın kendi hanedanının tarihini yazmasını istemesi üzerine 1805 yılında ilk eserini yazmaya başlamıştır. Resmî

Hive tarihçiliği XVII. yüzyılın başından, 1872 yılına kadar devam etmiştir. Vakayinâme niteliğini taşıyan bu detaylı tarih anlatım tarzının ilk bölümünü Hive hanı Eltuzer Han'ın (1802-1806) yakınlarından olan ve yukarıda da adından bahsettiğimiz Mûnis tamamlamıştır. Eltuzer Han, Mûnis'i bu eseri yazmakla görevlendirirken ona sadece olayları anlatmakla kalmamasını, Hanların yaptıkları seferleri ve kazandıkları zaferleri Firdevsi'nin *Şehname* adlı eserine benzer bir şekilde kaleme almasını istemiştir.

Mûnis, Hive Hanlığı tarihini, XVI. yüzyıl olaylarının kısa kısa anlatımından başlayarak, Muhammed Rahim Han'ın (1806-1825) hâkimiyetinin yedinci yılına (1812-1813) kadar getirmiştir. Bundan sonra bu eseri yazmayı bırakmıştır. Çünkü, Han'ın emri üzerine Mirdahan'ın ünlü tarih kitabını Türkçe'ye çevirmekle görevlendirilmiştir. Mûnis'in 1829 yılında ölümünden sonra eserini talebesi ve yeğeni olan ve Agahî mahlaslı Muhammed Rıza Er Niyâz Beg, Allah-Kulu (Alla-kulı) Han'ın emriyle bitirmeye girişmiş ve 1826 yılı hadiselerine kadar getirip 1842 yılından önce hocası Mûnis'in *Firdevsü'l-İkbal* adlı eserini tamamlamıştır. Agahî, ilk saray tarihçisi Mûnis'ten sonra da tarih yazıcılığına devam etmiştir. Agahî, olayların anlatımını Hive Han'ı Muhammed Rahim'in egemenliğinin sekizinci yılından başlayarak (1855) 1872 yılına kadar getirmiş ve 1872 olaylarını anlatarak eserini bitirmiştir. Agahî, Saray tarihçiliğinin en önemli eserlerinden biri olan *Riyaz'üd-devle* adlı eserinde Allah-Kulu Han (1825-1842) döneminden bahseder. Karakalpak beylerinden Aydoğdu Bey isyanının konu edildiği bu eserde, isyanın tasvirinden önce Hive hanı Muhammed Emin İnâk'ın döneminde Hive-Karakalpak münasebetlerinden bahsedilmektedir. Agahî, *Gülşen-i Devlet* ve *Canîü'l-Vekîâtî's-Sultanîye* adlı eserde genelde Hive hanı Seyyid Muhammed'in (1856-1865) çıktığı seferlerden ve askerî harekâtlardan bahsetmektedir. Yukarıda adı geçen âlimler tarafından yazılan bu vakayinâmelerin en değerli orijinal nüshaları Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivinde saklanmaktadır. Bu eserlerden *Firdevsü'l-İkbal*, No:571a; E6-1/590 bölümünde; *Riyaz'üd-devle*, No:E6-III, D-113 bölümünde; *Gülşen-i Devlet*, No:E6-VIII, V-1891 bölümünde; *Canîü'l-Vekîâtî's-Sultanîye*, No:E6-VI bölümünde bulunmaktadır.

Mûnis ve Agahî tarafından yazılmış olan yukarıda adını verdiğimiz eserler Amerika Birleşik Devletleri, İndiana Üniversitesinden emekli olan Yahudi asıllı bilim adamı Prof. Dr. Yuri Bregel tarafın-

dan eski yazılı Türkçe ekiyle birlikte yayımlanmıştır. Bu eser için bk. Şîr Muhammad Mirâb Mûnis and Muhammad Mirâb Agahî, *Firdaws al-ikbâl, History of Khorezm*, Edited by Yuri Bregel, E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1988, 60 s. Giriş+10 s. tıpkıbasım+73 s. dizinler+1201 s.

C- Seyahatnâmeler

Kaptan Nikolay Muravyov 1819-1820 yılları arasında Türkistan kavimleri ile görüşmek üzere Rusya Genel Kurmay Başkanlığı tarafından Türkmenistan ve Hive topraklarına yaptığı geziyle ilgili notlarında, Hive Hanlığı içerisinde bulunan kavimlerin hayat tarzları, gelenek ve görenekleri ile Türkmenlerin, Karakalpakların ve Özbeklerin politik ve ekonomik durumunu anlatmıştır. Bu notların İngilizcesi *Journey to Khiva the Turkoman Cauntry* ve Rusçası ise *Puteşestviye v Turkmeniyyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah, Gvardii Generalnogo Ştaba Kapitana Nikolaya Muravyeva* olarak yayımlanmıştır.

Macar Türkolog Vambéry'nin XIX. yüzyılda Türkistan'a yaptığı seyahate ait notlarında yer alan bilgiler Almanca, İngilizce, Rusça olarak neşredilmiştir. Aslen bir İngiliz casusu olan Vambéry, 19 Mart 1832 tarihinde Macaristan'da Yahudi bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Gençken ayağında çıkan yara dolayısıyla aksak kalmıştır. Bir süre sonra İstanbul'a gelen Vambéry burâda Türkçe'yi çok iyi bir şekilde öğrenerek Reşat Efendi adını almış daha sonra İran yolunu takip ederek Türkistan seyahatine çıkmıştır. Hive, Konırat gibi Türk unsurların çoğunlukta olduğu şehirlerde konaklamıştır. Bu gezi sırasında kaleme aldığı notlarda Özbekler, Karakalpaklar, Kazaklar, Türkmenler ve diğer Türk kavimleri hakkında dağınık da olsa yararlı bilgiler bulunmaktadır. Vambéry bu gezide edindiği gözlem ve bilgileri *Puteşestviye Po Sredney Azii; Das Turkenvolk in seinem ethnologischen und ethnographischen Beziehungen; Travels in Central Asia* adlı eserlerinde dile getirmiştir.

D- Kaynaklar ve Tetkik Eserler

1- Rusça Kaynaklar

P. P. İvanov'un eserlerinden biri olan *Materialy k İzuçeniyyu İstorii Karakalpakov* (Karakalpak Tarihinin Araştırılmasına Dair Materyaller)'da Karakalpak kavminin menşei konusunda bilgiler verilmektedir. Bu eser aslında *Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti-*

nin Üretim Güçleri konusunda düzenlenen ilk konferansta sunulan bir rapordur. Ivanov, 1935 yılında yayımlanan *Materialı Po İstorii Karakalpakov* (Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller) adlı eserin hazırlanmasında büyük katkılarda bulunmuş ve bu eserde *Oçerk İstorii Karakalpakov* (Karakalpak Tarihine Dair Deneme) adlı makalesini de yayımlamıştır. Bu makalede Karakalpakların tarihine dair malumatları ele alarak, Karakalpakların XVIII. yüzyıl öncesi, XVIII. ve XIX. yüzyıla ait tarihlerini değerlendirmiştir.

Sabır Kamalov'un *Zavoyevanie Karakalpakov Hivinskimi Hanami v Kontse XVIII-naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. Yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi) adlı eserinde Karakalpakların Sırderya'da ve Yanıderya'da geçen hayatları, Karakalpakların Hive Hanlığının hâkimiyetini kabulü, Karakalpakların Kuzey Harezim'e yerleşmeleri ve buralardaki toprakları işlemeleri, Hive Hanlığı tarafından sık sık saldırıya maruz kalmaları dolayısıyla oldukça zor geçen ekonomik hayatları konusunda toplu bilgiler bulunmaktadır. S. Kamalov, J. Ubbiniyazov ve A. Koşanov'un ortaklaşa yazdıkları *İz İstorii Vzaimootnoşeniı Karakalpakov s Drugimi Narodami Sredney Azii i Kazahıstana v XVII-naçale XX v.v.* (XVII-XX. Yüzyılın Başında Karakalpakların Kazakistan ve Türkistan'ın Diğer Kavimleriyle İlişkileri) adlı eser de önemlidir. Bu eserde ilk olarak Karakalpakların XVII-XVIII. yüzyıllarda Kazak Cüzleri, Buhara ve Hive Hanlığı ile ilişkileri işlenmiş; daha sonra Karakalpakların Kazak derebeyleri ile politik ilişkileri, Karakalpak-Buhara Hanlığı, Karakalpak-Hive Hanlığı, Karakalpak-Hokand Hanlığı arasındaki münasebetler ana hatlarıyla ele alınmıştır. S. Kamalov'un *Osvoboditelnoe Dvijenıye Karakalpakov v Seredine XIX veka* adlı makalesinde ise Karakalpakların XIX. yüzyıl ortalarında Hive hanlarına karşı yürüttükleri özgürlük ve bağımsızlık hareketleri anlatılmıştır.

S. Kamalov'un *Karakalpaki v XVIII-XIX Vekah* (XVIII-XIX. Yüzyıllarda Karakalpaklar) adlı eserinde Karakalpakların XVIII ve XIX. yüzyıllara ait tarihleri ele alınmıştır. Bu eserde, Karakalpakların Türkistan hanlıkları ile ilişkileri, Karakalpak kültür ve teşkilâtı hakkında oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır.

M. K. Nurmuhamedov, S. Kamalov ve T. A. Jdanko tarafından hazırlanmış olan *Karakalpaki* (Karakalpaklar) adlı eserde Karakalpak halkının ekonomik, siyasî ve kültürel hayatı yanında Karakalpakların Rusya ve Türkistan kavimleriyle olan ilişkileri de anlatılmıştır.

Nürmuamedov'un *İz İstorii Russko-Karakalpakskih Kulturnih Svyazey* adlı eserinde ise Karakalpak tarihinin Rusya ile bağlantıları işlenmektedir.

Birçok bilim adamının katılımıyla oluşturulan komisyonca yazılmış Karakalpak tarihi ile alakalı eserler ise şunlardır: *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, Cilt: I, (Karakalpakistan ÖSSC Tarihi) Bu eserde Karakalpak tarihi detaylı olarak incelenmiştir. Bu iki ciltlik eserin 1. cildinde eski devir Karakalpakistan ve Karakalpak Tarihi, Karakalpakistan'ın Derebeylik Dönemi, Yeniçağda Karakalpakistan ve Karakalpaklar; *Oçerki İstorii Karakalpakov* (Karakalpakistan ÖSSC Tarihinine Dair Denemeler) adlı 2 ciltlik eserde de başlangıçtan 1960'lı yıllara kadar Karakalpak tarihi incelenmiştir.

XX. yüzyıl Karakalpak tarihçilerinden L. S. Tolstova, *Karakalpakı za Predelami Horezmskogo Oazisa v XIX i načale XX veka* (XIX-XX. Yüzyıllarda Harezmi Vadisi Dışında Yaşayan Karakalpakların Tarihi) adlı eserinde Harezmi Vadisi dışında yaşayan Karakalpakların tarihi ve diğer kavimlerle olan ilişkilerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. *Drevneyşiy Yugo-Zapadnyye Svyazi v Etnogeneze Karakalpakov* (Karakalpakların Oluşumunda Eski Güneybatı İlişkileri) adlı eserinde Karakalpakların oluşumunda eski Güney-Batı ilişkilerini; *Otvzuki Drevnevostochnih Motivov v Karakalpakskom Folklore* (Karakalpak Folklorunda Eski Doğu Motiflerinin İzleri) adlı eserinde de Karakalpak folklorunda eski doğu motiflerinin izlerini işlemiştir.

Jdanko'nun *Oçerki İstoricheskoj Etnografii Karakalpakov* (Karakalpakların Tarihi ve Etnografik Yapısına Dair Denemeler) adlı eserinde Türkistan kavimlerinin Rusya tarafından ilhak edilmesi ve 1840-1850 yıllarında özellikle Sırderya bölgesinde Rus kaleleri kurulması, soy ve kavim teşkilâtları konusunda bilgiler verilmektedir. Yine Jdanko'nun *Kırk Kız* adlı eseri tarihi ve etnografik kaynak bakımından önemlidir. Jdanko, *Karakalpakı* (Karakalpaklar) adlı eserinde de Karakalpakların etnik tarihini incelemiştir.

L. M. Ahundjanov'un *Stanovleniye i Razvitiye Natsionalnoy Gosudarstvennosti v Karakalpakstane* (Karakalpakistan'ın Millî Bir Devlet Oluşu ve Bunun Gelişimi) adlı hukuk doktorası tezi sunumunda, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin kuruluşundan 1992 yılına kadarki tarihi ve hukukî süreç anlatılmaktadır. Giriş hariç dört bölümden oluşan eserin giriş bölümünde konunun güncelliği, eserin amacı ve araştırma metotları anlatılmaktadır. I. Bölümde Ekim İhri-

İlâli ile Karakalpakistan'da millî bir devletin kuruluşu ve Ekim İhtilâli öncesi Karakalpakistan'daki sosyal ve politik durumu hakkında kısa tarihî bilgiler bulunmaktadır. II. Bölümde, Karakalpak Özerk Bölgesinin 1917-1932 yılları arasındaki tarihî ve hukukî süreci; III. Bölümde, Karakalpak Özerk SSC'nin 1932-1990 yılları arasındaki, yani Rusya hükûmeti dönemindeki hukukî süreci anlatılmaktadır. IV. Bölümde ise Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin Rusya'dan ayrılarak Özbekistan Cumhuriyetine bağlanması (1990-1992) ve ege-men bir cumhuriyete dönüşmesi işlenmektedir.

Davlen Aitmuratov'un *Tyurkskiye Etnonimi* (Türk Etnonimleri) adlı eserinde Türkçe adlar ve terimler olan Karakalpak, Çornıye Klobuki, Çerkes, Başkurt, Kırgız, Uygur, Türk, Peçenek, Sak, Massaget, İskit hakkında genel bilgiler verilmektedir.

Andrianov'un, *Akçağız* adlı makalesinde Karakalpakların Özbekler, Türkmenler ve Türkistan'ın diğer kavimleriyle olan ilişkilerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. K. Sarıbayev'in *Agrarnıy Vopros v Karakalpakii* (Karakalpaklarda Tarımsal Sorunlar) adlı eserinde ise adından da anlaşılacağı üzere Karakalpakistan'da eskiden beri mevcut olan tarımsal sorunlar hakkında tarihsel bilgiler verilmiştir.

İstoriya Karakalpakskoy Literaturı (s drevneyşih vremen do 1917 g.), (Başlangıçtan 1917'ye Kadar Karakalpak Edebiyatı Tarihi), adlı eser Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin bağımsızlığını kazanmasından sonra yayımlanan önemli edebî eserlerin ilki olarak kabul edilebilir. Bu eserde bütün Türkler için ortak olan Oğuz-nâme, Dede Korkut Öyküleri, Orhun Yazıtları ve Dîvân-ü Lügati't Türk'ten bahsedildikten sonra 1917 yılına kadarki Karakalpak halk şairleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Karakalpak edebiyatı konusunda bilgi aldığımız diğer bir Rusça kaynak ise, N. Davkarayev'in *Oçerki Po İstorii Dorevolyutsionnoy Karakalpakskoy Literaturı* (İhtilâl Öncesi Karakalpak Edebiyatı Tarihine Dair Denemeler) adlı eseridir.

Karakalpak sanat ürünleri hakkındaki bilgiler, A. Allamuratov'un *Karakalpakskaya Narodnaya Vişivka* (Karakalpak Halk Nakışları); *Etnografiya Karakalpakov XIX-naçala XX veka* (XIX. Yüzyılın Başlarından XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Karakalpak Etnografyası); K. Ermanov'un *Rıbaki, Literatura i İskusstvo Karakalpakii* (Karakalpakistan Balıkçıları, Edebiyatı ve Sanatı); İ. V. Savitskiy'in *Rezba Po Derevu* (Ağaç İşleme Sanatı) adlı kitaplarında bulunmaktadır.

Karakalpak dili hakkında yararlandığımız kaynakların başında N. A. Baskakov'un *Karakalpakskiy Yazık I* (Karakalpak Dili I) adlı eseri gelmektedir. Eser şu bölümlerden oluşmaktadır: Önsöz, Metinler, Karakalpakça-Rusça Sözlük, İlâveler; 1-Erkek İsimleri, 2-Kadın İsimleri, 3-Nâkiller Listesi ve son olarak Fihrist. Yazar ön sözde Karakalpaklar, Karakalpak şivesi ve Karakalpak halk edebiyatı hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu eser araştırmamız açısından oldukça değerli bir kaynaktır. S. E. Malov'un *Karakalpakskiy Yazık* (Karakalpak Dili) ve *Zametki o Karakalpakskom Yazıke* (Karakalpak Dili Hakkında Notlar) adlı eserleri ile D. S. Nasırov'un *Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıka i Yego Dialektneya Sistema* (Karakalpak Konuşma Dilinin Oluşumu ve Diyalekt Sistemi); D. S. Nasırov-L. S. Tolstova'nın *Etničeskoye i Yazıkovoye Razvitiye Lokalnih Grupp Karakalpakov* (Buhara, Fergana, Semerkant Karakalpakları Yerli Gruplarının Etnik ve Dil Gelişimi) adlı eserlerinde Karakalpak dili hakkında bilgiler mevcuttur.

Ayrıca Türkistan'ın diğer kavimlerinin dil ve edebiyatlarıyla alakalı; Baskakov'un *Nogayskiy Yazık i Yego Dialektı* (Nogay Dili ve Diyalekti), *Predisloviye-Tyurkizmi v Vostočno-Slavyanskikh Yazıkah* (Doğu Slav Dillerinde Yer Alan Türkçe Sözcükler), *Tyurkskiye Yazıkı Narodov Sredney Azii i Kazahstana* (Orta Asya ve Kazakistan Kavimlerinin Dilleri), *Vvdeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dilleri Üzerine Araştırmalar) adlı eserleri; G. F. Blagova'nın *Variantniye Zaimstvovaniya Turok-Tyurki i ih Leksičeskoye Obosnovaniye v Russkom Yazıke* (Türkçe'den Alıntı Kelimeler ve Onların Rus Diline Yerleşmesi); S. E. Malov'un *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti* (Eski Türk Yazıtları), *Uygurskiy Yazık, Hamiskoye Nareçıye* (Uygur Dili ve İlami Konuşması), *Uygurskiye Nareçıya Sintsyana, Teksti, Perevodi, Slovar* (Sintsi Uygur Konuşmaları, Metinler, Çeviriler ve Sözlük) adlı eserleri; Z. V. Muhammedova'nın *İssledovaniya Po İstorii Turkmenskogo Yazıka* (Türkmen Dili Tarihine Dair Araştırmalar); K. G. Menges'in *Vostočniye Elementı v Slove o Polku İgoreve* (İgor Ordusu Hakkındaki Sözlerde Doğu Elementleri); G. Y. Tomilina'nın *Klobuk i Kolpak* (Rus Konuşma Dilinde Klobuk ve Kolpak Kelimeleri); Aldaspan'ın *Antologiya Kazahskoy Poezii XI-XVIII v.v.* (XI. ve XVIII. Yüzyıl Kazak Şiir Sanatı Antolojisi); B. Ahmedov'un *İstoriko-Geografıçeskaya Literatura Sredney Azii XVII-XVIII v.v.* (XVII ve XVIII. Yüzyıl Orta Asya'nın Tarihi, Coğrafyası ve Edebiyatı) adlı eserleri önemlidir.

Bu eseri hazırlarken bazı kelime ve terimlerin anlamını açıklamak ve birbirleriyle karşılaştırmak maksadıyla birçok sözlükten yararlanmak ilütiyacı duyduk. Bunlar içerisinde özellikle *Azerbayd-jımsko-Russkiy Slovar* (Azerice-Rusça Sözlük); *Karakalpaksko-Russkiy Slovar* (Karakalpakça-Rusça Sözlük); *Russko-Karakalpakskiy Slovar* (Rusça-Karakalpakça Sözlük); *Russko-Turetskiy Slovar* (Rusça-Türkçe Sözlük); *Russko-Turkmenskiy Slovar* (Rusça-Türkmençe Sözlük); *Slovar Russkih Narodnıh Govorov* (Rus Halk Konuşma Sözlüğü); *Slovar Sovremennogo Russkogo Literaturnogo Yazıkı* (Modern Rus Edebiyatı Sözlüğü); *Slovar Sovremennogo Russkogo Yazıkı* (Modern Rus Dili Sözlüğü); *Slovar Ukrainskogo Yazıkı* (Ukrayna Dili Sözlüğü); *Sovetskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*, (Ansiklopedik Sovyet Sözlüğü); Şipova'nın *Slovar Tyurkızmov v Russkom Yazıke* (Rus Dilinde Yer Alan Türkçe Kelimeler Sözlüğü)'si; *Turkmensko-Russkiy Slovar* (Türkmençe-Rusça Sözlük); Uşakov'un *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıkı* (Ansiklopedik Rus Dili Sözlüğü)'sı; V. İ. Dal'ın *Tolkoviy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıkı* (Ansiklopedik Büyük Rus Dili Sözlüğü)'sı önemlidir.

2- Türkçe Kaynaklar

Karakalpak ve Türkistan kavimleri hakkında bilgiler bulabileceğimiz eserlerden birisi de Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* adlı eseridir. Bu eserin 7. ve 8. babları ile 9. bab'ın bir kısmını yazan Ebulgazi 1644 yılına kadar yaşanan tarihî hadiseleri ve Hive hanlarının seferlerini anlatmaktadır. Bu eser başta Rusça olmak üzere Almanca, Fransızca ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Bizim yararlandığımız yazma ise Baron Desmaisons tarafından *Histoire des Mogols et des Tatars* adıyla Petersburg nüshası esas alınarak iki cilt halinde yayımlanan yazmadır.

Hive Hanlığı ve Hive hanları hakkında bilgi veren eserlerden bir diğeri Ali Suavi'ye aittir. Bu eser ilk olarak Paris'te *Le Khiva en Mars*, İstanbul'da *Hıva fi Muharrem 1290* adıyla yayımlanmıştır. Eser son olarak ise M. Abdülhaluk Çay tarafından *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması* adıyla 1977 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Ali Suavi bu eserde Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilme süreci ve bu işgalden duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.

Hive Hanlığı konusunda bilgiler veren diğer bir eser de Abdullah Gündoğdu'nun *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri:1512-1740)* adlı doktora tezidir. Bu tezde Şiban Han sülalesi, Ya-

digâr Şibanileri devri, Harezmi ve Yedigâr Şibanileri devrinde Harezmi'nin kültür hayatı konusunda önemli bilgiler mevcuttur.

Karakalpak tarihi konusunda değerli eserlerden birisi de Karakalpak tarihçisi Sabır Kamalov tarafından Karakalpak Türkçesiyle yazılan *Vambery Karakalpaklar Turalı* adlı eserdir. Macar Türkolog Vambery'nin XIX. yüzyılda Türkistan'a yaptığı seyahat notlarında yer alan Karakalpaklarla ilgili bilgiler Kamalov'un bu kitabında toplanmıştır. Karakalpaklar ve ortaya çıkışları, Türistan'da yaşayan Türk kavimlerinin, gelenekleri, görenekleri, yemekleri, boy ve kabileleri, Karakalpak halk kahramanları Aydos ve Ernazar Alaköz (Alagöz) hakkında bilgiler içeren bu eser Türkistan ve Karakalpak tarihi açısından oldukça önemlidir.

S. Kamalov'un eserlerinden *Ernazar Alaköz-Halık Azatlık Güresinin Kahramanı* da Karakalpak halk kahramanı Ernazar Alaköz'ün Hive hanlarına karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesini anlatmaktadır. S. Kamalov'un *Karakalpakların XIX. Asırdaki Hive Hanlarına Karşı Halk-Azatlık Güresleri* adlı eserinde ise Karakalpakların Hive hanlarına karşı yürüttükleri özgürlük hareketlerinden ve isyanlardan bahsedilir. Kamalov, *Karakalpaklarda Nevruz* adlı makalesinde ise, Nevruz bayramının Karakalpaklarda nasıl kutlandığını ve bu kutlamaların Özbeklerdeki Nevruz geleneğiyle benzerliği konusunda bilgiler vermektedir.

S. Kamalov ve A. Koşanov tarafından kaleme alınan *Karakalpakstan Tarihi* adlı eserde Aral Gölü çevresinde yaşayan göçebe kavimler, Kıpçaklar, Karakalpakların menşei, Deşt-i Kıpçak sahası, Karakalpak-Kazak, Karakalpak-Rus, Karakalpak-Hive Hanlığı ilişkileri, Karakalpakların ekonomik ve siyasî durumları hakkında bilgiler verilmektedir. Komisyon tarafından hazırlanan *Karakalpakstan ASSR Tarihi I* adlı eser de Karakalpak tarihi açısından yararlı bilgiler vermektedir.

S. Kamalov'un *Karakalpakların Halık Bolıp Kaliplesiu Hem Onun Mamleketliğinin Tariyhundan* adlı eseri ise yukarıda saydığımız bütün eserlerin genel anlamda bir özettir. Eserin bölümleri şunlardır: Karakalpakların Oluşumu ve Ortaya Çıkışı, Karakalpakların XVII-XIX. Yüzyıl Özgürlük Hareketleri, Karakalpak-Hive Hanlığı İlişkileri, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin Oluşumu. Bu eserde SSCB'nin yıkılmasıyla eskiden bütün eserlerde mevcut olan

komünist ideoloji ve Rus etkisinden sıyrılma konusunda ilerleme kaydedilmiştir.

S. Yılmaz'ın *Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan* adlı makalesinde, Karakalpakların menşei, Karakalpakistan'ın oluşumu, Karakalpak ekonomisi, sanayisi, nüfusu, iklimi; Karakalpaklarda tarım, sağlık, ulaşım, bankacılık gibi bir çok konuda bilgi edinmek mümkündür. Yine S. Yılmaz'ın *Yeniçağda Karakalpak Türkleri* adlı yüksek lisans tezinde Aral Gölü ve çevresinde yaşayan bozkır kabileleri, Karakalpakların oluşumu, Yarıderya ve Sırderya'da yaşayan Karakalpaklar, Karakalpakların Türkistan hanlıkları olan Kazak, Buhara ve Hive ile ilişkileri ve son olarak da kültür ve teşkilât konuları işlenmiştir. Karakalpakistan'ın ekonomik ve politik hayatıyla alakalı bilgiler aynı zamanda UNDP'nin Karakalpakistan masasında çalışan T. Nuraddinov tarafından yayımlanan ülke raporunda ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği tarafından yayımlanan Özbekistan raporunda da mevcuttur.

D. Rasovskiy'in *Eski Rus Tarihinde Karakalpakların Rolü* adlı makalesinde Çornıye Klobuki namını alan ortaçağ Peçeneklerinin Kiev Rusya'sında oynadıkları roller, Rus Knezlerinin bu Türk zümrelerini askerî şikâr (av) olarak kullanmaları ve bunların Rus halkına kültürel bakımdan etkileri anlatılmaktadır.

S. Yılmaz'ın *Aral Gölü Çevre Felâketi ve Orta Asya* adlı makalesinde bugün Kazakistan, Türkmenistan ve Karakalpakistan arasında paylaşılmış olan Aral Gölü'nün yanlış tarım politikaları sebebiyle kuruması sonucu ortaya çıkan problemler ele alınmıştır. Bu makalede, Aral Gölü çevre felâketinin sebepleri, Aral Gölü çevre felâketinin Orta Asya sosyal hayatında meydana getirdiği değişiklikler, Aral Gölü'nün kurtarılması için yapılan çalışmalar ele alınmıştır.

Z. V. Togan'ın *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı eserinde Türkistan kavimlerinden olan Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar, Kıpçaklar, Başkurtlar vb. kavimler hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Bu eserde Karakalpak-Hive Hanlığı arasındaki ilişkiler, Kalmukların Kazak ve Karakalpaklar üzerine yaptıkları seferler ve bu seferler sonucu Karakalpakların Türkistan'ın diğer bölgelerine göçleri ile ilgili bilgileri bulabiliyoruz.

Karakalpak edebiyatı konusunda Kamal Mambetov'un *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı*, C. Ahmetov ve B. İsmailov'un *Karakalpak Edebiyatı*, K. Aimbetov'un *Halk Danalığı*, Ajiniyaz'ın *Tanlamalı*

Jıgarmaları, *Ajiniyaz* adlı eserleri; Asan Begilov-Artık Şamuratov'un *Berdak* adlı eseri; Yavuz Akpınar'ın Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'ndeki *Karakalpaklar* maddesi; Öteş Alşınbayoğlu'nun *Tanlaimalı Şıgarmaları*, Berdak'ın *Tanlaimalı Şıgarmaları* ve *Tanlaimalı Şıgarmaların Jıynağı*, *Karakalpak Edebiyatı Ham İskusstvosı*, C. V. Uygur'un *Karakalpak Edebiyatı*, Y. Kalafat'ın *Nokus (Kırk Kız) Sempozyumu* ve *Karakalpak Türk Halk İnançları* önemlidir.

Kamal Mambetov'un Karakalpak Türkçesiyle yazdığı *Karakalpaklar Şajarası* (Karakalpak Şeceresi) adlı eserde Karakalpakların soyları, uruğları, tamgaları hakkında bilgiler verilerek bu soy ve uruğların nereden geldikleri de açıklanmaktadır.

Karakalpak ve diğer Türkistan kavimleri için geçerli olan destanlar ve hikâyeler ise; *Alpamış*, *Alpamış-Koblan*, *Kırk Kız* ve *Er Şora*'dır. Bunlarla ilgili çalışmaların başlıcaları V. M. Jirmunskiy tarafından yazılmış *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos*, *Kırk Kız*, *Şaryar*, T. G. Şevşenko tarafından hazırlanmış *Kobzar*, M. P. Vyatkin tarafından hazırlanmış *Batur Sırın* gibi kaynaklardır.

Bu eserimizde yararlanılan Türkçe sözlükler ve dil ile ilgili eserler ise şunlardır: *Uzbek Kılaskik Adabiyöti Asarları Uçun Kısaça Lugat* (Özbek Klasik Edebiyatı için Kısaça Sözlük); *Türkmen Dili Sözlüğü*, *Kazak Tilinin Tüsindirime Sözdiggi* (Kazak Dili Anlama Sözlüğü); *Arap-Fars Sözleri Lugatı* (Arapça-Farsça Sözlük); K. Z. Hamzin, M. İ. Mahمودov, G. Ş. Seyfulin tarafından hazırlanan *Garepça-Tatarca-Ruşça Alımmalar Sızlege*; Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügatü't-Türk III*; Ş. Karakaş'ın *20. Yüzyıl Türk Dünyası Üzerine Bir Deneme*; Saadet Çağatay'ın *Codex Cumanicus Sözlüğünün Başlığı Dolayısıyla* ve *Türk Lehçeleri Örnekleri II*; K. Gronbech'in *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (*Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*); Kemine Mehmetveli'nin *Eserler Yığıntısı*.

3- İngilizce, Almanca, Fransızca ve Farsça Kaynaklar

Türkistan tarihi açısından S. Akıner'in *İslâmic Peoples of the Soviet Union* (Sovyet Müslümanları); V. V. Barthold'un *Four Studies on the History of Central Asia* (Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler); M. A. Czaplicka'nın *The Turks of Central Asia in History and the Present Day* (Tarihte ve Şimdi Orta Asya Türkleri); M. Holdsworth'un *Türkistan in the Nineteenth Century* (XIX. Yüzyıl Türkistan'ı ve Hive); Howorth'un *History of the Mongols* (Moğol

Tarihi); L. Bovyat'ın *L'empire Mongol* (Moğol İmparatorluğu); L. Lockhart'ın *Nadir Şah* adlı eserleri önemli kaynaklardır.

Karakalpak Türkleri ve ekonomisi hakkındaki kaynaklar ise; *Kara-Kalpak Autonomous Soviet Socialist Republic (G.S.E.)*; *Karakalpakstan, Equal Among Equals*; *L'état du Monde, Editions La Decouverte* olarak sıralanabilir. J. Marguart'ın *Über das Volkstum der Komanen* adlı eseri Kumanlardan kalan kelimelerin toplu hâlde bulunabileceği önemli kaynaklardır.

GİRİŞ

A- KARAKALPAK VE ÇORNIYE KLOBUKİ TERİMLERİNİN AÇIKLANMASI

Günümüzde Karakalpak adı altında yaşayan Türk topluluğunun adına, tarihî vesikalarda XVI. yüzyılın sonlarına doğru tesadûf edilmeye başlanmıştır. Bunların en eski tarihine ait kaynaklar çok az olduğu gibi mevcutlar da rivayetlerden oluşmaktadır. Hâlihazırda ki kaynaklar, Karakalpakların yalnız XVI. yüzyıldan sonraki tarihlerini incelemeye kâfi gelmektedir. Fakat bu kaynaklar Karakalpakların bilhassa siyasî hayatlarına ait olup sosyal ve iktisadî geçmişine dair materyal çok azdır. Diğer kavimlerle birçok karışmalardan sonra XII. yüzyılda Kiev vakayinâmelerinde “Çornıye Klobuki” adını alan Peçeneklerin bugünkü Karakalpaklarla akraba olduklarına dair edebî ve tarihî eserlerde işaret olunmuştur. Tarihçilerin bir kısmı bu noktayı kesin olarak kabul ettikleri hâlde diğer bir kısmı, mevcut materyallerin azlığından dolayı böyle bir hükmün verilemeyeceğini belirtmektedirler. Karakalpakların menşei ile ilgili konuya girmeden önce Karakalpak ve Çornıye Klobuki terimlerini açıklamak yerinde olacaktır.

1- Karakalpak Teriminin Açıklanması

Birçok tarihçi ve dil bilimci Rusça bir terim olan “klobuk” ile Türkçe bir terim olan “kalpak” arasında bir bağ olduğuna inanmamışlardır. Âlimlere göre “Karakalpak” ve “Çornıye Klobuki” terimleri ile bağlantılı Türkçe “kalpak” ve Rusça “klobuk, kolpak” kelimelerinin anlamının açıklanması Karakalpak halkının tarihinin başlangıcının belirlenmesine yardımcı olacaktır.

Karakalpakça-Rusça Sözlüğe göre kalpak şapka demektir¹. Kalpak kelimesi bazı eserlerde; 1) Vergi 2) Türk-Tat anlamında kullanılmıştır. Kalpak genelde keçeden yapılmış her türlü şapkadır. Kalpak terimi ile eşanlamlı Rusça bir terim olan “Klobuk” kelimesinin

¹ *Karakalpaksko-Russkiy Slovar* (Karakalpakça-Rusça Sözlük), Moskva, 1958, s.

anlamını açıklayacak olursak; kilise rahiplerinin giydiği uzun, silindirik şeklinde bir şapkadır². Siyah klobuk, beyaz klobuk (metropolitin) gibi çeşitleri vardır³. Modern Rus Edebiyatı Sözlüğüne göre klobuk kelimesinin anlamı şöyledir: 1) Rahiplerin kullandığı şapka türü. 2) Eski baş giysisi; kenarları kürkle çevrilmiş şapka⁴.

Kolpak kelimesinin anlamına bakacak olursak Rus dili sözlükleri “klobuk” kelimesinin kolpak kelimesi ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Modern Rus Dili Sözlüğüne göre kolpak’ın anlamı şöyledir: 1) Silindir veya oval şeklinde, her şeye yarayan baş giysisi, soytarı şapkası, aptal şapkası, aşçı kalpağı, uyku kalpağı. 2) Örtü, kalpak şeklinde değişik kumaşlardan yapılmış şapka. 3) Basit anlamında, aptal (konuşma dilinde aptal bir kişiye hitap ederken: Ah, seni kolpak! Seni herkes kandırır vb.)⁵ Görüldüğü gibi, Rusça “kolpak” kelimesi de anlam olarak bir baş giysisidir. Ayrıca soytarı kalpağı, aptal kalpağı gibi söyleniş şekilleri de bulunmaktadır.

Türkçe kalpak, Slavca kolpak, klobuk kelimeleri ses olarak birbirlerine benzemeleri ve aynı anlama (baş giysisi) gelmelerine rağmen, her biri ayrı dil grupları içerisinde oluşmuş, birbirinden bağımsız olarak gelişmiştir. Bir kısım âlimler bu kelimelerin birbirine benzerliği konusunda uzlaşırlar, bir kısmı buna karşı çıkmaktadır.

Yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız kalpak, kolpak, klobuk kelimelerinden başka Karakalpak terimine de değinmek gerekir. Ancak birçok âlim bu terimi açıklarken bu terim ile benzerlikleri muhtemel kelimeleri açıklamamışlardır. Karakalpak kelimesi aslında “kapa” kelimesiyle de alâkalıdır. Kapa kelimesinin baş, kafa, başın arka kısmı, kafatası, kabaca baş giysisi türü gibi anlamları da vardır. Kapa kelimesi diğer dillere Türklerden geçmiştir⁶. Kâşgarlı Mahmud’a göre kapa kelimesi; ulu, kaldırılmış, ulu olan her şey için

² M. Adji, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (çev: Zeynep Bağlan Özer), AKM Yay., Ankara, 2001, s. 71.

³ N. D. Uşakov, *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka* (Ansiklopedik Rus Dili Sözlüğü), Cilt 1, Moskva, 1935, s. 1376; *Russko-Turetskiy Slovar* (Rusça-Türkçe Sözlük), Multilingual Yay., İstanbul, 1996, s. 326.

⁴ *Slovar Sovremennogo Russkogo Yazıka* (Modern Rus Dili Sözlüğü), Cilt V, Moskva-Leningrad, 1956, s. 1039.

⁵ Ayn. esr., s. 1411.

⁶ E. N. Şipova, *Slovar Tyurkizmov v Russkom Yazıke* (Rus Dilinde Yer Alan Türkçe Kelimeler Sözlüğü), Alma-Ata, 1976, s. 160.

kullanılır⁷. Kapa kelimesi baş giysisi anlamına gelmekle beraber Kâşgarlı'nın da belirttiği gibi ulu anlamında da kullanılır. Bu da bize bu kelimenin yükseklik ile ilgisinin olduğunu düşündürmektedir; çünkü baş vücudun en yüksek yeridir⁸. Karakalpak terimi ile alâkası olduğu düşünülen “kalı” kelimesi ise yukarı gitmek (kuşlarla ilgili), zıplamak anlamındadır⁹. Kalpak kelimesinin anlamları şöyle sıralanabilir: 1) Vermek, vergi. 2) Baş giysisi (şapka, kep). 3) Baş (kapa). 4) Üst, yukarı, yukarı bölüm, yüksek, yüce, ulu. 5) Kahraman, bahadır, yılmaz, güçlü. 6) Unvan. 7) Karakalpakin kısaltılmışı.

Çorنیye Klobuki terimi ile bağdaştırılan Karakalpak terimin konusunda birçok âlim fikir belirtmiştir. Bunlardan bazıları bugünkü Karakalpakları, Orta Çağda Kiev steplerinde yaşayan Çorنیye Klobukilerle (Kara Kalpaklılar) yakınlılaştırarak Karakalpak teriminin oluşumunu Batı Asya ve Doğu Avrupa ile ilişkilendirmişlerdir¹⁰. Bazı âlimler ise, Çorنیye Klobukilerin, Karakalpakların oluşumunda belli roller oynadıklarını kabul etmelerine rağmen bu terimlerin birbirleri ile aynı olduğunun düşünülmesine bir anlam verememektedirler. Bu âlimler ortaçağa ait Çorنیye Klobuki terimi ile eski Karakalpak terimini genellikle Güneydoğu Aral bölgesi ve Harezmi vahası ile alâkalandırmışlardır.

İkinci bir görüş Türkçe “kalpak” ile Slavca “klobuk” kelimesini birbiriyle bağdaştıran görüştür. Hâlbuki bu baş giysileri hem şekil, hem de kullanım alanları bakımından farklıdır.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügati't-Türk*, (çev:Besim Atalay), Cilt III, TDK Yay., Ankara, 1986, s. 215-217; K. Z. Hamzin-M. İ. Mahmudov-G. Ş. Seyfullin, *Garepça-Tatarça-Rusça Ahmudalar Sözlüğü*, Kazan, 1965, s. 93.

⁸ *Azerbaycansko-Russkiy Slovar* (Azerice-Rusça Sözlük), Bakı, 1965, s. 98; *Arap ve Fars Sözlüğü*, Bakı, 1966, s. 103, 116, 131; *Uzbek Klasik Adabiyoti Asarları Uçun Kısaça Lügat*, Taşkent, 1953, s. 623-624; *Türkmenso-Russkiy Slovar* (Türkmen-Rusça Sözlük), Moskva, 1963, s. 42; *Slovar Sovremennogo Russkogo Literaturnogo Yazıkı* (Modern Rus Edebiyatı Sözlüğü), Cilt I, Moskva-Leningrad, 1950, s. 106.

⁹ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevneyurkskoy Pismennosti*, (Eski Türk Yazıtları), Moskva-Leningrad, 1951, s. 410.

¹⁰ A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 68; Ayrıca “Çorنیye Klobuki” teriminin açıklaması hakkında bk. T. N. Majchrzyk, *Czarni Klobucy*, (Çorنیye Klobukiler), Wydawnictwa Geologiczne, Polska Akademia Nauk Instytut Historii Kultury Materialnej, Warszawa, 1985, s. 147-156.

Üçüncü görüş Karakalpak teriminin Karakalpak halkının siyah şapka giymeleri dolayısıyla ortaya çıktığı şeklindedir. Fakat Rus vakayinâmelerinde Orenburg bölgesinde yaşayan Müslüman Tatar toprak sahiplerinin Karakalpak diye çağrıldığı, Tatarların ise karakalpak giymedikleri belirtilmiştir¹¹. Davkarayev'e göre belki de bu kabilelerin, kara kalpaklar taktukları için bu ismi aldıkları doğru değildir¹².

Üçüncü görüşü tamamlayan bir başka yaklaşım da Karakalpakların vatanlarını kaybettikleri için yas tutmak amacıyla siyah şapka giydikleri konusundaki rivayetlere dayanmaktadır. Karakalpaklarda gerçekten de yas zamanı siyah giysi giyme geleneği vardır. Eski dönemlerde yas için siyah şapka giydiklerine dair rivayetler vardır¹³.

Beşinci gruptaki bazı âlimler de kalpak teriminin askerî başkanlara, eski Karakalpak, Kırgız ve Kazak akraba toplulukları içerisinde beylere ve büyüklere unvan olarak verildiğini düşünmekte; Kalpak terimini tamamıyla Karakalpaklarla birleştirmektedir¹⁴. Bu durumda Türkistan'daki¹⁵ Türk kavimlerinin bütün başkanlarının Karakalpaklardan olduğunu düşünmemiz gerekir. Hâlbuki tarihte Karakalpak ve Çorniye Klobuki terimleri Kıpçaklar tarafından basit, halk (tebaa) anlamında da kullanılmıştır.

Altıncı gruptaki âlimler Karakalpak teriminin gelişimi ve oluşumu sürecinde kalpak kelimesinin sadece baş giysisi ve vergi anlamında kullanıldığını tespit ederek araştırmalarını bu konuda yoğunlaştırmışlardır. Hâlbuki bu kelime "üst, baş (kapa), yukarı, yukarı bölüm, yüksek, yüce, ulu, kahraman, bahadır, yılmaz, güçlü" anlamlarında ve bir "unvan" olarak kullanılmıştır. Burada âlimlerin teri-

¹¹ D. Aitmuratov, *Türkiske Etnonimi* (Türk Etnonimleri), Nukus, 1986, s. 29.

¹² N. Davkarayev, *Oşerki Po İstorii Dorevolutsionnoy Karakalpakskoy Literaturi* (İhtikâl Öncesi Karakalpak Edebiyatı Tarihine Dair Denemeler), Taşkent, 1959, s. 93-94.

¹³ D. Aitmuratov, ayn. esr., s. 30.

¹⁴ Gös. yer.

¹⁵ Bugün Orta Asya diye tanıtılan ve Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Türkistan'ın coğrafi sınırlarını şöyle çizebiliriz: Batıda Hazar Denizi ile Horasan Dağları, güneyde Hindukuş ve Kûh-i Sefid Dağları, kuzeyde Kazakistan bozkırlarının kuzey sınırları arasında kalan ve 5.340.066 km²'lik sahayı içine alan bir bölgedir. Bk. Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (Enderun Kitabevi), İstanbul, 1981, s. 1-2.

nın diğer anlamlarını göz ardı ederek kabile başkanlarına ve askerî komandantlara verilen veya askerî çağrı olarak kullanılan “kalpak” terimini “Karakalpak” biçiminde değerlendirdiğini görüyoruz.

Yedinci görüşe göre Karakalpak ve Çornıye Klobuki terimlerinin birbirleri ile bağdaştırılması doğru değildir. Fakat buna rağmen iki terim arasında bir yakınlık vardır. Bu yakınlık her iki terimdeki “kalpak” ve iki kelimenin de “baş giysisi” anlamında kullanılmasıdır. Üstelik âlimlerin birçoğuna ve eski Karakalpak rivayetlerine göre bunlar önceden Kuzeybatı Asya ve Güneydoğu Avrupa’da yaşamışlardır.

Karakalpak terimini tam olarak analiz etmeden önce bu terimin varyantlarına bakmak yararlı olacaktır. Karakalpak terimi ile ilgili Karakalpak halk sanatında, klasik edebiyatta, bilimsel eserlerde birçok örnek verilmiştir. XIX. yüzyıl Karakalpak edebiyatında önemli bir yere sahip halk şairi Berdak şöyle yazıyor: “*Az değildir, Karakalpak çok...*”¹⁶

XIX. yüzyıl Karakalpak klasik edebiyatı şairi Ajiniyaz’ın eserinde: “*Kalpağın kalkanlı yiğidi vardı...*”¹⁷ demektedir. XVIII. yüzyıl Türkmen klasik edebiyatı şairi Maktumkulu’nun eserinde: “*Sahada oturan galkpak, gırgız, gazağı...*”¹⁸; halk tekerlemelerinde: “*Deryanın öbür tarafında altı Karakalpak, Karataylı Karakalpak...*”¹⁹ vb. gibi örnekler mevcuttur.

Berdak’ın bazı eserlerinde “kıra galfak” terimi de geçmektedir. Rus tarih belgelerinde bu terimi Karakalpak şeklinde de bulmak mümkündür. Bu belgelerden biri olan Samara voyvodası knez Pojarskiy’in notlarında (1613–1614) şöyle yazılıdır: “*Kazak ordusu, Karakalpaklar ve Altaullar arasında barış vardır. Jurgen Araphan ile Kazak ordusu, Karakalpaklar, Altaullar ile iyi anlaşılıyorlar.*”²⁰ Kısacası

¹⁶ Berdak, *Tanlamalı Şıgarmaların Jıynağı*, Nökis, 1977, s. 147, 1264

¹⁷ Ajiniyaz, *Tanlamalı Şıgarmaları*, Nökis, 1965, s. 55, 238.

¹⁸ D. Aitmuratov, *ayn. esr.*, s. 32.

¹⁹ N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy Yazık* (Karakalpak Dili), Cilt I, Materialı Po Dialektologii (Tekst i Slovar), AN SSSR, İnstitit Yazıkoznaniya, Moskva, 1951, s. 59.

²⁰ T. A. Jdanko, *Oçerki İstoričeskoj Etnografii Karakalpakov. (Rodoplemennaya Struktura i Rasseleniye v XIX-naçale-XX v.)* (XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın Başına Kadar Karakalpakların Akraba Kabile, Yerleşim Bakımından Tarihi-

yazılı kaynaklar ve sözlü rivayetlerde Karakalpak teriminin değişik şekilleri vardır. Bunlar, Karakalpak, Karalpak, Kalpak, Galpak, Kıragalpak, Korokolpak olarak sıralanabilir. Bize göre bu terimler Karakalpak teriminin kısaltılmış veya söyleniş olarak değişime uğramış şekilleridir. Kıragalpak ve Korokolpak terimlerindeki “kıra” ve “kora” kısımlarının siyah anlamına geldiğine şüphe yoktur. Çünkü eski Türkçe ve Çuvaşçada “hıra, kıra” kelimeleri siyah anlamına gelir. Karakalpak terimi ile alâkalı kalpak, galpak, galfak, kolpak kelimeleri de Türkçe gulpak (kulpak) kelimesi ile ilişkilidir.

Karakalpakçada “gulpak” (kulpak) kelimesi “bir kıvrım saç, peysi” anlamına gelmektedir²¹. Karakalpakçada gulpak kelimesinin eşanlamlısı olarak “aydar” kelimesi de kullanılmaktadır²². Âlimlere göre aydar kelimesi Rusçada ve Karakalpakçada çocuğun başındaki tek saç kıvrımı, saç tutamı, tıraş edilmiş saçta bırakılan tek saç kılı, örülmüş erkek saç anlamlarındadır²³. Gulpak kelimesi Türkmençe’de “örülmüş saç (çocuklarda başın iki tarafında bırakılan saç); gulpak koymak-örülmüş saç bırakmak; elde yapılmış Türkmen baş örtüsü türü; sultan (ayçiçeği başı); gulpak çıkarmak-sultanı atmak; gulpaklı-örülmüş saçlı; gulpakça kız-saçı örgülü kız” gibi anlamlar taşımaktadır²⁴. Bu bilgiler ışığında gulpak (kulpak) kelimesinin “saç tutamı, örülmüş saç” anlamlarında kullanıldığını söyleyebiliriz. Türk kavimleri ve Karakalpaklar önceden kafalarında gulpak bırakırlardı. Karakalpaklar günümüzde bile çocukların kafasında bir tutam saç bırakırlar²⁵. Bu geleneğe ait örnekler Karakalpak halk sanatlarında ve klasik edebiyatta da yer alır. XIX. yüzyıl şairi Ajiniyaz bir şiirinde: “*Gulpaklı oğlanları esir aldılar...*”²⁶ diye yazar.

Etnoğrafik Yapısına Dair Denemeler), Trudî İnstitutu Etnografii İm. N. N. Mikluho-Maklaya AN SSSR, Novaya Seriya, Cilt IX, Moskva-Leningrad, 1950, s. 135.

²¹ *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, s. 409; N. A. Baskakov, ayn. esr., s. 364.

²² Ajiniyaz, ayn. esr., s. 277.

²³ *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, s. 25; Y. Kalafat, “Nokus (Kırk Kız Destanı) Sempozyumı ve Karakalpak Türk Halk İnançları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 126, İstanbul, 2000, s. 174; N. A. Baskakov, *Türk Kökenli Rus Soyadları*, (çev: Samir Kâzımoğlu), TDK Yay., Ankara, 1987, s. 65; *Russko-Karakalpakskiy Slovar* (Rusça-Karakalpakça Sözlük), Moskva, 1967, s. 1082.

²⁴ *Türkmen Dili Sözlüğü*, Aşgabat, 1962, s. 204; *Türkmenso-Russkiy Slovar* (Türkmençe-Rusça Sözlük), Moskva, 1968, s. 208.

²⁵ Y. Kalafat, ayn. mkl., s. 174.

²⁶ Ajiniyaz, ayn. esr., s. 44.

XIX. yüzyıl şairi Berdak'ın "*Sevire*" adlı eserinde; "*Malik'in oğlu Razıhak'ın gençliğinde gılpağı vardı...*" veya "*Sarubay' oğlu Badekbay Bazargulpak olmuş...*"²⁷ gibi örnekler mevcuttur. Bu dize-lerde adı geçen Bazargulpak, bu ismi saçının şekli yüzünden almıştır. Berdak'a göre bu bey ünlü Karakalpak beyi Aydos'tun büyük babasıdır.

Gulpakın eşanlamlısı aydar Karakalpak destanları Şaryar²⁸ ve Alpamıs'ta²⁹ yer alan baş karakterler Şaryar, Anjım ve Alpamıs tarafından da taşınmaktadır. Karakalpak halk tekerlemelerinde gılpak ve aydar birçok yerde kullanılmıştır³⁰. Bu tekerlemelerden birkaç örnek şöyledir:

"Sen misin ker torlu kısa aydarlı tayda gelen

Ben kıvırcık tüylü, kıvırcık aydarlı taydayım..."

"Gri tayları olan at sürüsünü gri taylı aydarlı oğlan dolanır..."

"Boz tayları olan at sürüsünü boz taylı aydarlı oğlan dolanır..."

Karakalpak müziğinde "gılpak" adlı bir halk melodisi kullanılmaktadır. Gulpak kelimesi klasik Türkmen ve Sovyet edebiyatında da sık sık yer almıştır. Güftesi Türkmen halk şairi Kemine'ye (1770–1840) ait Gulpak adlı bir şarkı da vardır³¹. Türkmen-Sovyet Tarihi yazarı Berdi Kerbabayev bu eserin bir yerinde bir genç kızı şöyle anlatmaktadır: "*O şimdi kendi uzun ipek gılpak saçlarını bıraktı...*" Bir başka Türkmen yazar ise: "*Ben siyah gılpakları, kızımın saçlarını yukadım...*"³² demektedir.

Türkmenlere ait bazı kaynaklarda gılpak kelimesinin Orta Çağda yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz. Bu kaynaklara göre gılpak: "şefkatli; çocukların saçlarına verilen isim"dir³³. Buna örnek olarak ortaçağa ait bir şiirde geçen "*Yel estikçe çalkalanıyor, erkek ve*

²⁷ Berdak, ayn. esr., s. 147, 1264.

²⁸ Şaryar, Nukus, 1959, s. 22, 34, 41.

²⁹ Alpamıs, Nukus, 1957, s. 81, 137.

³⁰ N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy Yazık*, s. 36, 50, 55, 115, 318.

³¹ K. Mehmetveli, *Eserler Yığintısı*, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat, 1971, s. 125.

³² *Türkmen Dili Sözlüğü*, s. 204.

³³ Z. V. Muhammedova, *İsledovaniya Po İstorii Turkmenskogo Yazıkı, XI-XIV vv* (XI-XIV. Yüzyıl Türkmen Dili Tarihine Dair Araştırmalar), Aşgabat, 1973, s. 148.

kız çocukların gulpakları”³⁴ adlı dizeler verilmiştir. Sonuç olarak gulpak kelimesi “saç tutamı” anlamını taşımaktadır. Ayrıca “kalpak” kelimesi ile alâkalıdır. Kalpak kelimesi 1820’de Kalkuta’da basılan Çağatay lehçesi ile ilgili bir eserde Farsça tercümesinde saç tutamı olarak çevrilmiştir³⁵. Eski Uygurcada kısa saç tutamlı toygar anlamında “kapak torgay” deyiimi vardır³⁶. Bu ifade daha sonraları “kulpak torgay” ve “kalpak torgay” biçiminde kullanılmıştır.

Karakalpakçada ve diğer Türk kavimlerinin dillerinde geçen galpak (kalpak) kelimesi “ilk saç kestirimine kadar çocuğun başında bulunan saçlar; özel erkek ismi” anlamlarında kullanılmıştır³⁷. Klasik Türkmen ve Sovyet edebiyat eserlerinde verilen örneklerde galpak kelimesi “saç, saç tutamı, kafadaki saçlar” anlamına gelmektedir. Bütün bu örneklerle dayanarak bugünkü Karakalpakistan’ın bu ismi başlarında bıraktıkları bir tutam saçtan dolayı aldıklarını söylememiz için yeterli kanıtımız bulunmamaktadır.

2- Çorıye Klobuki Teriminin Açıklanması

1060 yılından beri Güney Rusya bozkırları, İslâm-doğu kaynaklarının Kıpçak; Rus vakayinâmelerinin Polovest ve Bizanslıların Kuman dedikleri büyük bir göçebe Türk kavmi tarafından işgal edilmiştir. Kıpçakların Kiev mıntıkasına yaklaşımları üzerine, Oğuzlar (Torklar) ve Peçeneklerden bazı zümreler Ros Nehri boylarında kalmışlar, Kiev knezlerinin hizmetlerine girmişlerdir. Knezlerin süvari kitalarını teşkil eden ve Rus yurdunun hudut bekçiliğini yapan bu Türk kavimlerinin hizmetine karşılık olarak knezler, onlara yerleşmeleri için bir miktar saha bırakmışlardır. Taşdıkları kara kalpaklardan dolayı “Çorıye Klobuki (kara kalpaklılar)” diye adlandırılan bu Türk zümrelerinin birçoğunun, Dnyeper’in sol sahilinde, Kıpçaklarla sınır olan sahaya yerleştirildikleri de bilinmektedir³⁸. Kısacası

³⁴ Ayn. esr., s. 199.

³⁵ D. Aitunuratov, ayn. esr., s. 37.

³⁶ S. E. Malov, *Uygurskiy Nareçiya Sintzyana, Teksti, Perovodı, Slovar* (Sintsi Uygur Konuşmaları, Metinler, Çeviriler ve Sözlük), Moskva, 1961, s. 78.

³⁷ *Türkmen Dili Sözlüğü*, s. 138; *Turkmensko-Russkiy Slovar* (Türkmençe-Rusça Sözlük), Moskva, 1963, s. 148.

³⁸ A. N. Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Yay., Ankara, 2000, s. 39; S. Kamalov, *Karakalpakistan’ın Halık Bolıp Kaliplesiu Hemı Onun Mamleketliginin Tariyhından*, Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölümü Tarih, Arkeologiya Hem Etnografiya İnstitutı, Nökis, 2001, s. 10-11.

ortaçağ vakayinâmelerinde “Çornıye Klobuki” olarak isimlendirilen kavim XII. yüzyılda Kiev Rusyası topraklarında Ros ve Don Nehri çevresinde yerleşmişlerdir. Bunların yönetim merkezleri de Torçevsk şehri olmuştur³⁹.

Rus tarihçilerin Çornıye Klobuki adını verdikleri bu kavim, Torkların, Uzların, Peçeneklerin, Berendelerin ve diğer bazı Türk boylarının bakiyesi olup Kıpçak Türkleri bunları eski göç yerleri olan Karadeniz steplerinden sürüp çıkarmışlardır ve bundan dolayıdır ki bu Çornıye Klobukiler Kıpçakların en amansız düşmanı olup Ruslarla birlikte hareket ederek Kıpçaklara karşı savaşmışlardır⁴⁰.

Rus-Slav kavimleri ve Türk kavimleri tarih boyunca birbirleri ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Özellikle Doğu Slav kavimleri ile konar göçer Türk kavimlerinin birbirleriyle ilişkileri çok eskiye dayanmaktadır⁴¹. Bu ilişkinin temelinde yaşadıkları toprakların yakınlığı ve bu kavimlerin birbirlerine olan ihtiyaçları vardır. Karşılıklı ilişkiler sonucu dilleri arasında da sıkı bir bağ oluşmuştur.

Tarihî süreç içerisinde daha VIII. yüzyılda Bulgar Türkleri Kuzey Donetsk'te benliklerini yitirerek Slavlaşmış; Don steplerindeki Bulgar ve Hazar nüfusu büyük oranda Ruslaşmıştır⁴². Diğer Türk göçebeleri olan Alanların ve Bulgarların torunları Peçenekler ve Torklar, özellikle Güney Rusya steplerine yerleşen Çornıye Klobukiler, Berendeler⁴³, Kouy ve Kaepişiler Rus etkisini hissetmeye;

³⁹ G. A. Federov-Davidov, *Koçevniki Vostoçnoy Yevropy Pod Vlastyu Zoloto-Ordinskih Hanov* (Altın Orda Devleti İçerisinde Doğu Avrupalı Göçmenler), İzdatelstvo MGU, Moskva, 1966, s. 144; G. F. Blagova, *Variantniye Zaımnstvovaniya Turok-Tyurki i İh Leksiçeskoje Obosnovaniye v Russkom Yazıke* (Türkçe'den Alınmış Kelimeler ve Onların Rus Diline Yerleşmesi), Tyurkologičeskiy Sbornik, Moskva, 1972, s. 105.

⁴⁰ D. Rasovskiy, “Eski Rus Tarihinde Karakalpakların Rolü”, (çev:H. Ortekın), *Ülkü Dergisi*, İkinci Teşrin, 1937, s. 248-249; S. A. Pletneva, *Drevnosti Çornıh Klobukov* (Eski Çornıye Klobukiler), İzdatelstvo AN SSSR, Moskva, 1973, s. 25.

⁴¹ Doğu Slav kavimleri ile Türk göçebeleri arasındaki ilişkiler hakkında bk. B. D. Grekov, *Kıyevskaya Rus*, (Kiev Rusyası), Leningrad, 1953, s. 351.

⁴² V. V. Mavrodin, *Oçerki İstorii SSSR*, (SSCB Tarihine Dair Denemeler), Drevnerusskoye Gosudartstvo, Moskva, 1956, s. 29.

⁴³ Berendeler hakkında bk. L. Rasonyi, “Der Volksname Berendley”, *Seminariun Kondokovianum*, VI, 1935, s. 219-226.

Ruşanın etkisi altında kalarak kendi varlıklarını yitirmeye başlamışlardır⁴⁴. Fakat bu göçebelerin dilleri aynı zamanda Rus dilini zenginleştirmiştir⁴⁵. Don Nehri steplerinde yerleşen Bulgar ve Hazar Türklerinin Slavlaşması Bulgar (VIII. yy) ve Hazar (X. yy) devletlerinin gücünü kaybetmesi sonucunda olmuştur⁴⁶. Ukrayna tarihine ait kaynaklarda göçebe Türk kabilelerinin bir kısmının (Oğuzlar, Torklar, Kumanlar) Ruslarla karışıkları belirtilmektedir⁴⁷.

Bulgar hanı Boris (852–889) zamanında Bulgarların çoğu artık Slavca konuşuyordu, yani Slavlaşmıştı. Sarayda ise iki dil kullanılıyordu. Soylular ve muhafazakârlar kendi Bulgar-Altay dillerini biliyorlardı⁴⁸. Ortaçağa ait kaynaklarda bazı Rusların Peçenek dilini bildiklerine dair birçok örnek vardır. Rus diline ait kaynakları incelediğimizde eski Rusça içerisindeki Türkçenin etkisini kolayca görebilmekteyiz. Örneğin Knez Vsevolod Yaroslavoviç, Kıpçak ve Tork dillerini bilmekteydi. Ayrıca Vladimir Monomah oğulları Yuriy (1107) ve Andrey'i (1117) Kıpçak kızlarla evlendirmişti⁴⁹.

Orta Çağda Kiev Rusyası ve Çornıye Klobukiler (kara kalpaklılar, Türk kavimler birliği) arasında oldukça yakın ilişkiler kurulmuştur. Yuriy Dolgorukiy'in oğlu Rotislav başarısız olması dolayısıyla babasına yazdığı mektupta: "*Seni tüm Rus toprağı ve Çornıye Klobukiler istiyor.*"⁵⁰ demesi bu yakınlığın göstergesidir. 1149 yılına ait bu mektubun geçtiği Rus vakayinâmelerinde Kiev Knezi İzyaslav'ın ölümü üzerine bütün Rusların ve Çornıye Klobukilerin ağladığı ve Kiev tahtına Monomark'ın⁵¹ torunu Rostislav gelince Rusların ve Çornıye Klobukilerin mutlu oldukları yazılıdır.

N. A. Baskakov, Ruslarla Türklerin birbirleri ile olan ilişkilerini incelerken Rusça ve Türkçenin etkileşimini de önem vermiştir. Bu

⁴⁴ Ayn. esr., s. 36; A. N. Kurat, *Türk Kavimleri*, s. 65-68.

⁴⁵ L. Rasonyi, ayn. mkl., s. 35.

⁴⁶ M. İ. Artamonov, *İstoriya Hazar* (Hazar Tarihi), Leningrad, 1962, s. 171.

⁴⁷ *İstoriya Ukrainsoy SSR* (Ukrayna SSC Tarihi), Cilt I, Kiev, 1969, s. 85.

⁴⁸ K. G. Menges, *Vostoçnyye Elementy v "Slove o Polku Igoreve"*, (İgor Orđusu Hakkındaki Sözlerde Doğı Elementleri), Leningrad, 1979, s. 51.

⁴⁹ M. K. Nurmuhamedov, *İz İstorii Russko-Karakalpakskih Kulturnih Svyazey* (Karakalpak Tarihinin Rusya İle Olan Bağlantıları), Taşkent, 1974, s. 6, 7, 10.

⁵⁰ T. A. Jdanko, ayn. esr., s. 109; D. Rasovski, ayn. mkl., s. 276.

⁵¹ Kiev Knezi Monomark ile ilgili bk. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 40-42.

iki dilin karşılıklı ilişkilerinin gelişmesini de beş ana temel üzerine oturtmuştur⁵². Bunlardan üçü bizim için önemlidir.

Birinci temel: M. S. I-VIII. yüzyıllarda daha Kiev Rusyası kurulmadan önce Doğu Slavları Türk kabilelerinden Bulgar ve Hazar kavimleri, Fin-Ogor ve İran kabileleri ile dil bakımından karşılıklı ilişkiler kurmuşlardır.

İkinci temel: IX-XI. yüzyıllar arasında Kiev Rusyasında yaşayan Ruslar, Oğuzlar (Uzlar), Peçenekler, Torklar, Berendeler, Kaepiçiler ve Kıpçak kabileleri ile yakın ilişkiler kurmuştur.

Üçüncü temel: XIII-XV. yüzyıllar arasında Moğol saldırılarının yoğunlaştığı dönemde Rusçaya Türkçe ve Moğolca sözcükler karışmıştır. Yani Rusça Türkçeden büyük oranda etkilenmiştir.

Yukarıdaki ana temelleri inceleyecek olursak, ortaçağda kullanılmaya başlanan "Çorniye Klobuki" teriminin manasını bulabilmemiz için Türkçe kalpak kelimesinden kaynaklandığı düşünülen Slavca "klobuk", "kolpak" vb. kelimelerin oluşumunu daha iyi incelememiz gerektiğini anlayabiliriz. Kanaatimce kolpak kelimesi klobuk kelimesinden daha önce Rusçaya geçmiştir. Türkçe kolpak ve klobuk kelimeleri aslında Avrupa Hunları hükümdarı Attila zamanında (434-454) ortaya çıkmış ve Slav dillerine geçmiştir. Çünkü Slavların Türkçeden kelime alma meselesi yaklaşık IV. yüzyıldan itibaren başlamıştır⁵³.

Klobuk ve kalpak kelimeleri birbirine benzemesine rağmen Rus vakayinâmelerinde geçen Çorniye Klobukiler ile bugünkü Karakalpakların aynılığı tartışmalı bir konudur. Çünkü Rusça klobuk kelimesinin Türkçe kalpak kelimesinden geldiği birçok âlim tarafından inandırıcı bulunmamıştır. Onlara göre "b" harfinin "p"ye dönüşmesi ve "uk" hecesinin de "ak" hecesinin yerine kullanılması ile ilgili kanıtlar yeterli değildir. Ayrıca Slav dili araştırmacıları "klobuk" kelimesinin oluşumunu tam olarak anlatamamışlardır⁵⁴.

⁵² N. A. Baskakov, *Predisloviye-Tyurkizmi v Vostočno-Slavyanskii Yazıkah* (Doğu Slav Dillerinde Türkçe Sözcükler), Moskva, 1974, s. 6.

⁵³ G. Y. Tomilina, "Klobuk i Kolpak", (Rus Konuşma Dilinde Klobuk ve Kolpak Kelimeleri), *Russkaya Reç.*, (*Naučno-Populyarniy Jurnal Instituta Russkogo Yazıka, Akedemi Nauk SSSR*), Moskva, 1977, s. 97.

⁵⁴ D. Aitmuratov, s. 45-46.

“Klobuk” kelimesi Türk etnonimi “Karakalpak, karagalpak, karagulpak (örülmüş siyah saç, siyah saç tutamları, siyah saçlar)” gibi değişik şekillere sahiptir. “Kolpak”, “kolpa” kelimelerinden gelen “klobuk” kelimesi Türkçe “kalpak”tan değil, Türkçe eşanlamlısı olan “kulpak”tan (saç tutamı) gelir. Klobuk ve kulpak kelimeleri arasındaki değişim Sanskrit (eski Hintçe), Semit (Asur, eski Yahudi, Arap, Finike) ve Türk dillerinin karşılıklı etkileşimi sonucunda iz olarak kalan değişimdir.

Ukrayna dilinde “klobuk, klobuçina, klobuçi, klobukar” kelimeleri “keçe, keçelik, keçe çizme” anlamlarına gelir⁵⁵. Görüldüğü gibi “klobuk” kelimesinin anlamlarının hepsi yünden yapılmış bir nesneye karşılık gelmektedir. Sonuç olarak bu kelimenin yün anlamına geldiğini ve saç ile yünün aşağı yukarı birbirine benzediğini düşünebiliriz.

Rus halk ağızlarında “klobuçka” kelimesi “bir çöp parçasında çevrilen ip ve yün yığını” anlamından başka “başın üstünde toplanan saç” anlamına da gelmektedir⁵⁶. İmparator Bilim Akademisi tarafından yayımlanan Rus Dili Sözlüğüne göre “hlobuçek” kelimesi biçilmeyen ve ortada kalan bir tutam buğday anlamındadır⁵⁷. Bu iki örnekten de anlaşılacağı gibi “klobuk” kelimesinden ortaya çıkan “hlobuçek” kelimesi ile Türkçe “kulpak” kelimesi arasında şekil ve anlam benzerliği bulunmaktadır.

Kolpak (klobuk) kelimesi “kolpa” kelimesinden ortaya çıkmıştır. Çünkü “kolpa” kelimesi “baş arkası, ense” anlamına gelir. Bu kelime “kolpak ve şapka” ile eşanlamlıdır⁵⁸. Buna dayanarak kolpak kelimesinin “kolpa”dan oluştuğunu ve “kolpak”ın da eskiden aynı anlamlara geldiğini söyleyebiliriz.

Belirttiğimiz gibi Türkler ve diğer kavimler eskiden “kulpak” taşırıldı. Bu “kulpak” genel itibarıyla başın arka kısmında yani ensede bırakılan bir tutam saç şeklindedir. Bu açıdan baktığımızda eski Türklerde kullanılan “Onun kolpundan vursana!” sözünün de “O-

⁵⁵ Ayn. esr., s. 46.

⁵⁶ *Slovar Russkikh Narodnkh Govorov* (Rus Halk Konuşma Sözlüğü), Vıpusk 13, Leningrad, 1977, s. 311.

⁵⁷ D. Aitmuratov, ayn. esr., s. 46.

⁵⁸ V. İ. Dal, *Tolkoviy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka* (Ansiklopedik Büyük Rus Dili Sözlüğü), Cilt II, Moskva, 1955, s. 142.

nın kulpağını büyüdüğü yerden vur" yani "Baş arkasına veya ense-sine vur" anlamlarını taşıdığını söyleyebiliriz. Tarihte, başlarında ve boyunlarında saç tutamları ve tüyleri olan kuşların birçoğu kolpik, kolpitsa, kolpa, kapak torgay (kulpak torgay) gibi değişik isimlerle adlandırılmışlardır. Bu kuşlar isimlerini, başlarındaki kulpak-larından dolayı almışlardır.

Türk dillerinin birçoğunda kulpak kelimesinin eşanlamlısı, "gulplı-lüle"⁵⁹ ve "kulplı-saçlar"⁶⁰ anlamlarına gelir. Yeni Rus Dili Edebiyatı Sözlüğüne bakacak olursak, Türkçe kulpak ile eşanlamlı "hohol" kelimesi vardır. Bu kelime eskiden Ukrayna'da erkeklerin tıraştan sonra başlarında bıraktıkları bir tutam saç anlamını taşır⁶¹. XV-XVII. yüzyıl vakayinâmelerinde Hovlov, Hohol, Hohlik, Hohlaç, Hoholik, Hoholkov vb. soy adları geçer. Bunlara örnek olarak: Kliinko Hohlaç (Don Kazağı-1643), Hohol İvaşko (1491), Maksim Hohlik (1609), İvan Hohlov (Kazak atamanı)'u verebiliriz. Bazı eserlerde bu kelimeler yanında Klobuk, Kolpa, Kulpak, Kulbaka vb. gibi soy adları da geçmektedir. Bunlara örnek olarak da Fedor Klobuk (1465), Savka Klobuk (1495), Potap Kolpa (1601), Matsko Kulpai (1564), Vasil Kulpak (1609), Kulbaka (1552), İvan Kulbaka (Albay-1658) vb. isimleri verebiliriz⁶². İnsanlar Hohlov vb. soy adlarını, saç şekillerine göre aldıklarına göre Klobuk, Kolpa, Kulpak, Kulbaka vb. soy adlarının da insanların saç şekillerine göre verildiğini varsayabiliriz. Bu soy adlarının genellikle eskiden Çornıye Klobukilerin yaşadıkları Doğu Avrupa topraklarında bulunduklarını da belirtmeliyiz.

Bazı kaynaklarda "kolbyaga" adı altında Güney Rusya'da yaşayan göçebe ve yarı göçebe topluluklar ifade edilmektedir. Yani, XI yüzyıllarda Bizans kaynaklarında "kulpingler, kulpyangi (Rusça telaffuzu kulpyagi, kolbyagi)" adını taşıyan bir kavimden bahsedilmektedir⁶³. Bu kavim herhâlde Rus vakayinâmelerinde geçen "Çornıye Klobukiler" olmalıdır. Böylece "klobuk" kelimesinin kulpyag (kulpyang) şeklinin de var olduğunu görüyoruz. Kulpyag kelimesinin

⁵⁹ S. E. Malov, *Uygurskiy Yazık, Hamiskoye Nareçıye* (Uygur Dili ve Hami Konuşması), Moskva, 1954, s. 145.

⁶⁰ Aldaspan, *Antologiya Kazahskoy Poezii XV-XVIII vv.* (XV-XVIII. Yüzyıl Kazak Şiir Antolojisi), Alma-Ata, 1971, s. 109.

⁶¹ D. Aitmuratov, ayn. esr., s. 49; M. Adji, ayn. esr., s. 22, 164.

⁶² D. Aitmuratov, ayn. esr., s. 50.

⁶³ Göş. yer.

Türkçe kulpak kelimesi ile söyleniş bakımından hemen hemen aynı olduğunu gözden kaçırmamamız gerekir.

Knez İgor Ordusu hakkında vakayinâmelerde geçen bilgilerde Kıpçak (Polovetsk) Hanı Kobyak'ın isminin "Kolbyag" (Kolbyak) olarak geçmesi bu ismi Türkçe "kulpak"a yakınlaştırmayı ve anlam olarak saç tutamı ile bağdaştırmamızı gerektirebilir. Burada Kıpçak hanının isminin, Türkçe köpekten yola çıkarak it, köpek anlamına geldiğini düşünenler bulunduğunu da belirtmeliyiz⁶⁴.

Yukarıdaki bilgiler ışığında Kolefa, Kolofa, Kolp, Kolpa, Kulpak, Klobuk, Kolpik, Kolbyag, Kulpyang, Kobyang, Kapak, Kapa, Kulpyag, Kalpak vb. kelimelerin hepsinin Türkçe Gulpı (Kulpı), Gulpak, Kulpak kelimelerinin kökünden geldiğini çıkarabiliriz. Ayrıca bütün bu kelimeler anlam olarak ensede bırakılan saç tutamı, lüle, kıvrıkcık, örülmüş saç vb. anlamlarına gelmektedir.

Tarihte Hazarlar iki unsurdan oluşmaktaydı. Birinci kısmın ismi Karacur'du. Bunlar kumraldılar. Diğerleri ise beyazdılar (saçları açık renkli)⁶⁵. Biz, âlimlerin Çorıye Klobukileri batılı Hazar Peçenekleri diye adlandırdıklarını biliyoruz. Burada geçen "Karacur" kelimesini "Karasur" olarak da alabiliriz. Bu ismin oluşması Çorıye Klobukilerden iki yüz yıl önce aynı topraklarda yerleşmiş Peçenek soylarından olan "Suru Kulpey" (Suru-kalpey)lerle aynı olması muhtemeldir. Bu kelime ile anlam olarak "siyaha yakın koyu renkli kumrallar" ifade edilmektedir. "Sur" kelimesi bugün Karakalpakça ve Kazakçada "gri, kahverengi, solgun renkli" anlamlarına gelmektedir⁶⁶. Hazarların, 867 yılına ait Saray Ordusu vakayinâmelerinde, Geterey Hazarlarının "Kulpak" adlı bir müzik enstrümanı çaldıkları belirtilmiştir⁶⁷. Karakalpakistan'da bugün hâlâ "gulpak" (kulpak) adlı halk melodisi vardır. Bu olay Karakalpakların menşee bakımından

⁶⁴ K. G. Menges, ayn. esr., s. 102-105.

⁶⁵ M. İ. Artamonov, ayn. esr., s. 400.

⁶⁶ *Karakalpaksko-Russkij Slovar*, s. 589; *Kazak Tilinin Tüsindirne Sözdiggii*, Almatı, 1959, s. 254.

⁶⁷ Y. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi" (Varyaglar ve Kolbyaglar). *Sbornik Statey Po Arheologii i Vizantinovedeniya*, Praga, 1935, s. 95.

Hazarlar ile akraba olmaları ihtimalini güçlendirir. Bulgarların "Çörniye" sıfatını almaları tesadüf değildir⁶⁸.

Bazı âlimler Ural-Altay kabilelerini ve Hunları siyah saçlı olarak göstermektedir⁶⁹. Tarihte Rus ırkının oluşumu sırasında altıya yakın etninin olduğu ve bu etnilerden dördüncüsünün kumral saçlılardan (Türk soylulardan) oluştuğu belirtilmektedir⁷⁰. Eski Rus nüfusunun saç ve göz renklerinin koyulaşmasının altı çizilerek, bu değişime Türk kabileleri olan Bulgar, Hazar ve diğer kabilelerin Ruslaşması gösterilir⁷¹. Slavların saç ve göz renklerinin adını saydığımız Türk kabilelerinin Ruslaşması sonucu koyulaştığını varsayacak olursak, o zaman Çörniye Klobukilerin ve diğer Türk kabilelerinin saçları koyu renkli olduğu için Slavlarla ve Ruslarla karşılaştırılırken "siyah saçlılar, örülmüş siyah saçlılar, siyah saç tutamlılar" olarak adlandırıldığı sonucunu çıkarabiliriz.

Saf Hun olarak adlandırılan ve bugün Balkanlarda yaşayan Bulgarların eskiden yaşadıkları topraklarda günümüzde bile kara saçlı, kara çolgalı (kara saç tutamlılar), Yörük kabileler vardır⁷². Kara çolgalı teriminde geçen Rusça "çolga" kelimesi Türkmen dilinde geçen "çokul" ile akrabadır. Çokul kelimesinin anlamı da "saç tutamı"dır⁷³. Ob Nehri'nin yukarısında yaşayan "Kara Tolçak", "Kara Çogdu", "Kara Yogdu"⁷⁴ kabileleri de belirttiğimiz gibi saçlarının siyah olmasından veya oluşumlarının siyah rengi çağrıştıran kavramlarla ilgili olmasından bu isimleri almışlardır.

Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Türk kavimlerinden birçoğu Hristiyanlaşarak Ruslaşmıştır. 1168'de yazılan Nikinov vakayinâmesinde Aydar knezi Hristiyan olmuştur. Aydar, Türkçe bir isim olup

⁶⁸ V. F. Gening-A. H. Halikov, *Ranniye Bolgarı Na Volge* (Volga'daki İlk Bulgarlar), Moskva, 1964, s. 125.

⁶⁹ K. A. İnostrantsev, *Hunnu i Gınnı* (Hunlar ve Gınnlar), Leningrad, 1920, s. 107.

⁷⁰ D. Aitmuratov, ayn. esr., s. 52.

⁷¹ V. V. Mavrodin, ayn. esr., s. 34.

⁷² D. E. Yeremeyev, *Proishojdeniye Yuryukov i Türkmen i Tırtıı i Osnovniye Etapı ih İstoriı, Etničeskiye Protseıı v Stranah Peredney Azii*, (Yörük, Türkmen ve Türkiye'nin Oluşum Tarihi), Moskva-Leningrad, 1963, s. 44, 46.

⁷³ *Rusko-Türkmenkiy Slovar* (Rusça-Türkmençe Sözlük), Moskva, 1956, s. 832.

⁷⁴ *Etnogenez Narodov Severa* (Kuzey Kavimlerinin Oluşumu), Moskva, 1980, s. 79.

saç tutamı anlamındadır⁷⁵. Birçok âlim Çorıye Klobukilerin bir kısmının Ukrayna yerli nüfusuyla karıştıklarını düşünmektedir⁷⁶. Bununla ilgili olarak tarihî kaynaklarda şu bilgiler mevcuttur: “*Bulgarlar kafalarında bir uzun saç tutamı bırakıyorlardı ve bazen bu saç örüyorlardı. Böyle saç tutamını Rus knezi Svyatoslav da taşırdı. Daha sonra Ukrayna Kazakları da saç tutamı bırakmaya başladılar (“oseledets”).*”⁷⁷ Bulgarların taşıdıkları ve yukarıda adı geçen saç şeklini Ukrayna Hetmanı Bogdan Hmelnitiskiy’de (1595–1657) de görebiliyoruz⁷⁸. Eskiden yaşlı Ukrayna askerleri örülmüş siyah saç bırakırlarmış⁷⁹. Türk etnik elementler Rusların oluşumunda olduğu gibi Ukrayna halkının oluşumunda da etkili olmuştur⁸⁰.

Karakalpak ve Çorıye Klobuki terimlerinin açıklamasına dayanarak ortaçağda ortaya çıkan Çorıye Klobuki terimi bu bölgelere göç eden bütün Türk kavimlerini ifade etmektedir. Bu terimin Türk kavimleri için kullanılmasının en büyük nedeni de kara saçlı ve kara kalpaklı olmalarıdır. Ruslar ve diğer yabancı kavimler bu terimi tek bir Türk kabilesi için değil de ortaçağ döneminde birlikte hareket eden Türk kabileleri birliği için kullanmışlardır. XVI. yüzyılda ortaya çıkan Karakalpak ismi ise daha çok Türk kabileler birliğini değil de tek bir kabileyi temsil etmektedir. Karakalpak ismi bu Türk kavminin yaşayış ve giyiniş tarzları ile alâkalı olup; onları diğer topluluklardan ayırmak için kullanılmış bir isimdir. Etnografik malûmatlara göre önce keçeden, daha sonra koyun yününden yapılmış kara kalpaklar tarihte Karakalpakların, Oğuz Türkmenlerinin ve Kıpçakların giyiminin önemli bir parçası olmuştur. Kalpak, tarihte Kıpçaklar için vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilmiştir. Kırgızlarda da kalpak giyilmiştir. Kırgızların şapka türü; keçeli, uzun ve silindirik şeklinde olup kenarları yukarı doğru kıvrılmıştır. Karakalpakların ismi Kırgız-Kaysaklara yakındır. Asilzadeler karagülden yapılmış kalpak kullanırken, diğerleri normal kürklerden yapılmış kalpak kullanmıştır. Kulların, yani kölelerin kalpak kullanması ise yasak-

⁷⁵ D. Aitmuratov , ayn. esr., s. 54.

⁷⁶ T. A. [danko, ayn. esr., s. 109-110; D. Rasovskiy, *Peçenegi, Torki, Berendei Na Rusi i v Ugrii* (Rusya ve Ugriya’daki Peçenekler, Türkmenler ve Berendeler), Praga, 1933, s. 63.

⁷⁷ M. İ. Artamonov, ayn. esr., s. 155-156.

⁷⁸ D. Aitmuratov, ayn. esr., s. 54.

⁷⁹ T. G. Şevçenko, *Kobzar*, Moskva, 1972, s. 530.

⁸⁰ *İstoriya Ukrainskoy SSR*, s. 138.

lanmıştır⁸¹. Karakalpakların aynı kökten geldiği Nogaylar, başlarına keçeden, posttan veya kumaştan kalpaklar giymişlerdir⁸².

Doğu bilimci Hamner, Karakalpakların oluşumu ile ilgili P. İ. Riçkov'a dayanarak şunları yazıyor: "*Bu kavim topraklarından kovulmaları dolayısıyla yas tutmak amacıyla siyah şapka giymeye başladı. Çornıye Klobuki ve Kara kalpaklılar terimi bu olay yüzünden onlara isim olarak verildi.*"⁸³ N. M. Karamzin de bu fikre katılmış ve şöyle yazmıştır: "*Bu isim (kara kalpaklılar) onlara tabii ki giydikleri siyah şapkalar yüzünden verilmiştir.*"⁸⁴ Sonuç olarak genel kaniya göre günümüzdeki Karakalpakların bu isimle adlandırılmalarıyla ilgili iki önemli ihtimal ortaya çıkmaktadır. Birinci ihtimale göre başlarına taktıkları kara kalpaklardan dolayı, ikinci ihtimale göre ise başlarında bıraktıkları bir tutam kulpaklarından yani bir tutam saçlarından dolayı bu ismi almışlardır. Karakalpakların bu ismi alınmalarının en büyük nedeni başlarına taktıkları kara kalpaklardır. Karakalpaklar, Altın Orda Devleti bünyesinde Nogaylar, Başkurtlar vb. Türk kavimleriyle yaşarlarken, bu devletin Timur tarafından yıkılmasıyla yurtlarından olmuşlardır. Altın Orda Devletinde yaşayan Türk kavimlerinin çoğu bu dönemde başlarına kara kalpak takmaktadır. Fakat Altın Orda Devletinin yıkılmasıyla yeni kurulan Nogay Hanlığı içerisinde Nogaylarla birlikte yaşayan Karakalpaklar, bu ordadan ayrılarak kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Bağımsız hareket eden bu Türk topluluğu diğer Türk kabileleri tarafından Karakalpaklılar olarak adlandırılmıştır. Bu isimle adlandırılmalarında Kazakların ve Özbeklerin de büyük rolü olmuştur. Çünkü XV. yüz-

⁸¹ M. Adji, ayn. esr., s. 106-107.

⁸² M. Alpargu, "Nogaylarda Giyim ve Kuşam Kültürü", *Emel Dergisi*, sayı: 217, Kasım-Aralık 1996, s. 9-10.

⁸³ D. Aitmuratov, ayn. esr., s. 10.

⁸⁴ P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", (Karakalpak Tarihine Dair Deneme), *Materiali Po İstorii Karakalpakov*, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, İzdatelstvo AN SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 13, P. P. İvanov'un adı geçen bu makalesi H. Ortekin tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek *Ülkü Dergisi*'nin 65, 66, 67. sayılarında neşredilmiştir. Fakat bu çeviri eksik olduğundan biz eserin aslından yararlanmayı daha uygun bulduk. Bu çeviriler için bk. P. P. İvanov, "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller", (çev: H. Ortekin), *Ülkü Dergisi*, sayı:65, Temmuz 1938, s. 417-424; aynı müellif, "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller", (çev: H. Ortekin), *Ülkü Dergisi*, sayı:66, Ağustos 1938, s. 539-544; aynı müellif, "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller", (çev: H. Ortekin), *Ülkü Dergisi*, sayı:67, Eylül 1938, s. 29-41.

yılda Altın Orda Devletinin yıkılmasıyla bağımsız yaşamaya başlayan bir kısım Türk kabileleri iç kargaşalar sebebiyle Sırderya ve Amuderya bölgelerine göç etmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Kazaklar ve Özbekler de Altın Orda Devletinden kopan bu Türk kabilelerini başlarında bulunan kara kalpaklarından dolayı Karakalpaklar olarak adlandırmışlardır. Bu isim zamanla diğer bütün kavimlerce benimsenmiş bu Türk kavminin genel adı olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARAKALPAK TÜRKLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A- KARAKALPAK TÜRKLERİNİN KÖKENİ

Karakalpakların menşeiyle ilgili kaynakların yetersizliği ve konuyla ilgili görüş bildiren âlimlerin birbirleriyle çelişen yorumları sebebiyle, Karakalpakların ortaya çıkışı meselesi uzun zaman bir muamma olarak kalmış ve bu şekliyle oldukça karmaşık bir hâl almıştır. Karakalpakların, eski dönemlerine ait yazılı belgeler yoktur. Geçmişlerine dair bütün bilgiler çoğu zaman sözlü rivayetlerden ibarettir. Karakalpaklarla komşu olan milletlerin, tarihî ve edebî eserlerinde de Karakalpakların çok eski devirlerine dair bilgilere rastlanılmamaktadır. Bu durum Karakalpakların tarih sahasına kendi adlarıyla çıkmayıp başka bir Türk kavmiyle karışmış olmaları ve o milletin adıyla zikredilmiş olmaları ihtimalini akla getirmektedir. Kazaklar, Özbekler, Nogaylar, Başkurtlar vb. gibi içlerinde birçok Türk kavminden karışım bulunan şimdiki Karakalpakların etnik, daha doğrusu uruğ teşkilâtını tetkik ettiğimiz zaman bu tahminimizin doğru olduğunu görüyoruz.

1- Karakalpakların Peçenek ve Kıpçaklarla Akrabalığı

Günümüzde Karakalpak adıyla bilinen kavim, tarihî kaynaklarda bu isimle ilk olarak ancak XVI. yüzyıl sonunda (1578) geçmektedir. Bu kavmin daha önceki tarihleri ile ilgili bilgiler oldukça yetersizdir. Bunun için bunların geçmişleri ile ilgili bilgiler, varsayımlardan oluşmaktadır. Karakalpakların tarihî oluşumlarını anlayabilmek için diğer Türk kavimleriyle bağlantılarını ayrıntılı bir şekilde incelemek yararlı olacaktır. Bunun için ilk olarak Karakalpakların, Peçeneklerle aynı topluluğun unsurları oldukları hususundaki bilgileri aksettirelim. Malûm olduğu üzere Peçenekler, Güneydoğu Avrupa'da ortaya çıkmadan önce, İdil ve Yayık nehirleri arasında yaşayan göçebe bir kavimdi⁸⁵. 1146–1192 yılları arasında Kiev vakayinâ-

⁸⁵ P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakaipakov", s. 11; S. Kamalov, ayn. esr., s. 9.

melerinde “Çornıye Klobuki” namı altında ortaya çıkan kabikeler aslında çoğunluk olarak Peçeneklerden ibarettir⁸⁶.

Peçeneklerin çoğu IX. yüzyıl sonlarında Uzların sıkıştırılması sonucunda yerlerini terk etmeğe mecbur kalmış; X. yüzyıl başlarında Güney Rusya steplerini işgal etmiş; daha sonraları Tuna'nın güneybatısına ve Balkan dağlarının kuzey eteklerine doğru yayılmışlar; bu yayılma esnasında Macarları da, Dnyeper Nehri'nin batısına doğru sürmüşlerdir⁸⁷. Peçenekler, bu yer değiştirme sebebiyle iki kısma ayrılmışlardır. Bunlardan biri doğu “Türk”, diğeri batı “Hazar”dır. Şimdi vereceğimiz bilgiler Batı Peçeneklerine aittir. Gerek Rus vaka-yinâmeleri ve gerekse X. ve XI. yüzyıl Arap, Fars ve Bizans müverrihleri, Peçenekleri tipik Türk göçebeleri olarak tasvir ederler ki bu kabileler genelde hayvancılıkla uğraşmaktadır. O dönemde Peçenekler, bütün Kuzey Karadeniz topraklarına sahip oldukları için, Avrupa ve Bizans tüccarlarının Ruslar ve Hazarlar ile yaptıkları ticareti kontrolleri altında tutuyorlardı⁸⁸.

XI. yüzyıl ortalarında Güney Rusya steplerinde Türk göçebeleri olan Oğuzlar (Uzlar, Torklar) ortaya çıkmıştır. Oğuzlar ile Peçenekler birbirleriyle mücadele etmişler ve bu mücadeleler sonucunda Peçenekler yenilgiye uğramıştır. Bu yenilgi sonrasında bir kısım Peçenekler batıya doğru göç etmişler, diğeri bir kısmı ise Oğuzların hâkimiyetine girmiştir⁸⁹. XI. yüzyılın ikinci yarısında Güney Rusya steplerinde ortaya çıkan Kıpçaklar, Peçeneklerin bu zor durumundan faydalanarak onların yaşadıkları arazinin önemli bir kısmını işgal etmişlerdir⁹⁰.

Önce Oğuzlar, sonraları ise Kıpçaklar tarafından yurtlarından edilen Peçeneklerin Güney Rusya bozkırlarında kalanları, Kıpçakların baskısı altında kalmış; Oğuzlarla birlikte kuzeye doğru çekilerek Slav kabilelerinin topraklarına dayanmışlardır. Burada, otlakların yetersizliğinden olsa gerek, Peçenekler yurt kurmaya müsait yerlere yerleşmeye başlamışlardır. Bu göç hareketi Peçeneklerin kabile teşkilâtının değişmesine sebep olmuş; Peçeneklere verilen umumî isim

⁸⁶ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 10, 13.

⁸⁷ F. Sümer, “Peçenekler (IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 94, İstanbul, 1995, s. 63.

⁸⁸ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 11.

⁸⁹ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 175.

⁹⁰ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 12-13.

antık kaybolmaya başlamıştır⁹¹. Peçeneklerin parçalanmasıyla ortaya çıkan yeni Türk kabileleri Rus vakayinâmelerinde Torklar (Oğuzlar), Türpçyler, Kouyler, Berendeler vb. isimlerle kaydedilmişlerdir. Bu devirlerde vakayinâmelerde “Çorniye Klobuki” terimi ortaya çıkmıştır. Bu terim önceleri Peçeneklerle birlikte yaşayan bütün uruğlar için umumî bir isim olmuştur⁹². Vakayinâmelerin birinde Torklar, Berendeler ve Peçenekler denildiği hâlde başka bir vakayinâmede bunların hepsine “Çorniye Klobuki” denilmektedir. Bu isim onların genel adı olup, giydikleri kara kalpaklarından dolayı verilmiştir. Türkler arasında baş giyimine izafeten uruğ ve kabile isimlerine çokça rastlanır. Bu konuda Çorniye Klobukiler veya şimdiki Karakalpaklar bir istisna teşkil etmezler. Herkesçe bilinen Kızılbaş ve Karapapaklardan⁹³ başka büyük Kazak ordusunun Abdan ve Suvan uruğlarına dâhil olan Kızılbörek ve Konurbörekleri (kahverengi şapkalar) de buna örnek olarak gösterebiliriz. Verdiğimiz bilgiler ışığında, vakayinâmelerin kaydettiği Çorniye Klobuki isminin tesadüfî bir

⁹¹ F. Sümer, “Bayındır Peçenek ve Yüreğirler”, AÜ *DTCF Dergisi*, XI, Ankara, 1953, s. 323.

⁹² D. Rasovski, ayn. mkl., s. 248-249; B. Kossanyi, “XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair”, *Belleten*, sayı:29, Ankara, 1944, s. 130; S. Kamalov, ayn. esr., s. 10-11.

⁹³ Bu eserin asıl konusunu oluşturan Türkistanlı Karakalpaklar ile Kafkasyalı Karapapaklar ayrı topluluklardır. Kafkasların önemli Türk topluluklarından birisi olan Karapapaklar, Kıpçak ve Hazar Türklerinin Ön-Asya’daki torunlarıdır. Bunlara “Kara-Papaklu” adından kısaltılmış olarak “Karapapak” denilmesi bir rivayete göre 1502 yılında Sünnî Akkoyunlu Devleti’nin yıkılışı üzerine Şîî Safevîler idaresinde Erdebil Şialığı’nın yayılmaya başlaması ile Şah İsmail’in babası Şeyh Haydar’ın müridlerine giydirdiği on iki imamın adı yazılı on iki dilimli Kızıl-Kavukları giymeyip, yani Kızıl-Baş olmayıp, Nakşibendî tarikatı şeyhleri olup- Dağıstan’da oturan “Kara-Börekli” adlı Kıpçak boyundan Emir Şeyh’in müridleri gibi Sünnîliklerini belirtmek üzere ısrarla Karapapak giymelerinden ve Safevîlere bunun için “Resm-i Sünnî” adlı vergiyi vermelerindendir. Fakat bu ismi almalarının asıl sebebi tıpkı Türkistanlı Karakalpaklarda olduğu gibi başlarına giydikleri kara papaklarından dolayıdır. Türkiye’nin Ardahan, Sivas, Kars, Yozgat, Ankara, İstanbul, İzmir, Adana vb. illeri ile Gürcistan’ın Ahıska, Ahılkelek ve Tiflis, Azerbaycan’ın Kazak, Gence, İran’ın Suldüz ve çevresinde yaşayan Borçalı ile Kazak Boyları’na mensup Karapapaklara, bu anlamda, Osmanlı idareci ve aydınlarının “Türük” (köylü/göçebe/göçer evli) demesi gibi, “Terekeme” de denilmektedir. Bu terim İran’daki vergi memurlarının kullandığı, “Türkmen” deyiminin çoğul biçimi Arapça “Terakime” den bozma olarak kullanılan “Terekeme” kelimesi ile aynı anlamdadır. Terekeme olarak da adlandırılan bu halkın zamanında Terek Irmağı çevresinde yaşarken Rusların baskısı sonucu Kafkasya ve Anadolu’ya geldikleri ve bu bölgede Terekeme olarak adlandırıldıkları da rivayet edilmektedir.

şey olmayıp o dönemde bu halka verilen ismin tam tercümesi olması muhtemeldir. Çornıye Klobukilere vakayinâmelerde Çerkez dahi denmiştir⁹⁴.

Ortaçağ döneminde Rusya'da yerleşen Türk kabilelerin hepsi Çornıye Klobuki adı altında birleştirilmiştir. Çornıye Klobuki terimi muhtemelen bir lâkap da olabilir. Eğer bu bir lâkapsa bunu onlara Kıpçaklar vermiş olmalıdır. Türk topluluklarının geleneklerine göre bağımsız hareket eden kavimlere "kara" sıfatı verilmektedir⁹⁵.

Reşideddin, XIV. yüzyıl başlarında yazdığı "*Câmiü't-Tevârih*" adlı eserinde Moğolların 1239 yılında Güney Rusya'ya yaptıkları sefer esnasında Ruslarla beraber bir "*Kavm-i Külâh-ı Siyah*" tan bahsetmektedir⁹⁶. Reşideddin'in eserinde geçen "*Kavm-i Külâh-ı Siyah (siyah şapkalılar)*" Rus vakayinâmelerinin zikrettiği ve Türkçe Karakalpak demek olan Çornıye Klobukiler olmalıdır. Moğollar bu sefer esnasında Kıpçaklara büyük bir askerî darbe vurmuş ve bu darbe ile Kıpçakların siyasî hâkimiyetleri sona ermiştir. Ancak Kıpçakların iktisadî faaliyetleri ve kudretleri sona ermemiştir. Çünkü Moğolların Rusya'nın güneydoğu bozkırlarını işgal etme imkânları olmamıştır. Batı ülkelerini fetheden Moğolların bir kısmı Türkistan'a dönmüş; buralarda kalan Moğol kabileleri ise Kıpçaklarla karışmış ve kaynaşmıştır. Bu karışma sayesinde Moğollar Kıpçaklaşmışlardır⁹⁷.

Bu konu ile ilgili olarak ilk defa fikir yürüten âlim Avrupalı ünlü tarihçi D. Ohsson (1740–1807) olmuştur. D. Ohsson, Reşideddin'in "*Câmiü't-Tevârih*" adlı eserini tercüme ettiği zaman şu bilgilere ulaşmıştır: "*Onlar (Moğollar) Rus ve Karakalpak (kara kalpaklılar) topraklarını fethettiler. Onlar (kara kalpaklılar) Rus vakayinâmelerinin bahsettiği Çornıye Klobuki kabileleridir.*"⁹⁸ Bu çeviri ile D. Ohsson, Reşideddin'in bahsettiği "*Kavm-i Külâh-ı Siyah*" kabilesi ile Orta Çağda Rus vakayinâmelerinde geçen Çornıye Klobukileri birleştirerek bunlara Türkçe Karakalpak ismini vermiştir. D. Ohsson tarafından yapılan bu tercümede gerekli açıklamalar yapılmadan bu

⁹⁴ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 13; B. Kossanyi, ayn. mkl., s. 130.

⁹⁵ D. Rasovskiy, *Peçenegî*, s. 16.

⁹⁶ A. İnan, "Karakalpaklılar", *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt I, TTK Yay., Ankara, 1998, s. 45.

⁹⁷ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 15-16.

⁹⁸ Ayn. mkl., s. 17.

tın bu kanaate varılması bunun doğruluğuna şüphesiz yaklaşılmamıza neden olmaktadır.

Altın Orda Kıpçaklarının hayatını yazan Arap tarihçisi En-Nüveyri, Kıpçak uruğlarının taksimatını yazarken, on bir uruğ arasında "*Karabörklü*" uruğundan bahseder⁹⁹. Bundan anlıyoruz ki Peçeneklerin bir kısmı Kıpçaklarla ve Türk-Moğol kabileleriyle kaynaşmasına rağmen XIII. yüzyıla kadar bu küteller içerisinde erime-miş ve Kıpçak uruğlarından biri sayılmalarına rağmen Altın Orda Devletini teşkil eden halk arasına ayrı bir sosyal-etnik grup olarak dâhil olmuşlardır¹⁰⁰. Ortaçağda yaşamış olan Çornıye Klobukilere dair elde edilen bilgiler bundan ibarettir.

XVII. yüzyılda İdil Nehri'nin doğu tarafındaki steplerde Karakalpak adını taşıyan bir Türk kavminin Rusya'da ve Avrupa'da adını duyurması ve bu adın Ortaçağda yaşamış olan Çornıye Klobukilere benzemesi tarihçiler arasında bir merak uyandırmış ve bu halkın Peçeneklerin bir kısmı olması ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Bu fikrin ortaya çıkmasında Karakalpak halk hikâyelerinin ortaçağda yaşayan Türk kabilelerinin batıdan doğuya doğru olan göç hareketlerini içermesi de etkili olmuştur. Fakat geçerli bir sebebe dayandırılmadan Çornıye Klobukiler ile bugünkü Karakalpakların yakınlaştırılması ve bu iki kavmin tarihlerinin aynı olduğunun belirtilmesi inandırıcı ve tatmin edici olmayacaktır. Fakat akraba oldukları da inkâr edilemez. Çünkü iki Türk kavmi aynı olmasa da Türk kavimlerinin batıya doğru göç hareketi sırasında birbirleriyle karışmaları muhtemeldir.

Bugünkü Karakalpakları Ortaçağda yaşayan ve Rus vakayinâmelerinin Çornıye Klobuki adını verdiği topluluklarla birleştirme ve yakınlaştırma çabası içerisinde bulunan çok sayıda âlim vardır¹⁰¹. Bu şekilde düşünen bazı âlimler Karakalpakların atalarını Kiev Rusyasında değil de diğer topraklarda aramaya başlamışlardır. Âlimlere göre yapılan araştırmalar sadece Peçeneklerin batı (Hazar) kolunda yahut Kiev Rusyası'nda bulunan Çornıye Klobuki kabileleri

⁹⁹ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, (Karakalpakistan ÖSSC Tarihi), Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Karakalpakskiy Filial, Cilt: I, Taşkent, 1974, s. 91; J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 157; S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ yay., Ankara, 1999, s. 177.

¹⁰⁰ P. P. İvanov, ayn. mkl., 16.

¹⁰¹ Ayn. mkl., s. 18; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 96.

üzerinde yoğunlaşmamalıdır. Peçeneklerin doğu (Türk) kolu üzerinde de araştırmalar yapılmalıdır. Çünkü Peçeneklerin doğu kolu, Oğuzların İdil ve Yayık bölgelerinde bu kabileleri sıkıştırmaları dolayısıyla Kıpçaklarla birleşmiştir. Bu birleşme bize Karakalpakların, Peçeneklerin İdil ve Yayık bölgeleri arasında yerleşen doğu kolundan oluşma ihtimalini de ortaya koymaktadır¹⁰².

Bugünkü Karakalpaklarla ortaçağda yaşayan Çornıye Klobukiler arasında bir bağ kurmak isteyen âlimler, Peçeneklerin uzun boylu, gür saçlı ve sakallı olduklarını yazan X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının antropolojik kayıtlarına fazla önem vermişler ve bugünkü Karakalpaklarda da bu alâmetlerin olduğunu yazmışlardır. Fakat Türklerin çoğunluğunun gür saçlı ve sakallı olduğunu düşündüğümüzde bu yaklaşımlar gerçeklerden oldukça uzak kalmaktadır. Macaristan'a girmiş olan Kıpçaklarla IX-X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde yaşayan bütün Türk kabilelerinin aynı alâmetleri taşıdıkları bilinmektedir¹⁰³. Bu kabilelerin uzun boylu, siyah saçlı olmaları onların Karakalpakların ataları olduğunu kanıtlamaz¹⁰⁴. Barthold dahi bu meseleyi karanlık görerek; "*Bugünkü Karakalpakları, ortaçağ Rus vakayinâmelerdeki Çornıye Klobukiler ile yakınlıştırmak doğru değildir.*"¹⁰⁵ der.

Karakalpak teriminin oluşumunu Güneydoğu Aral'da arayan âlimler de olmuştur. Bunun dayanak noktası olarak da "kalpak" teriminin XI. yüzyılın ilk yarısında Harezmi sahaları ordularında bulunan Türk komutanlara verilen bir isim olması gösterilmiştir¹⁰⁶. Hâlbuki Harezmişahlar Devletinin Türk kumandanı Altıntaş, "kalpak" terimini özel isim olarak değil de başkanı olduğu etnik gruba ve halka verilen isim olarak almıştır. Türklerde bildiğimiz kadarıyla "kalpak" terimi isim olarak kullanılmıyordu. Bu nedenle kalpak te-

¹⁰² P. P. İvanov, ayn. mkl, s. 15; *Karakalpakstan ASSR Tarihi*, Cilt I, Nökis, 1975, s. 131.

¹⁰³ A. Varnbery, *Das Türkenvolk in seinem ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig, 1885, s. 378; S. Kamalov, *Varnbery Karakalpakları Turalı*, Nökis, 1995, s. 22-23.

¹⁰⁴ P. P. İvanov, "Karakalpakiya"(Karakalpakistan), *Materialı k İzçeniyu İstorii Karakalpakov, Trudi Pervoy Konfereñtsii po İzçeniyu Proizvoditelıh Sil Karakalpakskoy ASSR*, Cilt II, Leningrad, 1934, s. 183.

¹⁰⁵ W. Barthold, *Türk Moğol Tarihi*, Taşkent, 1928, s. 29.

¹⁰⁶ Ebu'l Fazıl Beyhaki, *İstoriya Masuda (1030-1041)*, (Târihü'l Mes'udî), İzdatelstvo AN UZSSR, Taşkent, 1962, s. 597.

ınını ordunun başındaki kumandanların değil de onlara bağlı atlı askerlerin taşıması daha doğru olacaktır¹⁰⁷.

Karakalpakların da için de bulunduğu Türk kabileleri XVI. yüzyılda oldukça geniş arazilere sahiptir. Bu kabilelerin hareket sahaları Tobolsk¹⁰⁸, Emba ve Ural bölgeleri arasındaki geniş bozkırları kapsamaktaydı¹⁰⁹. Bunların merkezlerinden biri daha önceden belirtildiği gibi Sırderya bölgesinde, diğeri ise Yayık ve Emba nehirleri arasında bir yerlerde olmalıdır.

Karakalpaklar hakkında yukarıda verilen bilgilerden onların, bir kısmının Sırderya bölgesinde yerleştiğini, diğer kısmının ise Ural çevresinde yerleştiği sonucunu çıkarabiliriz. Ayrıca Karakalpakların, 'Türkistan'a doğru olan göç hareketlerine batıdan başladıkları ve bu göç hareketine başlamadan önce Nogaylarla birlikte hareket ettikleri ortaya çıkmaktadır¹¹⁰. Karakalpakların Peçeneklerden oluştuğunu kaydeden âlimler belki haklıdırlar¹¹¹. Karakalpakların rivayetlerinde onların Aral çevresine İdil sahillerinden geldikleri yazılmakta ise de antropolojik oluşumları belli olmamasına rağmen, bu halkı oluşturan Türk kabilelerinin İdil bölgesine Asya steplerinden gittikleri konusunda kuşku yoktur¹¹².

Bugünkü Karakalpakların, XI. yüzyılda Güney Rusya bozkırlarında yaşayan Karakalpaklarla (Çornıye Klobukilerle) aynı millet olduğunu teyit etmek güçtür. Karakalpakların XIII-XVI. yüzyılda Altın Orda Devleti bünyesinde yaşayarak hayatlarını sürdürdükleri bilinmektedir¹¹³. Karakalpak tarihi üzerinde araştırmalar yapan â-

¹⁰⁷ P. P. İvanov, "Novıye Dannıye o Karakalpakah" (Karakalpaklar Hakkında Yeni Döneme Ait Bilgiler), *Sovetskoye Vostokovedeniye*, Cilt III, Moskva-Leningrad, 1945, s. 65.

¹⁰⁸ Tobolsk: Tümen bölgesinde İrtiş'in sağ kıyısında liman şehridir. 1587'de Kozakların kalesi olarak kuruldu. 1708-1717 yıllarında bütün Sibiry'a'nın başşehri, 1717-1824 yılları arasında Batı Sibiry'a'nın başşehri oldu. bk. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 30.

¹⁰⁹ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 91.

¹¹⁰ P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", s. 41.

¹¹¹ *Oçerki İstorii Karakalpakskoy ASSR*, (Karakalpakistan ÖSSC Tarihine Dair Denemeler), Cilt I, Taşkent, 1964, s. 126.

¹¹² T. A. Jdanko, ayn. esr., s. 98.

¹¹³ M. A. Czaplicka, *The Turks Of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford, 1918, s. 46-47; P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", s. 22.

limler için en önemli sorun XIII-XVI. yüzyıllar arasındaki dönemin öğrenilmesidir.

Karakalpakların tarihî oluşumlarının ilk devresinin M.Ö. II-VII. yüzyıllarda Aral bölgesinde yerleşen Saka-Massaget kabilelerinden olan Apasiak ve Augassiev kabileleri ile başladığını bildiren görüşler de vardır¹¹⁴. Türkistan'ın birçok bölgesi ve Özbekistan IV. yüzyılda Eftalitler veya ortaçağ Arap vakayinâmelerinde geçen Haytalatlar tarafından fethedilmiştir. Eftalitlerin kurduğu bu devlet Türkistan ve Özbekistan'da VI. yüzyılın ortasına kadar hüküm sürmüştür. Fakat bu yıllarda büyük bir devlet kurmuş olan Türkler tarafından bu devlete son verilmiştir¹¹⁵. VI. yüzyılda Batı Türk Kağanlığı (Kök-Türk Devleti)'nin oluşumu ve bu kağanlığın sınırları içerisinde Aral bölgesinin de bulunması dolayısıyla çok sayıda Türk kabilesi bu bölgelere gelmeye başlamıştır. VI-VII. yüzyıllarda Aral bölgesinde bulunan Eftalit (Beyaz Hun) kabilelerine karışan Hionit-Kidaritler, Batı Türk Kağanlığı içerisinde Türkleşmişlerdir. Bu Türk kabilelerinden VIII-XI. yüzyıllarda Oğuzlar ortaya çıkmıştır. Bunlar Türkmen kavminin oluşumunda liderliği alırken, Karakalpakların ataları sayılan Peçeneklerle de bağlantı kurmuşlardır¹¹⁶.

Karakalpakların oluşumu XII-XIII. yüzyıllarda Aral'da yaşayan Kanglı kabileleri ile de bağlantılıdır. Kanglı kabilesi Oğuzların ve Kıpçak-Kimek kabilelerinin karışımı ile oluşmuştur. Ortaçağ vakayinâmelerinde geçen Rusça "Çorniye Klobuki", Farsça "Kavm-i Külâh-i Siyah" ve Türkçe "Karabörklü" terimleri aslında Kıpçak-Kimek terimi ile alakalı olup bundan ortaya çıkmıştır¹¹⁷. Karakalpaklar ara-

¹¹⁴ S. P. Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmskoy Tsivilizatsii* (Eski Harezmi Uygarlığının Ardından), Moskva-Leningrad, 1948, s. 97-123; aynı müellif, "Oğuz, Peçenegi, More Davkara" (Oğuzlar ve Peçenekler Davkara Denizinde), *Sovetskaya Etnografiya*, No:4, Moskva-Leningrad, 1950, s. 49-54; aynı müellif, *Priaralskiye Skkifi i Horezm* (Aral Çevresinde Yaşayan Skifler (İskitler) ve Harezmi), Moskva, 1960, s. 6-7; S. Kanialov, "Karakalpaklarda Nevruz", *Türk Dünyasında Nevruz, İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri 19-21 Mart 1996*, Ankara, 1996, s. 256.

¹¹⁵ A. Y. Yakubovskiy, *K Voprosu Ob Etnogeneze Uzbekskogo Naroda* (Özbek Kavminin Oluşum Problemine Dair), Taşkent, 1941, s. 6.

¹¹⁶ S. P. Tolstov, "Goroda Guzov, (İstoriko- Etnografiçeskiye Etyudı)", (Oğuz Şehirleri), *Sovetskaya Etnografiya*, No:3, Moskva-Leningrad, 1947, s. 77, 100; T. A. Jdanko, ayn. esr., s. 100, 103; T. A. Jdanko, "Karakalpaki (Osnovniye Problemi Etničeskoj İstorii i Etnografii.)", (Etnik, Tarihi ve Etnografik Problemler Açısından Karakalpaklar), *Rapor*, Moskva, 1964, s. 9-11.

¹¹⁷ *Oçerki İstorii Karakalpakskoy ASSR*, s. 130.

sında Kanglı kabileleri de vardır. Kanglı ismi sadece Kıpçaklara ait değildir. Bu terimin daha eski "Kangar" birleşmesiyle ilişkisi vardır. Peçenekler Bizans tarihçileri tarafından X. yüzyılda bu isimle çağırılmış; bu isimler tarihte Oğuz-Peçenek kabileleri ile Aral ve Sırderya bölgesinden göç eden kabileler tarafından kullanılmıştır¹¹⁸. Karakalpaklar uzun süre Kıpçakların arasında yaşamış ve Altın Orda Devletinin parçalanmasından sonra Doğu Nogay Ordasına katılmışlardır¹¹⁹. XVI. yüzyılda da Doğu Nogay Ordasından ayrılarak bağımsız bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Günümüzde Karakalpakların en büyük kabilesini "Kıpçak" grubu oluşturmaktadır¹²⁰. Karakalpakların menşe itibarıyla Kıpçaklarla akraba olduğu konusunda birçok kaynakta da bilgiler mevcuttur¹²¹.

Bazı araştırmacılara göre, Karakalpakların atalarının Rus vaka-yinâmelerinde geçen Çorniye Klobukilerde aranması tarihî gerçekle-rin saptırılmasına ve tahrip edilmesine neden olmaktadır. Çünkü bunun gibi görüşler, Karakalpakların ortaya çıkmasının Türkistan'da değil de Doğu Avrupa'da aranması gerektiği ve bu toplulukların daha sonraları Sırderya bölgesine göç ettikleri gibi yanlış düşüncelere yol açmaktadır. Bazı tarihçilere göre de Karakalpakların vatanını Doğu Avrupa'da, Kırım'da, Ukrayna'da ve Povoljye'de arama gayretleri ve bu toplulukların doğuda dolaşarak aniden Sırderya'ya yerleşmeleriyle ilgili hikâyeler doğru değildir¹²². Hâlbuki arkeolojik, antropolojik ve etnografik yeni bilgiler Karakalpakların ortaya çıkmaları ve oluşum sürecinin ilk devresinin Aral, Amuderya ve Sırderya bölgeleri ile bağlantılı olduğunu göstermektedir¹²³. Karakalpakların ataları Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar; ilk zamanlar Aral Gölü ve çevresinde yaşarken, buralarda meydana gelen kargaşa, toprak darlığı ve

¹¹⁸A. N. Kurat, *Türk Kavimleri*, s. 55, 69; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İÜEF Yay., İstanbul, 1981, 159; "Kanglı", *TA*, XXI, MEB Yay., Ankara, 1974, s. 203; F. Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul, 1997, s. 73-75; İ. Kafesoğlu, "Harezınşahlar Devleti", *Türk Diynyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 877.

¹¹⁹ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 98.

¹²⁰ Ayn. esr., s. 91.

¹²¹ Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 30; Y. Akpınar, "Karakalpaklar", *TDEA*, Cilt V, İstanbul, 1982, s. 175; "Karakalpaklar", *TA*, XXI, MEB Yay., Ankara, 1974, s. 291.

¹²² *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 99.

¹²³ T. A. Jdanko, *Oçerki İstoriçeskey*, s. 5-6.

kıtlık yüzünden Volga boylarına göç etmişlerdir. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla da tekrardan Aral Gölü çevresindeki ata topraklarına gelmişlerdir. Bu bölgeye tekrardan geldiklerinde de diğer Türk kavimleri tarafından Karakalpaklar olarak adlandırılmışlardır.

Bugünkü Karakalpakların ataları aslında hem Güney Rusya steplerinde hem de Aral çevresinde yaşamıştır. Aral bozkırlarının Moğol saldırısına uğradığı dönemlerde Moğollar tarafından hâkimiyet altına alınan Arallı Türk kabileleri diğer kavimler gibi yani Türkistan kavimleri, Doğu Avrupa kavimleri ve kardeşleri Çornıye Klobukiler gibi aynı kaderi paylaşmışlardır¹²⁴. Karakalpakların oluşum süreci içerisinde İran, Azerbaycan ve Mezopotamya bölgelerinde yaşayan kavimlerin de etkisi vardır¹²⁵. Karakalpakların oluşum sürecinde daha ileriki dönemlerin araştırılması için ortada bulunan bilgiler, araştırmacıları Ön Asya'ya götürmemektedir¹²⁶. Karakalpakların oluşumunda ortaçağ dönemine özellikle de IX-XVIII. yüzyıllara ait etnografik, tarihî, onomastik bilgiler bu halkın atalarının kuzey-batı ile ilişkilerinin olduğunu gösterir. Fakat bu kaynakları incelediğimizde bu halkın oluşumunda Ön Asya kavimlerinin de izleri olduğu ortaya çıkar. Bu oluşumda Aral'dan göç ederek sonradan Karadeniz ve Povoljye nüfusu içerisinde karışmış elementlerin etkisi olabilir¹²⁷.

2- Karakalpakların Nogaylarla Akrabalığı

Karakalpakların oluşumları ve ortaçağdaki tarihleri Peçenek (IX-XI), Kıpçak (XI-XIII) kabileleri, Altın Orda Devleti (XIII-XV) ve Nogay Ordası (XIV-XVI) ile bağlantılıdır¹²⁸. Karakalpakların batı kabile toplulukları ve devletleri ile Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Altın Orda Devleti içerisinde yer alan kabileler, Nogaylar, Özbekler ve daha sonraki dönemlerde de Kazak kabile grupları ile genetik ve kabilevî durum bakımından akrabalık ilişkileri vardır. Karakalpak-

¹²⁴ *Oçerki İstorii Karakalpakskoy ASSR*, s. 123.

¹²⁵ L. S. Tolstova, *Otvzuki Drevnevostoçnih Motivov v Karakalpakskom Folklore* (Karakalpak Folklorunda Eski Doğu Motiflerinin İzleri), *Vestnik KK FAN UZSSR*, Nukus, 1973, s. 4.

¹²⁶ L. S. Tolstova, "Drevneyşıye Yugo-Zapadniye Svyazi v Etnogeneze Karakalpakov" (Karakalpakların Oluşumunda Eski Güneybatı İlişkileri), *Sovetskaya Etnografiya*, No:2, 1971, s. 33.

¹²⁷ Ayn. esr., s. 37.

¹²⁸ M. K. Nürmuhammedov, ayn. esr., s. 4-5.

ların aynı zamanda Hun ve Oğuz topluluklarıyla da akrabalık ilişkileri vardır¹²⁹.

Ortaçağda yaşayan Peçenekleri bugünkü Karakalpaklarla ilişkilendiren âlimler günümüzde yaşayan Karakalpakların ortaçağda yaşayan Peçeneklerin kalıntılarından oluştuğunu belirtmişlerdir. Bugünkü Karakalpaklarla Peçeneklerin veya Reşideddin'in "*Kavm-i Külah-ı Siyah*" dediği halkın aynı millet olduğunu ispat etmek için önce Peçenekleri Nogaylar ile yakınlaştırmışlar sonra da Nogayları Karakalpaklarla mukayese ederek Türkler arasında maruf olan Karakalpak kabile isminin Nogayların bir kolu olduğunu belirtmekten çekinmemişlerdir¹³⁰.

Âlimlere göre, Cuci Ulusu (Altın Orda) parçalara ayrıldığı zaman Cuci'nin oğlu Teval'in hissesine, Kıpçaklardan önce Güney Rusya steplerinde yaşamış ve Peçenek adı ile bilinen karışık Türk kabileleri isabet etmişti. Teval öldükten sonra bu kabilelere oğlu Tatar ve daha sonra torunu Nogay başkanlık etmiştir ki bu kumandanının ismine izafeten bu kavme Nogaylar denilmeye başlanmıştır. XVII. yüzyılda Nogaylar üç ordaya ayrılmıştır. Bu ordalardan birine Altıul başkanlık etmiştir. Altıul terimi Büyük Nogay Ordasının lideri Urus'un oğlu Alta'dan gelmektedir¹³¹. Altıul'un yönetimindeki orda Aral Gölü civarındaki stepleri işgal etmiş; doğuda faaliyetlerini sürdüren bu ordadan uzun bir müddet haber gelmemiştir. Bu orda ile ilgili haberler alınmaya başlandığı zaman, bu ordadakiler taşıdıkları kara kalpaklardan dolayı Karakalpak olarak nitelendirilmişlerdir. Bunlarla ilgili ilk bilgiler de Kazaklar aracılığıyla elde edilmiştir¹³². Aral Gölü çevresine göç eden Nogaylar, Hive ve Buhara Hanlığı ile yakın ilişkiler kurmuşlardır.

¹²⁹ N. A. Baskakov, *Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dilleri Üzerine Araştırmalar), Moskva, 1969, s. 226.

¹³⁰ H. H. Howorth, *History of the Mongols, From the 9th to the 19th Century*, Cilt II/2, London, 1880, s. 1056; P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 18-19.

¹³¹ Altıul, kelime anlamı olarak Altı-oğul demektir. Rusça arşiv belgelerinde de altı-kardeş olarak geçmektedir. Nogay hanı Şeyh Mamay'ın ölümünden sonra (ö.1549), Şeyhin oğulları başkanlığında bir grup Nogay Ordasından ayrılarak Aral Gölü ve Sırderya bölgesine göç etti. Bu göç edenler Altıullar olarak nitelendirilmektedir. Bu göç eden Altıullar, Büyük Nogay Ordasının bir kısmını oluşturmuştur. 1620 yıllarında Altıulların bir kısmı Volga boylarına tekrar dönmüştür.

¹³² P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 19; H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1056.

Karakalpaklar menşe olarak Kıpçak, Peçenek ve Nogaylar ile bağlantılıdır¹³³. Altın Orda Devletinin yıkılmasıyla kurulan Nogay Ordası hâkimi Nogay Hanın ölümünden sonra (ö.1300) Nogay'dan kalan uluslar, Tokta Hanın oğulları Tukay Buğa ile İlbasar arasında taksim edilmiştir. Tukay Buğa, Tuna Nehri kenarında bulunan İsakçı ile Derbend'e, İlbasar ise Yayık Nehri çevresinde yerleşmiştir. Diğer bir kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Nogay Han hayatta iken Kırım'a da hâkim durumdaydı. Yani Nogay Hanın ulusu gayet genişti ve Yayık havzasında yaşayan kabileler de ona tâbi idiler. Bu kabileler içerisinde Karakalpaklar da bulunuyordu. Fakat bu dönemde Nogaylar olarak anılıyorlardı¹³⁴.

Karakalpaklar, Türk kabilelerinden biridir ve birçok âlimin de hemfikir olduğu üzere ilk ataları Peçeneklerdir¹³⁵. Karakalpakların, İdil Nehri'nin aşağı kısımlarında Rusların yakın komşuları olan eski Başkurt, Bulgar ve Peçeneklerin komşusu oldukları her yerde kaydedildiğinden Karakalpakları, Peçeneklerin en yakın akrabası saymamız hatalı olmasa gerekir¹³⁶. Karakalpakların kendi rivayetlerine göre, onlar önce İdil boyunda oturmuşlar ve Nogaylarla münasebet kurmuşlardır. Karakalpakların eski rivayetlerinde onların Kırım sahilleri ile İdil'den Sırderya bölgesine göç ettikleriyle ilgili bilgiler vardır¹³⁷. Moğol Devleti yıkıldıktan sonra İdil havzasında baş gösteren iç kargaşalıklar esnasında Karakalpakların ataları eski Bulgar Devletinin güney eyaletlerinden bugünkü Kazan şehrine girmişler ve Nogay-Tatarlar tarafından sıkıştırılınca uzun süre bozkırlarda dolaştıktan sonra bugünkü yurtlarına yerleşmişlerdir¹³⁸. Orenburg bölgesine giden Karakalpak elçilerin verdiği bilgilere göre de Karakalpaklar bir ara Astrahan ve Volga bölgesinde yaşamışlardır. Rusya bu iki hanlığı işgal edince Karakalpaklar da yağmalanmaktan ve boyun

¹³³ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 97; R. R. Arat, "Karakalpaklar", *İA*, VI, MEB Yay., İstanbul, 1967, s. 285; A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara, 1983, s. 24 ; Y. Akpınar, ayn. mkl., s. 175; N. Özkan, *Türk Dünyası*, Geçit Yay., Kayseri, 1997, s. 79.

¹³⁴ N. İ. Veselovskiy, *Han İz Temnikov Zolotoy Ordı, Nogay i Yego Vremya* (Nogay Döneminde Altın Orda Devleti), Zapiski, İzdatelstvo AN SSSR, Cilt XIII, No:6, Petrograd, 1922, s. 23.

¹³⁵ A. Vambéry, ayn. esr., s. 373.

¹³⁶ Ayn. esr., s. 373-374; P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 21.

¹³⁷ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 10.

¹³⁸ A. Vambéry, ayn. esr., s. 374.

eğmekten korktukları için buralardan göç etmişlerdir¹³⁹. Buna bağlı olarak da Karakalpakların Nogayların içerisinde çıktığını ve oluşumlarında Nogayların önemli bir etkisinin olduğunu düşünebiliriz. Bu dönemde Nogay Ordasından ayrılan Kara-Nogayların Amuderya ve Sırderya bölgesine göç etmesiyle “*Kara-Nogaylar*” ifadesi diğer Türk kavimleri tarafından Kara-Kalpakhlar yahut Karakalpaklar olarak ifade edilmiştir.

Karakalpakların Nogaylar ve Doğu Avrupa ile olan ilişkileri hakkında XIX. yüzyıl klasik Karakalpak halk edebiyatı ve halk sanatlarında da örnekler vardır. Örneğin XIX. yüzyıl halk şairi Oteş Alşınbay’ın “*Geçti Dünyadan*” adlı şiirinde Karakalpakların Nogaylarla birlikte hareket ettikleri yazılıdır¹⁴⁰. Karakalpakların kendilerine mâl ettikleri destanların hemen hemen hepsinde Nogaylarla olan ilişkileri hakkında bilgiler bulunur. Ayrıca bu destanlarda Nogayların yaşadıkları yerler hakkında da bilgiler vardır¹⁴¹. Bunlara Karakalpak halk şarkısı “*Tolgau*” ve tarihî şiirlerden “*Orımbet biy*” örnek verilebilir¹⁴².

İngiliz diplomat Jenkinson, 1558 yazında Astrahan ve Nogay bozkırlarından geçerken eskiden zengin ve kalabalık olan bu toprakların artık çölleştiğini anlatmakta; Nogayların fakirleşmesini de iç savaşlara ve doğa felâketlerine bağlamaktadır. Bu iç savaşlar dönemi Nogay hanları Yusuf ile İsmail hükûmeti dönemidir. Bu bilgileri Rus elçisi Maltsov’un düzenlediği raporlar ve İsmail Hanın Rus çarına gönderdiği mektuplar da ispatlamaktadır. Bu raporda şunlar yazılıdır: “*Nogaylar açlar, açlıktan ölüyorlar, kardeş kardeşe bile güvenmiyor. Toprakları yok oldu, birbirlerini soyuyorlar, iç savaşlar devam ediyor. İsmail Hanın ekonomik durumu tıpkı siyasî otoritesi gibi. Kendisine bağlı kabileleri karınaşadan ve açlıktan dolayı Türkistan bozkırlarına, Kazak bölgelerine ve İdil bölgesinden Kırım’a kaçtıkları için kötü durumdadır. Gidenlerin başında genelde İsmail’i beğenmeyenler veya onun yeğenleri yani öldürdüğü ağabeyi Yu-*

¹³⁹ H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1056-1057.

¹⁴⁰ Ö. Alşınbayoğlu, *Tanlamalı Şıgarınaları*, Nökis, 1962, s. 130.

¹⁴¹ Şaryar, s. 11; *Kırk Kız*, Nukus, 1956, s. 5; K. Mambetov, *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı*, Nökis, 1976, s. 93-94.

¹⁴² K. Aimbetov, *Halk Danalığı*, Nukus, 1968, s. 64.

sufun oğulları ve torunları vardır.”¹⁴³. 1558 yılında bu göç hareketi büyük boyutlara ulaşmıştır. Maltsov bu göç hareketini Rusya için o dönemin en önemli ve ciddi problemi olarak birkaç kez rapor etmiştir. Bu bilgilerden Nogayların iç savaşlar sebebiyle Türkistan bozkırlarına ve Kazakistan’a göç ettikleri anlaşıyor. Karakalpakların doguya göç ettikleri ile ilgili anonim Karakalpak şarkısı “*Tolgau*” da da bilgiler vardır. Şarkıda geçen Prenses Sara-Şa-ayım (Saraşa-güzel) Nogay hanı İsmail’in torunudur¹⁴⁴.

1715 yılında Samara’da bulunmuş Bell adındaki bir seyyahın verdiği bilgilere göre Volga ve çevresinde Karakalpaklılar olarak adlandırılan Tatarlar bulunmaktaydı. Samara şehri sakinleri bu Türk kavimlerinden kendini koruyabilmek için şehrin etrafına toplar yerleştirmiştir¹⁴⁵. Bell’in bahsettiği Karakalpaklar, günümüzde var olan kavimdir. Bell Tatarlar terimiyle Nogayları kastetmektedir.

Karakalpakların en eski atalarının Kıpçaklar ve Peçenekler olduğuna şüphe yoktur. Bunun yanında Karakalpaklar ile Nogaylar arasındaki bağlantıyı da unutmamak gerekir. Karakalpakların çoğu XVI. yüzyılın ortasına kadar Nogay Hanlığının içerisinde yaşamışlardır. Ata yurtları olan Aral Gölü’nün güneyi ve Amuderya Nehri’nin aşağı taraflarına, buralarda meydana gelen kötü iklim şartlarından dolayı dönememişlerdir. XVI. yüzyıl boyunca Karakalpaklar Nogaylarla birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. Karakalpakların Nogaylarla akrabalıkları inkâr edilemez. Çünkü Nogaylar ile Karakalpakların uruğ adlarını ve dillerini karşılaştırdığımızda birçok benzerlik olduğu görülür. Ayrıca Karakalpakların ilk atalarından Peçenekler, Nogayların oluşumunda da rol oynamışlardır. Bugün Karakalpak folklorunda Nogay hanları ve beylerinden Edige, Orısbey (Urusbey, Oruçbey), Ormambet Bey gibi şahıslara ait birçok mâni ve masal mevcuttur. Harezin hanları; Nogay Han, Özbek Han, Ebu’l Hayr Han, Edige gibi hanlar aynı zamanda Karakalpakların da hanları olmuşlardır. Yine Nogaylarla bağlantılı olarak bazı âlimlere göre Karakalpak dili ve medeniyetinin temeli, XV-XVI. yüzyıllarda

¹⁴³ V. M. Jirmunskiy, *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos* (Türk Kahraman Destanı), Leningrad, 1974, s. 472-474.

¹⁴⁴ K. Mainbetov, ayn. esr., s. 144.

¹⁴⁵ H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1057.

Nogaylar arasında oluşmuştur¹⁴⁶. Bu iki halkın dilini birleştiren bağ bilindiği gibi Kıpçak dilidir ki bu dile ait bilgiler Codex Cumanicus'da¹⁴⁷ ve birkaç Türk-Arap sözlüğünde mevcuttur. Peçenek diline ait kalıntılar ve ilk bilgiler ise, Peçenek definesi adı ile anılan eşyalar üzerindeki bazı yazılardan ibarettir. Her iki dilin sözlük ve şiveleri üzerinde yapılan detaylı araştırmalar bu iki halk arasındaki benzerliği ortaya koymaktadır. Karakalpak ve Peçenek dillerinin karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan bilgiler iki halkın çok yakın olduğuna bir delildir¹⁴⁸.

Türk lehçelerinin birbirleri arasındaki ilişkiler ve bunların birbirlerinden ayrılması konusu sadece Türk dili araştırmacıları için değil birçok tarihçi ve etnograf için de önemlidir. Bu toplulukların dillerinin ayrı ayrı sınıflandırılması, öncelikle Türk kavimlerinin kendi tarihleri ile bağlantılı dil gelişiminin temeli üzerinde durulması sonucunda çözümlenebilir¹⁴⁹. Güney Rusya'da konuşulan dillerden bugüne kadar sadece Kıpçaklara ait metinler kalmıştır. Bu metinlerde Moğol istilâsı sonrası Kıpçakların durumu anlatılmaktadır. Burada eski döneme ait Karakalpak ve Peçenek kabile topluluklarının dillerine ait herhangi bir bilgi yoktur. Peçeneklere ait sadece birkaç özel isim kalmıştır. Bu materyallerin hepsinden, Kıpçakça ve Karakalpakçanın Türk lehçelerinin kuzeybatı grubuna ait olduğu hükmüne varılabilir. Bu yüzden Kıpçaklar, Karakalpaklar ve Peçenekler arasında herhangi bir sınır çizmek mümkün değildir¹⁵⁰. Karakalpak dili Peçenek (X-XI. yüzyıllar), Kıpçak (XI-XIII. yüzyıllar), Altın Orda (XIII-XV. yüzyıllar), Büyük Nogay Ordası (XV. yüzyıl) içerisinde oluşmuştur. Ayrıca Karakalpak kabile ve soylarından

¹⁴⁶ İ. H. Kalmıkov-R. H. Kereitov- A. İ. Sikaliyev, *Nogaytsı* (Nogaylar), Çerkassk, 1988. s. 14-15.

¹⁴⁷ Codex Cumanicus hakkında bk. S. Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Başlığı Dolayısıyla", AÜ *DTCF Dergisi*, II, sayı:5, Ankara, 1944, s. 759-772; M. Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, TKAE Yay., Ankara, 1993, 212 s; K. Gronbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (*Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*), (çev: Kemal Aytaç), KB Yay., Ankara, 1992, 224 s; A. N. Kurat, *Türk Kavimleri*, s. 329-330.

¹⁴⁸ S. E. Malov, *Karakalpakskiy Yazık*, (Karakalpak Dili), Karakalpakıya, Trud. Konf. AN SSSR, Po İzüçen, Proizvoditel Sıl Karakalpak ASSR, Cilt II, Leningrad, 1934, s. 200-207; P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 23; S. E. Malov, *Zametki o Karakalpakskom Yazıke*, (Karakalpak Dili Hakkında Notlar), Nukus, 1966, s. 44.

¹⁴⁹ N. A. Baskakaov, *Vvdeniye v İzüçeniye*. s. 210. 222

¹⁵⁰ K. G. Menges, ayn. esr., s. 68.

bazıları da Özbek, Kazak ve diğer gruplar arasındaki ilişkiler sonucu ortaya çıkmıştır¹⁵¹. Altın Orda (XIII-XV) ve Nogay Ordasına (XIV-XVI) giren Peçenek, Kıpçak kabile gruplarının dilleri Kıpçak-Nogay grubu içerisinde Karakalpak, Kazak ve Nogay kabilelerinin XIV-XVI. yüzyıllar arasında birbirleri ile olan ilişkileri sırasında oluşmuştur¹⁵². Bu toplulukların dil özelliklerinin benzerliği menşe itibariyle de benzerliklerinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Karakalpakların ortaya çıkışıyla ilgili XVIII. yüzyılın ortalarına doğru yazılmış kendilerine ait rivayetler de önemlidir. Kendi rivayetlerine göre, Karakalpaklar Nogaylardan kopmadırlar. En eski vatanlarının İdil Nehri'nin sağ tarafı yani Kazan ile Astrahan hanlıkları arasında olduğuna inanırlar. Eski vatanlarını terk etmeğe sebep bir rivayete göre, Emir Timur'un Bulgar şehrini harap etmesidir. Diğer bir rivayete göre de Rusların Kazan şehrini gasbetmeleri dolayısıyla vuku bulan hadiselerdir. Diğer bir rivayete göre ise Karakalpakların ataları Kazan şehrini kurmuş ve sonraları buralarda meydana gelen kargaşalıklarda vatanlarını terk etmeğe mecbur kalmışlar. Böylece İdil'in sol sahiline geçerek rivayete göre Aral Gölü'ne doğru ilerlemişler ve bu gölün kuzeyinden geçerek Sırderya Nehri'nin aşağı taraflarına yerleşmişler; Karakalpak adını burada almışlardır¹⁵³. 1863 tarihinde Buhara'da bulunan Vambéry, eski zamanlarda Nogayların sultanının Karakalpaklardan çıktığını işitmiştir¹⁵⁴.

Yukarıdaki rivayetleri göz önünde bulunduracak olursak XIV. yüzyılın sonlarında (1395) Timur'un Altın Orda Hanı Toktamış üzerine sefere çıkmasıyla başta başkent Saray şehri olmak üzere birçok Altın Orda şehri tahrip edilmiş ve buralarda bulunan göçebe kavimler göç etmek durumunda kalmıştır. Göçebelerin yerleştikleri sahaları terk etmelerine sebep olarak şunlar gösterilir: Birincisi, Toktamış Hanın yanında savaşa giren kabilelerin Timur tarafından yok edilme

¹⁵¹ N. A. Baskakov, *Tyurkskiye Yazıki Narodov Sredney Azii i Kazahstana. Etnografiçeskiye Oçerki, Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, (Orta Asya ve Kazakistan Türk Kavimleri Dilleri), Cilt I, Moskva, 1962, s. 127.

¹⁵² D. S. Nasırov, *Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıka i Yego Dialektınoy Sistema*, (Karakalpak Konuşma Dilinin Oluşumu ve Dialekt Sistemi), Nukus-Kazan, 1976, s. 351.

¹⁵³ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 24; S. Yılmaz, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı, sayı:16, Ankara, 1997, s. 1322.

¹⁵⁴ A. Vambéry, ayn. esr., s. 374.

korkusudur. İkincisi, Edige'ye tâbi olan kabilelerin Timur'a ilhak olması tehlikesidir. Edige, Timur'dan gizli olarak, kendine tâbi olan kabilelerin uzak ve ıssız taraflara gitmelerini emretmiştir. Edige bu emri öncelikle kendisinin de mensup olduğu Mangıt kabilesine vermiştir. Mangıtların büyük çoğunluğu bugünkü Karakalpakların oluşumunda etkili olmuştur. Bir kısım Mangıt sülaleleri ise XV. yüzyılın sonunda Özbek Hanlığının parçalanmaya başlamasıyla Karakalpaklardan ayrı birer topluluk olarak yaşamışlardır¹⁵⁵.

Bilindiği gibi Nogay Hanlığına isim olan Nogay unvanı ilk zamanlarda etnik bir unvan olmayıp siyasî bir teşekkülün adıydı ve bu teşekküle yalnız Mangıtlar değil bazı Kıpçak boyları da dâhil olmak üzere birçok Türk-Moğol uruğu girmişti. Karakalpakların en eski uruğ teşkilâtına dair tarihî vesikalara baktığımızda XVI-XVII. yüzyıllarda Nogay kabilesine dâhil olan Mangıt, Kıpçak, Uysun gibi birçok benzer boylara sahip olduklarını görmekteyiz¹⁵⁶.

Karakalpakların kendi rivayetlerine göre Nogaylarla birlikte Aral dışında Volga, Ural, hatta Kırım'a göç etmişlerdir¹⁵⁷. XIV. yüzyılın başında Altın Orda Devletinin emri üzerine, Kiev Rusyasından Volga'ya göç etmişler ve burada XVI. yüzyılın başına kadar Nogay ulusunun içinde yaşamışlardır¹⁵⁸. Etnografyacıların Karakalpaklar hakkında topladıkları rivayet ve hikâyeler Nogaylarla ilgilidir. Verilen bilgilerden bu iki topluluğun kökenlerinin aynı olduğu ortaya çıkmaktadır.

XVII. yüzyıl Rus vakayinâmelerinde Karakalpaklardan Kazak ve Başkurtlarla birlikte Rusya'ya isyan eden bir topluluk olarak bahsedilmektedir. Bu isyanda Karakalpaklar, Ural ve Sibirya bölgelerini tahrip etmişlerdir. Karakalpak atlılarının aynı zamanda Tobolsk, Emba ve Ural Nehri'nin batısında faaliyette oldukları görülmektedir¹⁵⁹. Karakalpakların bir kısmının Sırderya bölgesinde bir kısmının da Ural bozkırlarında dağınık olarak yaşadıklarını düşünerek bunların Türkistan'a batıdan geldiklerini ve buralara gelmeden önce Nogaylar olarak anıldıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır.

¹⁵⁵ P. P. İvanov, ayn. mıkl., s. 25.

¹⁵⁶ P. P. İvanov, ayn. mıkl., s. 26.

¹⁵⁷ M. K. Nurmuhamedov-T. A. Jdanko-S. Kamalov, *Karakalpaki*, (Karakalpaklar), İzdatelstvo Fan Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1971, s. 15.

¹⁵⁸ S. Kamalov- A. Koşanov, *Karakalpakstan Tarihi*, Nökiş, 1993, s. 119.

¹⁵⁹ P. P. İvanov, ayn. mıkl., s. 40-41.

Sonuç olarak bugünkü Karakalpaklar Aral Gölü'nün Amuderya ile kavuştuğu güney kıyılarında yaşayan çok eski kavimlerdendir. Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar da şimdiki Karakalpakların atalarıdır. Karakalpakların asıl oluşum sürecini Altın Orda Devleti içerisinde aramamız doğru olacaktır. Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra birçok Türk kabilesi bazı beylerin etrafında toplanarak bu beylerin adı ile yeni devletler kurmuştur. Bu devletlerden en önemlileri Nogay Hanlığı ve Özbek Hanlığıdır. Karakalpaklar bu dönemde, Nogaylar adı altında diğer devletlere karşı seferler düzenlemişlerdir. Nogay Hanlığı yıkıldıktan sonra Karakalpak adı altında yeni bir topluluk olarak ortaya çıkmışlardır. Karakalpakların, içinden çıktığı Nogaylar, XVI. yüzyılda Nogay Ordasının parçalanmasıyla Amuderya ve Sırderya bölgesine göç etmişlerdir. Bu bölgelere göç ettiklerinde Kıpçak unsurlarını (Başkurt, Nogay, Tatar vb.) yoğun olarak taşımaktadırlar. Fakat zamanla bu bölgede yaşayan Kazak, Özbek, Türkmen ve Moğol kabileleriyle karışmaları dolayısıyla yeni bir kimlik oluşturmuşlardır. Nogay Ordasının parçalanmasıyla Aral Gölü çevresine gelen Nogaylar, buralarda yaşayan diğer kabileler tarafından Karakalpaklılar yahut Karakalpaklar olarak adlandırılmışlardır.

Bugün Karakalpaklar, yukarıda adları yazılı olan kabileleri öz kardeşleri saymaktadırlar. Çünkü bu toplulukların tarihi oluşumlarını kendi oluşumlarıyla bir tutmaktadırlar. Karakalpak halk şeceresinde (soy kütüğünde) de bu toplulukların kardeşliği ile alâkalı şunlar yazılıdır:

“Müyten, Konırat, Kıtay, Kıpçak,
Keneges, Mangıt, ak bıçak
Hepsi Altı Ru Karakalpak
Özbek'ten ayrılmış.”¹⁶⁰

¹⁶⁰ Burada geçen Özbek adı ile aslında Altın Orda Devleti hanı Özbek Han ve onun adı altında da Altın Orda Devletinde yaşayan Kazak, Özbek, Başkurt, Nogay, Karakalpak vb. Türk kabileleri kastedilmektedir. bk. S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, *İz İstorii Vzaimootnoşeniy Karakalpakov s Drugimi Narodami Sredney Azii i Kazahstana v XVII- načale XX v.v* (XVII-XX. Yüzyılın Başında Karakalpakların Kazakistan ve Türkistan'ın Diğer Kavimleriyle İlişkileri), Taşkent, 1988, s. 57.

İKİNCİ BÖLÜM

XVII- XIX. YÜZYILLARDA KARAKALPAKLAR

A- KARAKALPAKLAR SIRDERYA BOYLARINDA

Karakalpakların önemli bir kısmı XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ortasına kadar Sirderya'nın orta ve aşağı mecrasına ait topraklarda yaşamışlardır¹⁶¹. Sirderyalı Karakalpaklar XVII. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Kazaklarla yakın komşu-
dular. Politik ve ekonomik olarak Kazak hanlarına bağlıydılar¹⁶². Orta Sirderya'da yaşayan Karakalpaklar zamanla güneye doğru, yani Buhara'ya yayılmışlardır¹⁶³.

Karakalpakların yaşadığı yer iklim olarak çok kuraktı. Sirderya'nın aşağı kolu çölle bitişikti. Sahilleri ise tamamen kumdu. İlkbaharda ve yaz aylarında meydana gelen seller yüzünden geniş araziler bataklık oluyor, gür kamışlar ortaya çıkıyordu. Bu bölgede yerleşen Karakalpaklar, geniş bozkırlara sahip Küçük Cüz'ün¹⁶⁴ Kazaklarına göre daha zor durumdaydılar. Bu yüzden iki halkın uğraş alanları da farklıydı. Kazaklar göçebe olup hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Çünkü göç etmeleri için geniş arazileri vardı. Karakalpaklar ise tarım, hayvancılık ve balıkçılıkla uğraşan kışın kışlakta, yazın yaylakta yaşayan yarı göçebe bir kabileler topluluğuydu. Karakalpaklar daha

¹⁶¹ S. Kamalov, *Karakalpakların Halk Bolıp*, Kaliplesiu Hem Onun Mamleketliğinin Tarylından, Özbekistan Respublikası İlimler Akademisi Karakalpakstan Bölümü Tarih, Arkeologiya Hem Etnografyası İnstitutu, Nökis, 2001, s. 21.

¹⁶² S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Hanami v Kontse XVIII-naçale-XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. Yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Nukus, 1958, s. 4.

¹⁶³ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 103.

¹⁶⁴ "Cüz" kelimesinin gerçek anlamı, şimdiye kadar tespit edilememiştir. Hali hazırda; "Cüz" kelimesinin, genişletilmiş anlamda "dal", "kol" veya "kısım" anlamına geldiği görüşü savunulmaktadır. Avrupa literatüründe "Cüz" kelimesi "Horde" (Orda) kelimesi olarak anlaşılmıştır. Cüz'lerin, Kazak hanlıklarının meydana gelişine kadar, Kazak boylarının bir birliği olduğu zannedilmektedir. bk. B. Hayıt, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 23.

önceden sulama sistemlerini biliyorlardı. Bu sayede Sırderya, Kuvanderya ve Yanıderya sularını tarlalarında kullanabiliyorlardı¹⁶⁵.

Karakalpakların Sırderya'daki sulama sistemleriyle alâkalı olarak Ruslar tarafından 1740 yılında Küçük Cüz Kazakları hâkimi Ebu'l Hayr Hana elçi olarak gönderilen N. Muravyin ve D. Gladişev'in günlüklerinde bilgiler mevcuttur. Bu notlarda şunlar yazılıdır: "*Turan'ın çoğu yerlerinde tarlaları sulamak için çalışmalar yapılıyor. Örnek olarak Sırderya bölgesinde eskiden beri yaşayan Karakalpakların sulama sistemlerini gösterebiliriz.*"¹⁶⁶ Karakalpaklar Sırderya'dan yararlanabilmek için Talbagut'tan Aman-Utkul'a kadar olan arazi üzerinde barajlar yapmışlardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sırderya bölgesindeki yerleşmeleri araştıran A. Gren, Karakalpakların bu bölgedeki tarımcılığı konusunda bilgiler vermektedir¹⁶⁷. Gren'in verdiği bilgilerden de anlaşılacağı gibi Sırderya bölgesindeki sulama sistemlerinin gelişmiş olması bu bölgede tarımın ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir. Aşağı Sırderya bölgesinden çıkarılan Karakalpaklar, Yanıderya bölgesine yerleştikten sonra da Yanıderya'da tarımla uğraşmaya devam etmişlerdir.

XVIII-XIX. yüzyıllara ait Karakalpakların yaşadıkları Sırderya, Kuvanderya ve Yanıderya bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda sulama sistemleri bulunmuştur. Karakalpaklardan kalan kalıntılar içerisinde ilk önce sulama sistemleri gelir¹⁶⁸. Karakalpakların tarım arazileri Aşağı Sırderya'dan başlayıp Kuvanderya ve Yanıderya arazilerine kadar uzanıyordu. Verilen bilgilere göre Karakalpaklar Sırderya ve Kuvanderya nehirlerinin her iki tarafında da yaşıyorlardı. Nehirlerin aşağı mecralarında buğday, arpa ve darı yetiştiriyorlardı.

Karakalpaklar, Sırderya'da ayrıca hayvancılık ile de uğraşmışlardır. Yıl boyu beslenebilen hayvanları yetiştirmişler; özellikle sığırlar vasıtasıyla tarlalarını da sürmüşlerdir. Tarım ve hayvancılığın

¹⁶⁵ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 103.

¹⁶⁶ *Ayn. esr.*, s. 103-104.

¹⁶⁷ *Ayn. esr.*, s. 105.

¹⁶⁸ S. P. Tolstov, "Horezmskaya Arheologo-Etnografıçeskaya Ekspeditsiya AN SSSR 1946" (1946 Yılında Harezmi'ye Arkeolojik-Etnografik Sefer), *İzvestiya AN SSSR, seriya istorii i filosofii*, Cilt IV, No:2, 1947, s. 181.

yanında Sırderya Nehri'nde ve Yanderya'da balıkçılık yapan Karakalpaklar, tuttıkları balıkların bir kısmını ise tarımsal ürünlerle takas etmişlerdir¹⁶⁹.

1- Sırderyalı Karakalpakların Rus Uyuğuna Geçmesi (1730-1743)

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Karakalpaklar birleşmeye başlamışlardır. Zerefşân ve Harezmi bozkırlarında yaşayan Karakalpak kabileleri Sırderyalı Karakalpakların etrafında toplanmışlardır. Toplandıkları saha içerisinde Sıgnak¹⁷⁰ ve Jankent (Yenikent) önemli bir yer tutmuştur. Sırderyalı Karakalpaklar bu dönemde genelde Kazak hanları tarafından yönetilmekteydi. Kazak hanları bu işi biyler, baylar ve ulema sınıfına mensup kişiler vasıtasıyla yürütmekteydi. Kazaklara tâbi olan Karakalpaklar hem Kazak hanına vergi ödüyor hem de onlarla birlikte Rus sınırlarına sefer düzenlemek zorunda kalıyorlardı. Bu amaçla sefer düzenledikleri yerler arasında Buhara ve Hókand bulunmaktaydı¹⁷¹. Kazak hanlarının himayesinden çıkmak isteyen Karakalpaklar ticarî ilişkilerin gelişmesiyle Rusya, Buhara, Harezmi, Zerefşân Vadisi kavimleri ve diğer kavimlerle irtibat kurmaya başlamışlardır. Bu sırada bu topluluklar Türkistanlı Karakalpakların etrafında toplanmaktaydılar¹⁷².

a- Ufa Asilzadesi Dimitriy Timofeyeviç Verşinin'in Türkistan'a Gönderilmesi ve Karakalpaklarla Münasebet Kurması

Karakalpaklar, ticaretin gelişmesi sonucunda XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Başkurtlarla da siyasî ve ticarî ilişki kurmuşlardır. Başkurtlar sayesinde de Rusya'yla bağlantı sağlamışlardır. O dönemin şartlarında kaçınılmaz olan bu ilişkilerin sebeplerinden ilki ticaretin gelişmesi için Rusya'yla iyi geçinme zorunluluğuydu. İkincisi ise, bu sırada Kalınukların (Cungarların) saldırısından korkan Karakalpak-

¹⁶⁹ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 105.

¹⁷⁰ Amuderya Nehri'nin aşağı taraflarında Cend şehri yakınında bir şehir ve bölgedir.

¹⁷¹ XVIII. yüzyılda Türkistan'dan Batı Sibirya'ya kadar uzanan ticaret yolu geçmekteydi. Bu ticaret yolu Harezmi, Buhara, Hókand vb. merkezleri içerisine alıyordu. 1730 yıllarında Ruslar tarafından Orenburg şehrinin kurulmasından sonra ticaret yolunun yönü Merkez Rusya'ya yönelmiştir.

¹⁷² Halk rivayetlerine göre o sırada Sırderya'da yaşayan Karakalpaklar Türkistanlı olarak adlandırılmışlardır. Sırderya bölgesi ise Türkistan vilâyeti veya ata yurdu Türkistan olarak anılmıştır. Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 167.

ların, Rusya sayesinde bu tehlikeden kurtulacaklarını düşünmele-riydi. Ayrıca Rus himayesine girerlerse, Kazak hanlarının sömür-tüsünden de kurtulacaklardı. Ruslar da Karakalpaklarla dostça ilişkiler kurmayı istiyorlardı. 1715-1716 yıllarında I. Petro, Sırderya bölge-sine araştırmacılar göndermiş ve Türkistan'da bulunan altın yatakla-rından haberdar olmuştu. Bu altın yatakları ve Türkistan ile Hindis-tan'a giden kervan yollarının Karakalpak topraklarından geçmesi Ruslar için önemliydi. Kervanların sağlıklı bir şekilde geçişini sağla-mak için Rusların Karakalpaklarla iyi geçinmeleri gerekiyordu¹⁷³.

1721 yılında Ruslar tarafından Ufa asilzadesi Dimitriy Timofeyeviç Verşinin Türkistan'a gönderildi. Verşinin'in görevi Ka-rakalpak hanı ile Karakalpakların Rus himayesine geçmesi ve Rus esirlerin serbest bırakılmasıyla ilgili görüşmelerde bulunmaktı. Yak-laşık iki ay sonra Verşinin, İşim Muhammed (Eş-Muhammed) Han ile Rus esirlerin serbest bırakılmaları konusunda anlaşmıştır¹⁷⁴.

1722 yılında Karakalpak Hanı İşim Muhammed, I. Petro'ya bir mektup göndermiştir. Mektupta şunlar yazılıdır: "*Sizden bize, bizden size elçiler gitti. Ama hiçbir sonuç alınamadı. Şimdiye sizin haberi-nizi aldık ve elçilerimizi size gönderdik. Sizinle barış yapmak istiyoruz. Eğer aramızda anlaşmazlıklar varsa unutalım.*"¹⁷⁵ İşim Muhamed'in I. Petro'ya gönderdiği elçi Canibek Batur, Rus Çarın-dan Hanın herhangi bir isteğini yerine getireceği cevabını almıştır¹⁷⁶.

¹⁷³ S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 129.

¹⁷⁴ *K İstorii Karakalpakov* (Karakalpak Tarihine Dair), Krasny Arhiv, Cilt 6 (91), Moskva, 1937, s. 232; S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 10.

¹⁷⁵ S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 10; *K İstorii Karakalpakov*, s. 238; S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 129-130.

¹⁷⁶ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, "Peçatniye i Rukopisniye İstoriçeskiye İzvestiya o Karakalpakah na Russkom Yazıkı" (Karakalpaklara Dair Rusça Mevcut Matbu ve Elyazması Tarihî Vesikalar), *Materialı Po İstorii Karakalpakov*, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, İzdatelstvo AN SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 228.

b- Kalmuklar (Çungarlar)'ın Türkistan'a Saldırısı ve Aktaban Şubrandı Hadisesi

Karakalpakların, Ruslarla olan karşılıklı iyi ilişkileri Kalmukların 1723 yılındaki saldırısı yüzünden aksamıştır. Ancak ikili ilişkiler, geçmişteki ilişkilerin geleceğe de ışık tutacağını göstermiştir. XVIII. yüzyılın birinci yarısında Kalmukların saldırısı ve bu olayların doğruluğu sonuçlar Karakalpakların kaderini etkilemiştir. Kalmukların XVIII. yüzyıldaki batıya doğru hareketleri Kazak Hanı Tauke (Tevke, Tevkel Han) zamanında durdurulmuştur. XVIII. yüzyılın başında Kazaklar ile Kalmuklar arasındaki sınır, İrtiş'ten Balkaş'a kadar, oradan da güneybatıya doğru Çu deryasının orta yatağına kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı. Fakat Kalmuklar 1720 yılında yeniden batıya doğru hareket etmeye başlayınca Karakalpaklar bu defa da Kazaklarla aralarındaki iç savaşlar nedeniyle Kalmuklara karşı duramamışlardır¹⁷⁷.

1723 yılında Kazak Hanlığı, Kalmuk Hun-Tayçası (Hanı) Sevan-Rabdan'ın saldırısına uğramış; Kalmuk birlikleri Çin imparatoruna karşı mevzilendikleri yerleri süratle terk edip, Çu ve Talas nehirlerinin bulunduğu bölge üzerine hücumla kalkmış; Büyük ve Orta Ordalar üzerine şiddetle saldırmışlardır¹⁷⁸. Gafil avlanan Kazaklar pek büyük bir direnç gösteremeyerek mallarını, sürülerini ve şehirlerini terk edip Türkistan'a, Aral bölgesine ve daha yukarılara, kuzeye doğru gitmişlerdir¹⁷⁹. Kazak toplumu için bu yıllar "Felâket Yılları"dır. Bu dönem, Kazak halkının hafızasında "Aktaban Şubrandı" (tabanları aşınıncaya kadar yaya olarak kaçış), "Savran Aynalgan", "Alga-Köl Sulama" gibi adlarla yer almıştır¹⁸⁰. Günümüzde bile şiirlerde ve halk hikâyelerinde bu dönemin izleri görülmektedir.

¹⁷⁷ S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honanı v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 10; T. A. Jdanko, *Oçerki İstoriçeskoj*, s. 136.

¹⁷⁸ F. Ünal, "Aktaban Şubırındı Hadisesi", *TDAV Tarih Dergisi*, sayı: 160, İstanbul, 2000, s. 18-19.

¹⁷⁹ T. A. Jdanko, *Oçerki İstoriçeskoj*, s. 138; N. G. Apollova, *Prisoyedineniye Kazahstana k Rossii* (Kazakistan'ın Rusya'ya Bağlanması), AN Kazakscoy SSR, Alma-Ata, 1948, s. 177; M. Alpargu, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, Ankara, 1996, s. 45.

¹⁸⁰ N. Minjan, *Kazaktın Kıskaşa Tarihi*, Jalın Basması, Almatı, 1994, s. 273; Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 167-170; B. Hayıt, ayn. esr., s. 13-14.

Kalmuklara karşı duranayan Kazaklar göç etmek zorunda kalmış; Küçük Cüz batıda Hive'ye, kuzeyde Yayık ve Emba vadilerine; Orta Cüz Türkistan'ın merkez bölgeleri olan Semerkant ve Buhara'ya gitmiş; Büyük Cüz ise Kalmukların himayesi altına girmiştir¹⁸¹. Bu olay sonucunda Karakalpaklar Aşağı ve Yukarı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Yukarı Karakalpakların bir kısmı Kazaklarla birlikte Sırderya'nın yukarisına, Taşkent'e ve onun güneybatısına gitmek zorunda kalmıştır. Yukarı Karakalpaklar bu bölgede çadırlarda yaşamışlar ve kış aylarında ise daha sıcak yerlere göç etmişlerdir. Başlarında Hanları bulunmasına rağmen en büyük güç Hocaların elinde bulunuyordu. Yukarı Karakalpaklar savaşmayı pek fazla sevmeyen kabilelerden oluşuyordu. Kazakların saldırılarından dolayı sık sık göç etmek durumunda kalıyorlardı. Genelde tarımla uğraşmaktaydılar. Kazak saldırılarından dolayı Taşkent'e yakın yerleşmişlerdi. Bu nedenle de Sungur Kalmuklarının himayesi altına girmişlerdi. Aşağı Karakalpaklar ise Sırderya'nın aşağısına yani Aral Gölü'ne doğru gitmiştir. Aşağı Karakalpaklar kabilesi daha küçüktür. Fakat Rusya ile ticarî ve siyasî bağlantıları vardı¹⁸². Böylece Kalmukların Sırderya'nın orta yatağını fethetmesi sonucunda Karakalpakların "Aşağı ve Yukarı" olarak ikiye bölünmeleri tamamlanmıştır. Yukarı Karakalpaklar politik olarak Kalmuklara; Aşağı Karakalpaklar ise 1743 ve kısmen 1762 yılına kadar Küçük Cüz Kazaklarına bağlı kalmıştır.

Kalmukların 1723 yılında Kazak bozkırlarına ve Türkistan'a saldırıları, bu bölgelerde yerleşen kavimlerin ekonomik ve siyasî durumunu oldukça etkilemiştir. Bu saldırı hem Kazaklar hem de Karakalpaklar için millî felâket olmuştur. Çünkü Türkistan'a doğru kaçan Kazak, Karakalpak, Kırgız gibi göçebe topluluklar, sürüleriyle ekinleri ezmişler, kentleri ve köyleri hınca hınç doldurmuşlardı. Fergana tam bir sefalet içine düşmüş, Buhara'da eski ahalinin yaşadığı yalnızca iki mahalle kalmış; Semerkant ise açlığın neden olduğu göçler yüzünden eski halkı tarafından boşaltılmıştır¹⁸³.

Yaklaşık iki asır boyu devam eden Kalmuk saldırıları, istilâ ve katliamlara maruz kalan Kazakların ve onlarla birlikte hareket eden

¹⁸¹ S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 130; Z. V. Togan, ayn. esr., s. 168-169.

¹⁸² H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1057.

¹⁸³ M. Alpargu, ayn. esr., s. 46; F. Ünal, ayn. nıkl., s. 22.

Karakalpakların siyasi, ekonomik ve toplumsal hayatında derin izler bırakmıştır. Kazaklar ve Karakalpaklar büyük bir nüfus kaybına uğradığı gibi, ağır ekonomik şartlarla da karşı karşıya kalmışlardır. Kalmuk istilâsı Kazak cüzleri arasındaki ticarî ve siyasî ilişkileri zayıflattığı gibi taht mücadelelerini de derinleştirmiş; Küçük Cüz ve Büyük Cüz birbirinden ayrılmıştır. Kalmuk saldırılarının bir diğer sonucu ise malını mülkünü kaybeden soylu Kazak sülâlelerinin (akyürek) itibarını yitirmesidir ki bu da içtimaî yapının bozulmasında etkili olmuştur. Yine Kalmuk baskısı altında güneye, yani Türkistan hanlıklarına sığınan Kazak ve Karakalpak uruğları ile bölge toplulukları arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Aynı dilden, dinden, soydan olan Türkistan Türkleri arasındaki münasebetlerin bu şekilde bozulması, daha sonraları Türkistan'ın siyasî geleceğini de olumsuz etkilemiş ve Rusya'nın Türkistan'ı işgal sürecinde ortak tavır sergilememelerinde etkili olmuştur. Batıya doğru göç eden bazı Kazak ve Karakalpak uruğları, zaten tartışma konusu olan Yayık ve Volga arasındaki toprakları kullanma konusunda gerek Başkurtlarla gerekse Volga Kalmuklarıyla uzun yıllar süren bir mücadelenin ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁸⁴.

Kalmuk saldırıları sonucunda Türkistan kavimleri büyük kayıp vermiş, ağır sıkıntılar yaşamışlardır. Kazakların maruz kaldığı bu ağır şartlardan istifade eden Ruslar, bölgede etkinliğini arttırmış; bazı Kazak idarecilerinin tek kurtuluş yolu olarak Rusya'nın desteğini alına girişimleri sonucunda Kazak ordalarından Küçük Cüz, 1731 yılında Rus tebaası olmuştur¹⁸⁵. Bu yıllarda Küçük Cüz'e bağlı olan Aşağı Karakalpaklar aynı zamanda Kazak Hanı Ebu'l Hayr'a da vergi ödedikleri için 1731 yılında vergi vermemek için Ruslardan istekte bulunmuşlardır¹⁸⁶. Kalmuklarla yapılan savaş sırasında Ruslarla ilişkiler devam etmektedir. 31 Aralık 1724 tarihinde Kazan şehrinin Rus komutanı Vyazemskiy, Rus hükûmetine yazdığı mektupta Karakalpakların, Rus tüccarlarının Hive ve Buhara'ya seferlerine izin vereceklerini bildirmişlerdir. 18 Ocak 1725 tarihinde Karakalpaklar, Rus hükûmetine mektup yazmış; bu mektupta Rus devletinin emirlerini yerine getireceklerini, Kazakların da onlara katılacağını bildir-

¹⁸⁴ *Kazak SSR Tarihî*, Gıllım Basması, Cilt III, Almatı, 1982, s. 23.

¹⁸⁵ *K İstorii Karakalpakov XVIII. v. (XVIII. Yüzyıl Karakalpak Tarihine Dair)*, Krasny Arhiv, No: 1 (92), Moskva, 1939, s. 221.

¹⁸⁶ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, aynı. mkl., s. 221.

mişlerdir. 1726 yılında Ebu'l Hayr Han, Petersburg'a kendi elçilerini göndermiş; elçi aracılığı ile Küçük Cüz'ün tüm aksakallılarının Rus himayesine geçeceklerini bildirmiştir¹⁸⁷. Kazaklar bu isteklerini 1730 yılında da tekrarlamışlardır¹⁸⁸. Ruslarla olan bu ikili ilişkilerde Karakalpaklar ve Kazaklar birlikte hareket etmişlerdir.

c- Rus Elçisi Mambet Mirza Tevkelev ve D. Gladişev'in Türkiستان'a Gönderilmesi ve Karakalpakların Rusya Himayesine Girmesi

1731 yılında Çar Hükûmeti, Kazak Hanı Ebu'l Hayr'a elçi olarak Mambet Mirza Tevkelev'i göndermiş; Kazaklar Rusya ile barış yapmışlardır¹⁸⁹. Bu barıştan özellikle Karakalpaklar memnun olmuş; Tevkelev¹⁹⁰ ve Ebu'l Hayr Han Sırderya'ya geldiklerinde bütün Karakalpak beyleri Rusya himayesine geçeceklerini bildirmişlerdir¹⁹¹. Böylece tüm Aşağı Karakalpaklar ve Kazaklar Rus himayesine girmiştir. 1731 yılının Kasım ayında Tevkelev, İmparatoriçe Anna İvanovna'ya yazdığı mektupta, Karakalpaklarla olan dost ilişkilerini ve Karakalpakların Rus uyruğuna geçtiğini bildirmiştir. Karakalpaklar Tevkelev'e ayrıca Aral kavimlerinin de Rus uyruğuna geçmeleri için yardım edeceklerini bildirmiştir. Rus uyruğuna ilk geçenlerden olan Karakalpak beyi (aksakallısı) Orazak Batur, 10 Şubat 1732'de Tevkelev'e gelip, Aral Hanı Şahtemir ve halkını Rus himayesine geçmeleri için ikna etmek amacıyla Arallılara gideceğini bildirmiş; Tevkelev'den de izin alarak Arallılara gitmiştir. Böylece Aral toplulukları da Rus uyruğunu kabul etmişlerdir¹⁹². Ruslar, Aşağı Sırderya topraklarının kendileri için taşıdığı önemden dolayı Kazakların ve Karakalpakların tebaalığını önemsiyordu.

¹⁸⁷ T. L. Soyunbayev, *Kazakistan'ın Rossiya'ya Kosuluyunun Progrestitik Manızı*, Kazak SSR Bilim Kağamı, Almatı, 1971, s. 7; S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 130;

¹⁸⁸ B. Hayıt, ayn. esr., s. 52.

¹⁸⁹ Ayn. esr., s. 52-54.

¹⁹⁰ Mambet Mirza Tevkelev'in asıl adı Mirza Kutlu Tevekkeloğlu'dur. Kendisi Başkurt asıllıdır. Hristiyan olduktan sonra adını Alexander İvanoviç Tevkelev olarak değiştirmiştir. Tevkelev, Rusya Dışişleri Bakanlığında doğu dilleri (Türkçe-Farsça) mütercimi idi. Daha sonraları Rusya'ya yaptığı hizmetlerden dolayı önce albaylık, sonra da generallik rütbesi verilmiştir. 1751-1753 yıllarında Orenburg vali yardımcılığı yapmıştır. bk. B. Hayıt, ayn. esr., s. 52-53.

¹⁹¹ H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1057.

¹⁹² S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 130.

1733 yılında¹⁹³ Kazak ve Karakalpak elçileri Petersburg'taki sarayda kabul edilmiş; Rus uyruğuna kabul edildiklerine dair belgeler Küçük Çüz'ün hanı Ebu'l Hayr'a ve Karakalpakların hanı Kayıp Hana gönderilmiştir. Rusya, Karakalpakları tebaa olarak kabul ettiğini belirtmiş; onları Yaitsk (Yayık) Kazaklarından korumaya, ticarî ilişkilerinde serbest bırakmaya dair söz vermiştir. Ancak bu belgeler her şeyin yolunda olduğunu göstermiyordu. Çünkü Karakalpak beylerinin hepsi Ruslara itaat etmemişti. Kazaklar için de aynı durum geçerliydi. Yine de onlar İran Hanı Nadir Şah'ın saldırılarından korunmuşlardı. 1741 yılında Elizaveta Petrovna'nın çarice olması sebebiyle Karakalpakların yeniden Ruslara bağlılık andı içmeleri söz konusu olunca Karakalpaklara ve Kazaklara elçi olarak D. Gladişev gönderilmiştir. Gladişev'in Ebu'l Hayr Hanla birlikte olduğu zamanlarda, Karakalpak aksakallıları on iki bin evi temsilen "*Rusya uyruğuna kendi isteğimizle geçtik.*" diyerek Gladişev aracılığıyla imparatoriçeye mektup göndermişler; mektupta; "*Rusya'nın vatandaşı olmayı önceden istemiştik. Ancak aramızda olan anlaşmazlıklar sebebiyle bunu tam anlamıyla gerçekleştiremedik. Gladişev'in gelişi ile bundan sonra Rusya'nın tebaası olacağız ve bunun için ant içtik.*" diye yazmışlardır¹⁹⁴.

Gladişev'in 1740-1741 yıllarında Rus devletinin emriyle Ebu'l Hayr Hanın yanında olduğu süre içerisinde görüldüğü gibi Karakalpaklar, Rus devletinin tebaası olmak istediklerini tekrarlamışlardır. Karakalpakların tebaa olma isteği samimîdir¹⁹⁵. Gladişev'e gelen Karakalpak büyükleri; Ubeydullah, Murad Şeyh, Urazan Batur, Tokunbet Bey, Ubelay Sultan, Hoca Mergen ve üç tane hoca, Aşağı Karakalpak halkının otuz bin çadır olup Rusya'nın tebaası olmak istediklerini söylemişlerdir. D. Gladişev, Karakalpaklardan Kur'an-ı Kerim'e el basarak ant içmelerini ve antlaşmaya kendi isimleriyle birlikte aile isimlerini, kabile isimlerini yazarak mühürlemelerini istemiştir. Karakalpaklar 1742 yılında on iki bin çadır adına Orenburg'a yemin belgesini göndermişlerdir. Bu yemin belgesi Gabay Abdullah Sultan, Murad Şeyh ve diğer önemli beyler tarafından imzalanmış ve mühürlenmiştir. Ayrıca yemin belgesinin içinde geçmiş yıllarda Orenburg'ta çıkan karışıklıklardan dolayı orayı ziya-

¹⁹³ S. Kamalov ve A. Koşanov'un eserlerinde bu tarih 1734 olarak geçmektedir.

¹⁹⁴ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 212.

¹⁹⁵ Ayn. mkl., s. 211.

ret edemedikleri için üzgün olduklarını fakat gelecek yıl Ebu'l Hayr Han ile birlikte kesinlikle Orenburg'u ziyaret edeceklerini bildiren ifadeler de yer almıştır. Ruslar, D. Gladişev aracılığıyla Karakalpakların Orenburg'a yakın bir yerde yerleşmelerini istiyordu. Bunun en önemli nedeni de Karakalpaklar tarafından tutsak edilen Rus esirlerin serbest bırakılmasını garanti altına almaktır. D. Gladişev Karakalpaklar arasına geldiğinde kendisini, Karakalpakların hanı olarak kabul edilen Kayıp Han karşılamıştır. Kayıp Hanın yanında iki oğlu, Uruskul Han ve oğlu, Gabay Han ve Kayıp Hanın kardeşi bulunmaktadır. Aşağı Karakalpaklar bu sırada Kazak Hanlığına bağlıdır. Karakalpak aksakallıları ve beyler birleşerek Gladişev'e antlarını bildirmiştir. Bu ant sırasında Karakalpak bölükleri içerisine Knuraskoy, Abinskoy ve Kitayskoy bölükleri de dâhil edilmiştir. D. Gladişev, Orenburg'a dönüşünde yanına sekiz tane etkili Karakalpak beyini ve yeni serbest bırakılan iki Rus köleyi de almıştır¹⁹⁶. Karakalpakların en büyük istekleri Kazakların, topraklarına yaptıkları saldırıların durdurulması ve gönderdikleri elçilerin Kazaklar tarafından öldürülmelerinin engellenmesidir. Ayrıca Rus köleleri serbest bırakacaklarını, Rusya'ya elçi ve otuz bin tüccar göndereceklerini bildirmişlerdir. Bir yıl sonra Karakalpakların diğer elçileri Petersburg'a gitmiştir. Bunların başında Maman-Batur, Manat Şeyh, Murad Şeyh ve Pulat Yasavul¹⁹⁷ bulunmaktadır¹⁹⁸.

Karakalpak elçileri 14 Ağustos 1743'te Elizaveta Petrovna'nın huzuruna çıkmış, içlerinden Maman Batur, konuşmasında bütün halkını temsil ettiğini ve halkının tebaa olmak istediğini, imparator merhametini görmek istediklerini dile getirmiştir. Çariçe cevap olarak; "*Karakalpak halkını himayesi altına alarak merhamet göstereceğini*" söylemiş; Karakalpakların itaat etmesi Rus devleti tarafından törenle kabul edilmiştir¹⁹⁹. Bu elçilere Rus esirlerin serbest bırakılması karşılığında her birisi için 5-6 ruble verilmiştir. D. Gladişev, Çariçe tarafından imzalanan mektubu da yanına alarak Karakalpak elçilerle birlikte geri dönmek için hareket etmiştir²⁰⁰.

¹⁹⁶ H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1058.

¹⁹⁷ Türkçe bir terim olan Yasavul resmî bir görevi ifade eder. Yasag (karar, emir, kanun) + ul > Yassavul, Yasavul. bk. N. A. Baskakov, *Türk Kökenli*, s. 204.

¹⁹⁸ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., 211.

¹⁹⁹ Ayn. mkl., s. 213-214.

²⁰⁰ H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1059.

ç- Karakalpakların Rusya Himayesine Girmesini Kabul Etmeyen Ebu'l Hayr Hanın Karakalpaklara Saldırısı

Karakalpakların Rus tebaası olması, onların tarihlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Rusya ile Karakalpakların yakınlaşması sonucunda Karakalpaklar ekonomik, politik ve kültürel bakımdan gelişme göstermiştir. Ancak Rus esirlerini iade etmekle birlikte Ruslara karşı vergi yükümlülüğü altına girmiş; böylece dolaylı olarak Kazak hanları himayesinden çıkmışlardır. Bu durumu Kazak hanı Ebu'l Hayr kabul etmemiş; elçiler daha Karakalpak memleketine dönmekten yanına oğulları Nuralı ve Eralı ile Canıbek Tarhanı da alarak Karakalpaklara saldırmıştır. Sonuçta Karakalpak köylerinin hepsi tahrip olmuş; Karakalpak Kayıp Han, Rus danışman Neplüyev'e gönderdiği mektupta yirmi bin sığır, yirmi bin koyun ve kuzu vb. götürüldüğünü bildirmiştir.²⁰¹ Ebu'l Hayr Han, bu saldırı sırasında önemli Karakalpak beylerinden Uruskul'u da esir alarak yanında götürmüştür. Bu saldırı yapıldığı sırada D. Gladişev ve Karakalpak elçilik heyeti henüz Küçük Cüz Kazaklarının yurduna ulaşmıştır. Bu esnada Çarıçe tarafından Karakalpakların tebaa olduklarını bildiren mektup çalınmıştır. Karakalpak elçilik heyeti mektup olmadan kendi yurtlarına dönmek durumunda kalmıştır.²⁰²

Karakalpak topraklarının Rusya'dan uzak olması sebebiyle, Rus devleti tebaasını koruyamamıştır. Zaten bir bakıma büyük kavimlerin küçük kavimleri yok etmesi Rus politikasına da uygundur. Karakalpaklara karşı yapılan saldırıyı Ebu'l Hayr Han şöyle anlatmıştır: "*Ben, Karakalpaklardan her zamanki gibi kışlık yedek (at, giyecek, yiyecek, silah vb.) istemiştin; fakat onlar Kırgız-Kaysaklar gibi Rusların himayesi altına girdiklerini ifade ederek reddettiler.*"²⁰³ Karakalpaklar Rus tebaası olmuşlardır. Zamanla Rus taraftarı olarak Kazaklara düşman olacaklarından korkan Ebu'l Hayr Hanın Karakalpaklara saldırı düzenlediği fikrine katılmak her hâlde doğru olur.²⁰⁴ Kazakların Karakalpaklara saldırısı, Kalmukların saldırısı Kazakları etkileyerek onların hayatında nasıl bir dönüm noktası oluşturmuşsa, Karakalpakların hayatında da o derece önemli olup tarihlerinde kara bir sayfa olarak geçer.

²⁰¹ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 215.

²⁰² H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1059.

²⁰³ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 215.

²⁰⁴ P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", s. 67.

Bu saldırılar sonucunda Sırderyalı Karakalpaklar ekonomik olarak dar boğaza girmişlerdir. Rus devleti ile olan ilişkileri bitmiştir. Nitekim Orenburg'taki Rus idarî işleri bununla ilgili şunları ifade etmiştir: "*O halk hâlâ o han²⁰⁵ tarafından sömürülüyor ve şimdiki o kadar fakirler ki, Orenburg'a onlardan kimse gelemiyor.*"²⁰⁶

B- KARAKALPAKLAR YANIDERYA BOYLARINDA

Kazak hanı Ebu'l Hayr'ın Karakalpaklara saldırısı sonucunda XVIII. yüzyılın başında Karakalpakların Yanıderya'ya göç planları hızlanmıştır. 1746-1747 yıllarında Orta Cüz'ün sultanı Abılay (Ablay) Sultan kış aylarında Karakalpaklara saldırmış; Kazak hanları ve sultanları tarafından yapılan sıkıştırmalar neticesinde Aşağı Karakalpakların bir kısmı, Kalmukların hâkimiyeti altında bulunan Yukarı Karakalpakların yanına göçmüş; bir kısmı ise Buhara Hanlığının hâkimiyetine girmiştir. Aşağı Karakalpakların önemli bir kısmı da güneybatıya, yani Hive Hanlığının sınırlarına doğru uzanarak Kuvan ve Yanıderya arasındaki arazilere yerleşmiş; bazıları ise Amuderya'ya doğru gitmişlerdir²⁰⁷.

1- Küçük Cüz'ün Parçalanması ve Karakalpaklar Üzerine Yapılan Saldırıları

1748 yılında Orta Cüz'ün sultanı Barak, Ebu'l Hayr'ı öldürmüştü; Rusya hükûmetinin de desteklediği Ebu'l Hayr Hanın oğlu Nurali, han olmuştur²⁰⁸. Ebu'l Hayr'ın diğer oğlu Erali, Sırderya'nın aşağılarında kardeşinden bağımsız olarak yaşamaya başlamıştır. Küçük Cüz içerisinde meydana gelen bu olaylar, Karakalpakların geleceklerini de etkilemiştir. Küçük Cüz'ün hepsinin Nurali'yi han olarak kabul etmemesi sonucu Küçük Cüz ikiye ayrılmıştır. Kendisini Kazak Hanı ilân eden Batur ve Ebu'l Hayr Hanın oğlu Erali sultan ise Nurali'den bağımsız hareket ederek Ruslara boyun eğmemiş; Rusların ve diğer ülkelerin kervanlarını vurup komşularına saldırmışlardır. Arazileri Sırderya kenarında bulunan Batur ve Erali sultanlar, Sırderya ve

²⁰⁵ Sabır Kamalov'a göre bahsedilen han Ebu'l Hayr Han'dır.

²⁰⁶ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 215.

²⁰⁷ S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v. (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi)*, Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 14-15; S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 134.

²⁰⁸ B. Hayit, ayn. esr., s. 54.

Yanıderya'da yerleşen Karakalpaklara da sık sık saldırmaktaydılar. Böylece hem Küçük Cüz'ün hem de Orta Cüz'ün sultanları tarafından saldırıya uğradıkları için Sırderya'dan göç ederek Yanıderya bölgesine gitmek zorunda kalmışlardır²⁰⁹. 1750 yıllarında yapılan saldırılar sonucu Sırderya'da sadece altı bin aile kalmıştır²¹⁰.

1750 yılının Şubatında Küçük Cüz'ün sultanı Ayçuvak ve tarhanı Utyatlyav, Orta Cüz'ün tarhanı Canıbek Hive'ye geçmek için üç bin kişilik bir ordu ile Sırderya çevresinde yerleşen Karakalpak ve Arallı diğer topluluklara saldırıya geçmiştir²¹¹. Arallı kabilelerle birlikte hareket eden Karakalpaklar, saldırıya karşı durarak bu orduyu bozguna uğratmış; sonuçta Kazaklar yaya olarak dönmek zorunda kalmıştır. Eralı Sultan haberi duyar duymaz karşı saldırıya geçse de Karakalpaklar tarafından esir alınmış, aynı yıl Karakalpaklara karşı sefere çıkan Argın Kıpçak hanı Sarkan (Serkan) ve birçok kişi savaşlarda yenilerek hayatını kaybetmiştir²¹².

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kazaklar topraklarının yetersizliği sebebiyle sık sık Karakalpaklara saldırmaya başlamış; Nuralı Hanın nişancısı 1762 yılının kış aylarında Orenburg'a şunları yazmıştır: "*Yaitsk'in (Yayık'ın) başındaki Kazaklar kalabalık, bir çadır ikincisine çok yakın. Merhametleri olmadığını söylüyorlar. Yaık (Yayık) Nehri'nden hayvanları geçiremiyorlar*".²¹³

1760 yılında Küçük Cüz'ün Kazakları, Eralı Sultan komutasında Karakalpaklara saldırmış, Eralı Sultan'a Orta Cüz'ün Kazakları da yardım etmiştir²¹⁴. Rus kaynaklarına göre bu sefere yaklaşık yirmi bin

²⁰⁹ S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 15; S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 134.

²¹⁰ *İstoriya Narodov Uzbekistana*, (Özbekistan Kavimleri Tarihi), Cilt 1, İzdatelstvo AN Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1947, s. 130.

²¹¹ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 221.

²¹² Ayn. mkl., s. 222.

²¹³ M. P. Vyatkin, *Oçerki Po İstorii Kazahskoy SSR* (Kazakistan SSC Tarihine Dair Denemeler), 1941, s. 158-159; S. Kamalov, *Zavoyevaniye*, s. 16.

²¹⁴ M. P. Vyatkin, *Batur Sırmı*, İzdatelstvo AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1947, s. 171; S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 16; S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 134.

Kazak katılmıştır. Sırderya'daki Karakalpaklar büyük kayıplar vermişlerdir. Kazakların bu saldırısı onların Yanıderya ve Aral çevresine göç etmelerine neden olmuş; toprakları azalan Karakalpakların Sırderya'daki durumu oldukça zorlaşmıştır. 1762'de Orta ve Küçük Cüz'ün Kırgızları²¹⁵ Karakalpakların boş kalan topraklarına yani Sırderya'ya göç etmişlerdir²¹⁶. Karakalpaklar ise Aşağı Sırderya bölgesinden Taşkent ve çevresine göç ederek daha önceden buraya gelmiş olan Karakalpaklara katılmışlardır. Kazakların baskısı sonucu Aşağı Sırderya bölgesinde hiç Karakalpak kalmamıştır. Büyük çoğunluğu ise Yanıderya kıyılarına yerleşmiş ve bu bölgede tarım yaparak geçimlerini sürdürmüşlerdir. Kazak saldırıları sonucu Karakalpakların ayrı bir güç olarak sürdürdükleri hâkimiyet sona ermiştir. Çünkü Aşağı Sırderya topraklarından göç ettikten sonra bir kısmı Buhara Hanlığı içerisinde bir kısmı da Hive Hanlığı içerisinde hayatlarını sürdürmek zorunda kalmıştır.

Hive Hanlığına göç eden Karakalpaklar hakkında Vambéry şunları yazmıştır: "*Oxus'un ileri vahasına yerleşmişlerdir. Görülen'in karışında Konırat'a yakın yaşıyorlar. Buralarda sığır yetiştiriyorlar. Koyunları ve atları az. Karakalpakların kadınları Türkistan'daki en güzel kadınlardır. Sayıları on bin çadır civarındadır. Uzun süredir Hive'ye bağlılar. Kırk yıl önce liderleri Aydoğdu başkanlığında isyan ettiler. Konırat'ı aldılar. Fakat daha sonra Muhammed Rahim Han tarafından yenilgiye uğrattıldılar. Karakalpakların son isyanı da Zarlık Hanın başlarında bulunduğu isyandır. Fakat isyanın yöneticisi Karakalpak Ernazar Alaköz'dür.*"²¹⁷ 1858-1859 yılları arasında Hive'de bulunmuş Avrupalı âlim Kühlewein ise Karakalpaklar hakkında şunları yazmıştır: "*Hive Hanlığında yaklaşık on beş bin Karakalpak yaşamaktadır. Bunlar kısmen göçebedirler. Karakalpaklar diğer Türk kabilelerine göre Hive hanlarına daha çok vergi veriyorlar. Bu nedenle de zor bir hayat sürdürmektedirler.*"²¹⁸

²¹⁵ Burada geçen Küçük Cüz'ün Kırgızları ifadesiyle Kazaklar ifade edilmektedir. Çünkü Kazaklar tarihte uzun süre Kırgızlar veya Kazak Kırgızları olarak anılmıştır.

²¹⁶ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 224.

²¹⁷ A. Vambéry, *Travels in Central Asia*, John Murray, Albemarle Street, London, 1864, s. 348-349.

²¹⁸ H. H. Howorth, ayn. esr., s. 1060.

2- Orta Cüz Hâkimini Abılay Hanın Karakalpaklara Saldırısı

1762 yılında Karakalpaklara karşı ikinci bir sefer Orta Cüz'ün sultanı Abılay tarafından gerçekleştirilmiş; ancak ilk seferde olduğu gibi bu seferde de başarı sağlanamamıştır²¹⁹. Bu saldırılardan ve sonu gelmeyen savaşlardan rahatsızlık duyan Karakalpakların Yanıderya'daki toprakları benimsemeleri zorlaşmıştır. Bu durumun diğer nedenleri de Yanıderya'daki toprakların uzun yıllardır boş durması ve Karakalpakların bu toprakları işlemek için gerekli teknik bilgilere sahip olmamasıdır.

Yanıderyalı Karakalpakların Arallılarla²²⁰ da ilişkileri olmuştur. Hatta 1740 yılında Karakalpaklarla Arallılar birlikte hareket etmişlerdir. Kazak hanları ve sultanları sadece ganimet elde etmek amacıyla değil, aynı zamanda boyun eğdirmek amacıyla da Karakalpaklara sık sık saldırmışlar; fakat Karakalpaklar ile Arallıların birlikte hareket ederek Kazaklara boyun eğmemesi sonucu amaçlarına ulaşamamışlardır. Kazakların mağlûp edilmesiyle de Karakalpaklar kısa bir süre de olsa sömürülmeğe kurtulmuşlardır. Karakalpakların Arallılar ile olan sıkı ilişkileri ve düşmanlarına karşı birlikte hareket etmeleri bazı âlimlerin yanlış sonuçlar çıkarmasına neden olmuştur. Birçok âlim Yanıderyalı Karakalpakların 1760 yılında Arallılar ve Hive Hanlığına bağlı olduğunu düşünmüştür²²¹. Fakat Karakalpaklar Yanıderya boylarında 1740 yıllarından XIX. yüzyılın başına kadar ne Arallılara ne Kazaklara ne de Hive Hanlığına bağlı olarak yaşamışlardır.

XVIII-XIX. yüzyıllarda Karakalpak toprakları Kuvan ve Yanıderya topraklarının tamamını ve Amuderya Nehri'nin aşağı kısmını kapsıyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Karakalpakların merkezi Yanıderya vahası olmuştur. Bu dönemde herhâlde Karakalpaklarda merkezî bir hükûmet meydana gelmemiştir. Her kabile bir bey tarafından yönetiliyordu. Örneğin Hive vakayinâmelerine göre

²¹⁹ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. nıkl., s. 219-221; S. Kamalov, *Zavoyevaniye*, s. 17.

²²⁰ Arallılar adı altında XVII-XVIII. yüzyıllarda Konirat, Mangit, Kıpçak, Hocaeli ve Amuderya Deltası ile Aral Gölü'nün sahillerinde yerleşen diğer küçük kabilelerin oluşturduğu Özbek kabileleri grubundan bahsedilmektedir. bk. P. P. İvanov, ayn. nıkl., s. 70-71.

²²¹ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. nıkl., s. 229; M. P. Vyatkin, *Oşerki İstorii*, s. 159.

Karakalpak "On Dört Ru (Uruğ)" ulusunun birkaç kabilesini Mangut soyunun beyi Orınbay Bey yönetiyordu. Rivayetlere göre bu dönemde Konırat (Kongrat, Kungrat) soyunun beyi Esengeldi Bey önemli bir yere sahipti. Bu kabilelere tâbi olan soy ve boyların beyleri de bu beylere bağlı idiler²²². Boyların birbirleri ile akraba olması ve ortak dış düşmanlar Karakalpak halkını birleşmeye zorluyordu.

Karakalpakistan, Sırderya'da olduğu gibi Yanıderya ve Kuvanderya'da da tarımla uğraşmışlardır. 1780 yılına ait bazı kaynaklarda Karakalpaklardan "tarımla uğraşanlar" olarak bahsedilmektedir. 1780-1781 yıllarında Rusya'dan Buhara'ya elçi olarak giden Bekçurin bununla alâkalı olarak şunları yazmıştır: "*Geceyi Yanısu (Yanıderya) Nehri'nde Akmula'nın yanında geçirdiler; burada Karakalpakistan çadırlarla göç ederler, buralarda buğday yetiştirirler*"²²³. *Yanısu Nehri Kuvan ile birleşiyor; orman yok, kamış var. Karakalpakistan buralardan tarlalarına su gönderirler.*"²²⁴

Karakalpakistan, Yanıderya ve Kuvanderya boylarında hayvancılık, balıkçılık ve avcılık ve ticaretle de uğraşmış; Yanıderyalı ve Kuvanderyalı Karakalpakistan ticaretle de ilgilenmişlerdir. Kazaklar, Arallılar ve Hive Hanlığı ile ticaret yapmış; Hiveli tüccarlar aracılığıyla Rusya ve Buhara'dan mal getirmişlerdir.

²²² S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskoye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 20.

²²³ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 226.

²²⁴ Göş. yer.; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 112.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVI-XIX. YÜZYILLARDA KARAKALPAKLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE İLİŞKİLERİ

A- KARAKALPAK-KAZAK HANLIĞI İLİŞKİLERİ

XVII. yüzyılın başlarında Kazak hanlarının baskılarından ve ağır vergilerinden dolayı oldukça kötü durumda olan Karakalpakların topraklarına Rus devletinden kaçan Başkurdistanlı derebeyi Karasakal²²⁵ da saldırıya geçmiş; bunun yanında Kalmukların tehditleri de devam etmiştir.

1640 yılında Yukarı Karakalpakların hanı, Başkurtlardan çıkan Sultan Murat olmuştur. Rus devletinden kaçan birçok Başkurdistanlı halk da bu hana katılmıştır²²⁶. Başkurtların da etkisiyle Yukarı Karakalpaklar, kardeşleri Aşağı Karakalpaklar gibi Rus etkisinde kalmak istememiştir. Bununla ilgili Orenburg bölgesinin genel valisi İ. İ. Neplüev, dışişleri heyetine verdiği raporda şöyle yazmıştır: "*Yukarı Karakalpakların sultanı Murat Han, onlara (Kalmuklara) oğlunu emanet vermiş. Rus tebaaları olan Aşağı Karakalpakları da kendi tarafına çekecekmış.*"²²⁷ Bununla birlikte 1741'de Karakalpak ülkesinde bulunan İngiliz tüccar Gok'un söylediğine göre; "*Karakalpakların topraklarında Kalmuk elçisi öldürülmüştür.*" Kazakların Kalmuklara karşı yaptıkları seferlere Karakalpaklar da katılmıştır. Bununla ilgili olarak 1742'de Kalmuk hanı Huntayşi Galdan-Tseren²²⁸ Orta ve Küçük Cüz Kazaklarının Kalmuklara tâbi olmaları için Kazaklara elçi göndererek onlardan emanet istemiştir²²⁹. Kazakların bu emanet yükünü Karakalpaklar aracılığıyla karşılamak iste-

²²⁵ Karasakal hakkında bk. Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 172.

²²⁶ *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XV-XVIII vv*, (XV-XVIII. Yüzyıllarda Kazak-Rus ilişkileri), Alma-Ata, 1961, s. 211; S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 27.

²²⁷ *K İstoriî Karakalpakov XVIII. v.*, s. 179; S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 27.

²²⁸ Galdan Tseren kaynaklarda Galdan Çirin olarak geçmektedir. bk. Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 172.

²²⁹ S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 28; S. Kamalov, *Zavoyevaniye*, s. 11.

meleri üzerine Karakalpaklar Küçük Cüz'e tabî olmaktan vazgeçmiş ve 1743'te doğrudan Rus tebaası olmuşlardır. Bundan sonra Karakalpaklar Çarlığa vergi ödeyeceklerdi. Böylelikle Karakalpaklar Kazak hanlarının himayesinden tamamen çıkmışlardır²³⁰.

1- Ebu'l Hayr Han Dönemi (1693-1748)

1743 yılının kış aylarında Kazak hanı Ebu'l Hayr Han, vergi toplamak amacıyla Karakalpaklara kendi adamlarını göndermiştir. Rus himayesi altında oldukları için Karakalpakların artık Kırgız-Kaysaklar gibi ekmek (vergi) göndermeyecekleri cevabını alan han, Karakalpaklara saldırmış; oldukça ağır bir tahribat yapmış; yirmi bin sığır, yirmi bin kuzu ve koyun ganimet elde etmiştir²³¹. Bununla ilgili halk rivayetlerinde hanın adamlarının, hayvanların peşinden gelecekleri ve intikam alacakları düşüncesiyle sahiplerini de öldürdüklerinden bahsedilmektedir²³². Ebu'l Hayr Han bu savaş sonucunda Karakalpak beyleriyle birlikte önemli beylerden biri olan Uruskul ve ailesini de emanet olarak götürmüştür. Ebu'l Hayr Han ileriki dönemlerde Uruskul Bey sayesinde Karakalpaklardan istediklerini alacaktır²³³.

Ebu'l Hayr Han, Karakalpakların Rus tebaası olmasına şiddetle karşı çıkmış ve Karakalpakların zaman içinde Kazaklara saldıracağı korkusuyla onlara saldırmıştır. Karakalpaklar üzerinde tam olarak etki kurmak isteyen han, Kazaklar arasında Rus hükûmetine karşı düşmanlık beslenmesini sağlamış; Kazakları Rus sınır bölgelerine ve kervanlara saldırmaya teşvik etmiştir²³⁴. Ebu'l Hayr Hanın, Karakalpaklara saldırdığı yılda, ticaret için Karakalpak topraklarından geçerek Hive ve Buhara'ya giden Astrahan (Ejderhan, Hacı Tarhan) tüccarlarına da saldırmış olması buna bir örnektir²³⁵. Bu gibi durumlarda da görüldüğü gibi Ebu'l Hayr Han, Karakalpak halkının tarihinde olumsuz rol almıştır.

²³⁰ *K İstorii Karakalpakov XVIII. v.*, s. 196.

²³¹ N. N. Palımov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 215; S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 28.

²³² P. P. İvanov, ayn. inkl., s. 67.

²³³ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 28.

²³⁴ *K İstorii Karakalpakov* (Karakalpak Tarihine Dair), Krasnyı Arhiv, Cilt 6 (91), Moskva, 1938, s. 227.

²³⁵ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 29.

Rus devleti verilen sözlere rağmen artık kendileri için önem taşımadığından Karakalpaklara bu zor durumlarında yardım etmemiştir²³⁶. Çünkü Rusların amacı Türkistan kavimlerini birbirine düşürerek bu kavimlerin kendilerinde, ayaklanma gücü bulamamasını sağlamaktır.

Ebu'l Hayr Hanın Karakalpaklara saldırması, onların Yanıderya'ya göçlerini hızlandırmıştır. 1746-1747 yıllarında Orta Cüz'ün Sultanı Abılay Karakalpaklara saldırmış; Kazak hanlarının ve beylerinin sıkıştırılmaları, Aşağı Karakalpakların yukarılara gitmelerine neden olmuştur. Bu sırada Yukarı Karakalpaklar, Kalmuklara daha sıkı bağlanmış; Aşağı Karakalpakların önemli bir kısmı ise güneybatıya, Hive sınırlarına, özellikle de Kuvan ve Yanıderya arasına göç etmişlerdir. Bir kısım Karakalpakların ise Anuderya'nın doğusuna göç etmeye başlamasıyla 1750 yılında Sırderya bölgesinde sadece altı bin aile kalmıştır. Bunlar Yanıderyalı Karakalpaklarla birlikte 1762'ye kadar Kazak hanlarına karşı durmaya çalışmışlardır²³⁷.

2- Eralı Han Dönemi (1784-1794)

1748 yılında Küçük Cüz'ün beylerinden Batur'ın yardımıyla Orta Cüz'ün sultanı Barak, Ebu'l Hayr Hanı öldürmüş; tahta Çar devletinin de desteğiyle Ebu'l Hayr Hanın oğlu Nuralı (1749-1780) çıkmıştır. Fakat Nuralı hükümetini Küçük Cüz'ün hepsi kabul etmemiş; Ulu Soy Şekti'nin beyleri tahta sultan Batur'ı oturtmuşlardır. Böylece Küçük Cüz ikiye bölünmüştür. Ebu'l Hayr Hanın diğer oğlu Eralı (1784-1794), Sırderya'nın aşağı akıntılarındaki bölgelere sahip olmuş ve kardeşi Nuralı Sultandan tamamen bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Küçük Cüz'deki bu olaylar Karakalpakları da etkilemiştir. Batur ve Eralı Sultanlar, Nuralı Handan ayrı hareket ederek Rusya'ya tâbi olmamış; Rusya ve diğer bölgelerden gelen kervanlara saldırmış; komşu kavimlere sık sık sefere çıkmışlardır²³⁸. Batur ve Eralı Sultanlara ait topraklar, Karakalpak topraklarına sınır olduğundan sık sık Karakalpaklara da saldırılmışlardır.

1750 yılının Şubat ayında Küçük Cüz ordusundan Ayçuvak Sultan ve Utyatlyav Tarhan, Orta Cüz ordusundan Canıbek Tarhan ile

²³⁶ K. İstoriı Karakalpakov, s. 227.

²³⁷ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 30.

²³⁸ Gös. yer.

birlikte üç bin kişilik ordusuyla Karakalpaklara ve Arallıklara saldırılmışlardır. Karakalpaklar Hive'ye girebilmek için Sırderya'nın çevresinden dolaşmak zorunda kalmıştır²³⁹. Arallıklarla birleşen Karakalpaklar, bu beylere karşı başarılı olmuştur. Erali Sultan yardımı git-tiyse de birçok askerini kaybederek kendisi de esir düşmüştür²⁴⁰. Aynı yıl Karakalpaklara saldıran Argın Kıpçak boyunun Kazakları da yenilgiye uğramış ve komutanları Serkan'ı kaybetmişlerdir²⁴¹.

1762 yılında Küçük Cüz'ün Kazakları, Erali Sultan başkanlığında Karakalpaklara tekrar saldırmış; bu sefer, Rus kaynaklarına göre yaklaşık yirmi bin Kazak katılmıştır. Erali Sultan'a Orta Cüz Kazakları da yardım etmiştir²⁴². Bu seferde Sırderyalı Karakalpakların mülkleri tahrip edilmiş, bunlar Yanıderya ve Aral'a göç etmek zorunda bırakılmıştır. Sırderya'daki durumları oldukça ağırlaşan Karakalpakların da buradan göç etmeye başlamasıyla, 1762 yılının kış aylarında Orta ve Küçük Cüz Kazaklarından bir kısmı Karakalpaklardan boşalan topraklara, yani Sırderya'ya göç etmişlerdir²⁴³.

Karakalpaklar Yanıderya'ya göç etmişler, ancak burada da Kazak hanları ve beyleriyle yapılan sürekli mücadeleler sebebiyle Yanıderya'daki topraklar boş bırakıldığı ve verimsizleştiği, bu toprakları işleyecek gerekli aletleri olmadığı için rahat edememişlerdir. Bazı araştırmacılara göre, Yanıderya'daki topraklar XVIII. yüzyılın sonunda işletilmeye başlanmıştır. Kazak saldırılarının başladığı 1743 yılından XVIII. yüzyılın sonuna kadar Yanıderya'da Karakalpaklar yaşıyordu. Hive vakayinâmelerine göre 1715 yılında zaten Yanıderya'da Karakalpaklar bulunuyordu²⁴⁴. P. P. İvanov ise bu top-

²³⁹ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. nıkl., s. 221.

²⁴⁰ Göş. yer.

²⁴¹ Ayn. inkl., s. 222.

²⁴² M. P. Vyatkin, *Batur Sırm*, s. 171.

²⁴³ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. nıkl., s. 224.

²⁴⁴ Muhammed Mirâb Münis-Muhammed Rıza Mirâb Agahî, *Firdavsi'l İkbâl*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:571a; E6-1/590, s. 73^b-78^a; Bu eserin İngilizce tercümesi Amerika Birleşik Devletleri, İndiana Üniversitesinden emekli olan Yahudi asıllı bilim adamı Prof. Dr. Yuri Bregel tarafından yayımlanmıştır. Bregel, İngilizce tercüme yanında Arap harfleriyle yazılmış eserin Çağataycasını da vermiştir. Bu eser için bk., Münis, Şîr Muhammed Mirâb and Muhammed Mirâb Agahî, *Firdaws Al -İqbâl, History of Khorezm*, Edited by Yuri Bregel-E.J. Brill, Leiden-New York-Kopenhavn-Köln, 1988, 60 s. Giriş+10 s. Tıpkıbasım+73 s. Dizinler+1201 s.

rakların XVIII. yüzyılın başında işletilmeye başlandığı sonucunu çıkarmıştır²⁴⁵.

Yanıderyalı Karakalpaklar daha XVIII. yüzyılın başında, önceden ilişkileri olan Arallı Özbekler ile temaslarını sağlamlaştırmışlardır. Öyle ki 1740 yılına doğru Karakalpaklar ile Arallı Özbekler ayrılmaz bir parça oluşturunuyordu²⁴⁶. Kazak hanlarının Karakalpaklara karşı saldırıları sadece, ganimet elde etmek amacıyla yapılmıyordu. Aynı zamanda Kazaklar, Karakalpakları kendi hâkimiyetleri altında tutmak istiyorlardı. Bu amaçlarına ulaşamamalarının en büyük sebebi ise Karakalpakların Arallı Özbeklerle birlikte hareket etmeleridir.

B- KARAKALPAK-BUHARA HANLIĞI İLİŞKİLERİ

XV. yüzyılın sonunda Mâverâünnehir'de beyler ve boylar arasında aralıksız süren savaşlar, Timur Devletinin gücünü azaltmıştır. Sonuçta Şibanî Han, Mâverâünnehir ve Horasan'da hükûmetini kurmuştur. Şibanîler²⁴⁷ Devleti, Sırderya'dan Astarabad (Esterabad)'a kadar uzanıyordu. Bu sınır içerisine Timur Devletinin toprakları da dâhildir.

1510 yılında Safevî hükümdarı Şah İsmail'in Şibanî Hana saldırısından sonra Özbek İmparatorluğunun yerine iki Özbek Hanlığı kurulmuştur. Bunlardan biri Şibanîlerin Mâverâünnehir'deki devleti, ikincisi ise bunlardan ayrı hareket eden Hive Hanlığıdır²⁴⁸. Mâverâünnehir'deki Özbek Hanlığı sülâle üyeleri tarafından paylaşılmıştır. Bu paylaşımda en büyük parçalar Buhara, Semerkant, Taşkent, Belh, Hisar vb. olmuştur. 1533 yılında bu Özbek Hanlığının hanı, Şibanî Hanın yeğeni Ubeydullah Han (1533-1539) olmuştur. Daha önceleri Buhara hâkimi olan Ubeydullah Hanın tahta geçmesiyle birlikte Özbek Hanlığının başkenti Buhara olmuştur²⁴⁹.

²⁴⁵ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 71.

²⁴⁶ Ayn. mkl., s. 73; S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 32.

²⁴⁷ Şibanîler (Şaybanîdler), Cengizhan soyundan Özbek sülâlesi (1598) Cuci'nin en küçük (5.) oğlu, Şibanî ve torunlarıdır. Sülâlenin kurucusu Şahbudak Sultan'ın oğlu, Ebu'l Hayr Hanın torunu Muhammed Şibanî'dir. bk. M. Kafalı, "Şiban Han Sülâlesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976, s. 295-306; A. Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi, (Yadigâr Şibanîleri Devri:1512-1740)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s. 30, 42-45.

²⁴⁸ Hive Hanlığı önce Ürgenç sonra da Hive merkez olmak üzere kurulmuştur.

²⁴⁹ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 35.

1- II. Abdullah Han Dönemi (1557-1598)

Özbek Hanlığı hâkimi Ubeydullah Hanın ölümünden sonra (ö.1539) Özbek Hanlığında iç savaşlar başlamıştır. Bu arada başkent Buhara'da hâkim olan beyler ise sık sık değişmektedir. Şibanî sülâlesi arasındaki savaşlar sonucunda II. Abdullah Han (1557-1598) tahta geçmiş; II. Abdullah Han zamanında hanlığın başkenti Buhara'da ekonomi ve yönetim bakımından olumlu gelişmeler yaşanmaya başlamıştır²⁵⁰. Ancak askerî seferlerin masraflarının ağır olması, devlet ekonomisinin gelişmesini engellemiş; II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra devlette düzensizlikler baş göstermiştir. Buradan da anlaşıyor ki, II. Abdullah Han, devleti sağlam temellere oturtamamış; sadece askerî gücüyle ayakta tutmak istemiştir²⁵¹.

Karakalpakların bir kısmı XVI. yüzyılda Kazaklar ve Nogaylarla; Volga, Ural, Emba ve Ürgenç arasında göçebe olarak yaşamaktaydı. Bu, onların Güneydoğu Avrupa ile bağlantıları olduğunu göstermektedir²⁵². Karakalpaklar, XV. yüzyılın birinci yarısında Volga'dan Sırderya'nın aşağısına göçmüştür. Nogay Ordası çökmeye başladıktan sonra ordanın topraklarını ele geçirmek isteyen Rusların harekete geçmesiyle Karakalpaklar yeniden göç etmek zorunda kalmıştır. Harezın toprakları Karakalpaklara dar geldiği için Karakalpaklar da Sırderya'nın çevresindeki topraklara göç etmeye başlamıştır. Böylece XVI-XVIII. yüzyıllarda Karakalpakların çoğu Kazak ve Buhara hanlıklarının içinde yaşamıştır²⁵³.

Karakalpaklarla Buhara Hanlığı arasındaki ilişkiler II. Abdullah Han zamanında başlamıştır. Karakalpaklar bu sırada Sırderya'nın sağında bulunan Sıgnak²⁵⁴ bölgesinde, yani Türkistan'ın kuzeyine doğru yerleşmişlerdir²⁵⁵. Buralarda yerleşen Karakalpakların, Sırderya'nın aşağı mecrasındaki Karakalpakların önemli bir kısmıyla sıkı bağları vardır. Buradaki Karakalpaklar, Kazakların Buhara ile olan ticarî alışverişlerinde aracı durumdaydılar. Karakalpaklar, Ka-

²⁵⁰ *İstoriya Buharı*, Taşkent, 1976, s. 110-111.

²⁵¹ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 36; A. Gündoğdu, ayn. esr., s. 116-132.

²⁵² *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 95.

²⁵³ S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 124.

²⁵⁴ Şimdiki Sunak Kurgan'ından geriye kalanlar Sıgnak şehrinin kurulduğu yerdir.

²⁵⁵ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 33.

zak sultanlarıyla birlikte hareket etmiş (İşim-Sultan, Bahadır Sultan vb.); Buhara içerisinde II. Abdullah Hanın istikrarsızlığından yararlanarak kendi aralarında bazı beylere taç giydirip Şibanî Hanın soyundan geldiklerini söyleyerek, hanlık için hak iddia etmişlerdir. Örneğin 1578'de Şayhim Sultan, 1582 yılında Barak Han, 1604 yılında Astarhanlı (Astrahan) Baki Muhammed Han zamanında Abdal-Gaffar Han Karakalpak ve Kazak soyundan gelen taç giydirilmiş hanlardandır²⁵⁶. Karakalpaklar, 1578-1582 yılları arasında Buhara Hanlığı içerisinde vuku bulan siyasî çekişmelerde aktif rol almışlardır²⁵⁷. Bazı âlimler bugünkü Karakalpaklar hakkında yazılı metinlerde geçen ilk tarih olarak yukarıda geçen 1578 tarihini kabul etmektedirler. Bu yıllarda Karakalpaklar Buhara Hanlığındaki siyasî olaylara katılmışlardır.

Şibanîlerin Buhara hanlarından II. Abdullah Hanın imzaladığı 1578 yılına ait bir fermenda Karakalpaklardan bahsedilmektedir. Karakalpak ismi Abdullah Han tarafından Sıgnak'ta Ziyaeddin Mezarlığı ile ilgili bir fermanda geçmektedir. Bu fermenda yer alan çeşitli yerleşik, yarı yerleşik, göçebe kabilelerin arasında Karakalpaklardan da bahsedilmekte, burada; "*Karakalpaklar yarı yerlilerdir.*" denmektedir. Bu fermenda, bu halkın nüfusu ve yaşadıkları yerler hakkında, Sırderya dışında başka bir bilgi bulunamamıştır²⁵⁸.

2- Bakî Muhammed Han Dönemi (1599-1605)

Mukim Han Muhammed Münşî XVII. yüzyılın başında Karakalpakların Buhara Hanlığının politik hayatında rol oynamalarını anlatırken Buhara hanı Bakî Muhammed'in (1599-1605) sağlık sorunlarına da değinerek şöyle devam eder: "*Hanın hastalığı uzayınca (1605) hanlığın değişik bölümlerinden olan Kazaklar, Karakalpaklar, Kalınuklar vd. ayaklandılar. Devletin bazı bölgelerini tahrip ettiler, nüfusunu dağıttılar.*"²⁵⁹ Aynı kaynakta Buhara hâkimi Mühim (Mukim) Hanın 1611 yılında Kazaklara, Karakalpaklara ve Kalmuklara

²⁵⁶ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 37; B. Ahmedov, *İstoriko-Geograficeskaya Literatura Sredney Azii XVII-XVIII v.v.*, (XVII-XVIII. Yüzyıllarda Orta Asya Tarihi, Coğrafyası ve Edebiyatı), II. Pismenniye Pamyatniki, Taşkent, 1985, s. 62.

²⁵⁷ Ayn. esr., s. 65.

²⁵⁸ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 94.

²⁵⁹ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 38.

karşı sefere çıktığı (Türkistan ve Karatav²⁶⁰ bölgesine)²⁶¹ yazılmaktadır.

3- İmam Kulu Han Dönemi (1611-1642)

İmam Kulu Han zamanında (1611-1642) ekonomide bazı düzenlemeler yapılmış; ancak başarılı olunamamıştır. 1660 yılından itibaren Buhara yeniden taht kavgalarının merkezi olmuş; bu da Buhara'nın kültürünün, sanatının ve ekonomisinin gelişmesini durdurmuştur. Ayrıca halk da zor durumdadır. Sanatçılar ve tüccarlar, diğer işçilerle el ele vererek bir kaç kez bu durum yüzünden ayaklanmışlarsa da başarılı olamamışlardır. XVIII. yüzyılın başında Buharalı toprak sahiplerinin mülkleri artmaya başlamıştır. Bu dönemde Buhara Hanlığı hâlâ komşu ülkelerle olan ekonomik ilişkilerin merkezidir²⁶².

Karakalpaklar XVII-XVIII. yüzyıllarda Buhara Hanlığının politik hayatında önemli rol oynamıştır. Buhara Hanlığının XVIII. yüzyılda politik gücünün çökmesi ile birlikte Kazak hanları da bu durumdan yararlanarak Taşkent'e sahip olmuşlar ve Taşkent bölgesinden Türkistan'ın merkez bölgelerine (Semerkant vb.) saldırmışlardır. Bu seferlerde Karakalpaklar da Kazaklara yardım etmişlerdir. Buhara Hanlığı vakayinâmelerinden birinde; (Yazarı tam olarak bilinmemektedir) Karakalpakların Kazaklarla birlikte XVII. ve XVIII. yüzyıl arasında yetmiş yıl süre içerisinde aralıklarla Buhara'ya saldırdıkları yazılmaktadır²⁶³.

XVII. yüzyılın sonundan itibaren Orta Zerefşân'da yaşayan Karakalpaklarla ilgili bilgiler ortaya çıkmaktadır. Karakalpaklar "Buharalı Uluslar" içerisinde adlandırılmış; "savaşta en güvenilir kişiler" olarak tanınmış ve Buharalı ordulara da bu sıfatla katılmışlardır. Fakat Karakalpakların Buhara Hanlığına bağlılığı samimî olmamıştır. 1681 yılında Zerefşân Özbekleri ile birlikte Subhan Kulu

²⁶⁰ Karatav, Eski adıyla Oğuzların meşhur yaylası Karaçuk'tur.

²⁶¹ L. S. Tolstova, *Karakalpaki za Predelami Horezmskogo Oazisa v XIX i naçale XX veka* (XIX-XX. Yüzyıllarda Harezmi Vadisi Dışında Yaşayan Karakalpakların Tarihi), Nukus, 1963, s. 15; S. Kamalov-J. Ubbiniyazov-A. Koşanov, ayn. esr., s. 38.

²⁶² S. Kamalov-J. Ubbiniyazov-A. Koşanov, ayn. esr., s. 36.

²⁶³ Ayn. esr., s. 37.

Hana (1680-1703) karşı ayaklanmış olmaları da bunun göstergesidir.²⁶⁴

Kalmukların 1723 yılında Amuderya'nın aşağılarına saldırması sonucunda Karakalpaklar; Buhara ve Hokand hanlıklarının ekonomik ve politik hayatında belirli bir rol almış, Taşkent bölgelerinde Namangan'da ve Fergana Vadisi'nde dolaşmaya başlamışlardır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Karakalpakların çoğu Buhara Hanlığına geçmiştir. Bunun başlıca nedeni Kazak hanlarının ve Hive Hanlığının arasında sıkışmış olmaları ve bunların saldırıları neticesinde kendilerini koruyacak birilerine sığınma ihtiyacı duymalarıdır.

4- Muhammed Rahim Han Dönemi (1752-1768)

Karakalpakların çoğu 1754 yılında Buhara hanı Muhammed Rahim (1752-1768) zamanında Buhara'nın tebaası olmuş; böylece Semerkant'a ve Zerefsân Nehri'nin suladığı bölgeye göç etmişlerdir. Münis'in yazdığına göre Karakalpak Mangıt soyundan yaklaşık on bin aile Karakalpak, Orınbay Bey başkanlığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Yanıderya'ya yerleşmiştir. Bu Karakalpaklar Hive hanı Muhammed Rahim Hanın 1809 yılındaki saldırısı sırasında Buhara Emîri Haydar'ın hâkimiyeti altına girmişlerdir²⁶⁵. Böylece XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Buhara Hanlığında Karakalpakların sayısı da çoğalmıştır. Karakalpakların büyük kısmı Buhara Hanlığı ile ilişkilerini XIX. yüzyılın başına kadar kavgasız bir şekilde sürdürmüştür.

Karakalpaklar XVIII. yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılda da Buhara Hanlığının siyasî ve ekonomik hayatında önemli roller üstlenmişlerdir. Karakalpaklar, Kıtay-Kıpçakların 1821-1825 yılları arasındaki Buhara hanlarına karşı yürüttüğü ayaklanmalara aktif olarak katılmışlardır²⁶⁶. Buhara Hanlığında süre giden iç savaşlar sırasında Buhara Emîri ve onun rakipleri Karakalpakları kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır²⁶⁷. Bu yıllarda Aşağı Amuderya Karakalpakları Buhara pazarlarında hayvan satıp, Buhara ipek kumaşlarını almakta; Karakalpak ulema sınıfından bazıları Buhara medreselerinde eğitim görmekteydi. Buhara'da XIX. yüzyıla ait bazı Karakalpak

²⁶⁴ *İstoriya Uzbekskoy SSR* (Özbekistan SSC Tarihi), Kniga I, Cilt I, Taşkent, 1955, s. 433; Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 153, 156.

²⁶⁵ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 39.

²⁶⁶ Ayn. esr., s. 63.

²⁶⁷ L. S. Tolstova, ayn. esr., s. 37-38.

şiiirleri bulunması da Karakalpakların Buhara Hanlığındaki durumlarını ortaya koymaktadır²⁶⁸.

Karakalpaklardan bazı gruplar, Hive Hanlığını baskıları ve ağır ekonomik şartlar dolayısıyla özellikle de Hive hanlarının 1855-1856 yıllarında Karakalpak isyanını bastırmasından sonra Buhara Hanlığı topraklarına göç etmiştir. Hive Hanlığındaki siyasî çalkalanma ve 1857 yılında baş gösteren kıtlık sırasında Karakalpakların büyük çoğunluğu Buhara sınırlarına kaçmıştır²⁶⁹. Karakalpakların Buhara Hanlığında oynadıkları rollerle ilgili bilgiler bundan ibarettir.

C- KARAKALPAK-HOKAND HANLIĞI İLİŞKİLERİ

Hokand Hanlığı Şibanîlerin soyundan gelen Şahrüh tarafından Hokand (Fergana) merkez olmak üzere kurulmuştur (1710). Bir dönem Çin'in hâkimiyetini tanımak zorunda kalan (1718) hanlık, Âlim Han (ö.1809) zamanında Taşkent'i, onun oğlu Muhammed (ö.1822) zamanında da Yesi (Türkistan) şehrini içine alarak topraklarını genişletmiştir. Hanlık sınırları Muhammed Ali Han (ö.1840) zamanında Balkaş Gölü çevresine kadar uzanmıştır. Buhara Hanlığının Rus himayesini kabulünden sonra (1868) Hokand Hanlığı da Haydar Han zamanında 1876'da Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır²⁷⁰.

Hokand Hanlığı, Âlim Han (1800-1809), Ömer Han (1809-1822) ve Muhammed Ali Han (Madali;1822-1842) zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde; Taşkent, Hocent, Karategin, Darvaz, Kulyab gibi şehirler hanlık topraklarına katılmıştır. Bunun yanında Kazak sınır bölgelerine Akmesjid (Kızılorda), Evliya-Ata (Cambul), Pişpek (Bişkek, Firunze) olmak üzere üç tane kale inşa edilmiştir²⁷¹.

1- Hudayar Han Dönemi (1845-1875)

Hokand hanlarından Hudayar Han (1845-1875 aralıklı olarak) ve Mallya Han (Malla Han, Molla Han, 1858-1862) zamanında han-

²⁶⁸ Berdak, *Tanlamalı Şığarmaları*, Nökis, 1956, s. 520.

²⁶⁹ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 64.

²⁷⁰ İ. Kafesoğlu, "On Dördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt I, TKAÉ, Baskı II, Ankara, 1992, s. 453-454.

²⁷¹ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 60.

lık oldukça sıkıntılı dönemler geçirmiştir. Bu dönemde hanlık içerisinde Kazak, Özbek ve Kırgız kavimlerinin yanında 1723, 1743 ve 1762 yıllarında aralıklı olarak hanlık topraklarına göç eden Karakalpaklar da yer almıştır²⁷². Bu kabileler arasındaki mücadele, hanlığın zayıflamasına neden olmuştur.

XVIII-XIX. yüzyıllarda Karakalpakların büyük çoğunluğu Yanıderya çevresinde Hive ve Hokand Hanlığı arasında hayatlarını sürdürmekteydi. Bu yüzyıllar arasında Hokand orduları Karakalpak kabilelerini boyunduruk altına almak amacıyla sık sık saldırılar düzenlemiş; XIX. yüzyılın başında Karakalpaklara ait olan Yukarı Yanıderya mecrasını ele geçirerek bentler vasıtasıyla Karakalpak topraklarına su gitmesini önlemişlerdir²⁷³.

Her ne kadar Hokand Hanlığı ile Karakalpaklar arasında mücadeleler olsa da Karakalpak büyüklerinden bazıları Hokand Hanlığının politik ve siyasî hayatında önemli roller üstlenmişlerdir. Hokand Hanı Âlim Han zamanında Karakalpak Arslan adında birisinin Han ordusunda yönetici görevi üstlendiği bilinmektedir. Karakalpak büyüklerinden bazıları da zadenlik (vilâyet hâkimi) ve saray işlerinde çalışmışlardır. Örneğin, 1860 yılında hâkimlik görevinde bulunan Karakalpak Dost Muhammed bunlardandır²⁷⁴.

1862 yılında Hudayar Han ikinci kez tahta oturmuştur. Hudayar Hanın rakipleri Âlimkul (Leşkerbaşı), Şadman Hoca (Binbaşı), Şahruh Han (sahte han), Kıpçak ve Kırgız beyleri hana karşı mücadelelerini sürdürmüş; bu isyancılar Taşkent bölgesinde yaşayan kabilelerden Taşkent'in hâkimiyetini ele geçirmelerini istemişlerdir. Bu bölgelerdeki göçebelere Taşkaro adında bir elçi göndererek isteklerini bildirmişlerdir. Gönderdikleri elçi aracılığıyla verdikleri mektupta şunlar yazılıdır: "*Kıpçak, Kırgız, Kazak, Karakalpak ve diğer kabilelerin hepsi aynı aileden olup kardeşlerdir. Bizim başımız Şahruh Han hükümdar olunca bütün göçebe kabile ve soylar hak ettikleri saygıyı görecektirler. Bunları yapmaya söz veriyoruz.*"²⁷⁵ İsyancılarla anlaşılan göçebe kabileler Taşkent'in kontrolünü ele geçirmişlerdir.

²⁷² Ayn. esr., s. 61.

²⁷³ Gös. yer.

²⁷⁴ L. S. Tolstova, ayn. esr., s. 36, 45.

²⁷⁵ R. N. Nabiyev, *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoye Hozyaystvo Hudayar-Hana)*, (Hudayar Han Dönemi Hokand Hanlığı Tarihi), Taşkent, 1973, s. 62-63.

Hokand Hanlığında yaşayan göçebe ve yarı göçebe kabileler Hudayar Hanın yönetiminden o kadar hoşnutsuzlardı ki Taşkent zadeganları onu şehre çağırdıklarında Karakalpaklar başta olmak üzere göçebe kabileler bu duruma karşı çıkmışlar ve onu istememişlerdir.

Karakalpaklar ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkiler konusunda Karakalpak şairi Berdak'ın şiiri *Amangeldi'de* de bazı bilgiler mevcuttur. Burada Hokand Hanı, Karakalpak hâkimi Asan (Hasan)'dan sarayına Karakalpak kızlar göndermesini ister. Asan, bu isteği reddedince işkence yapılarak öldürülür. Karakalpaklar, Asan'ın intikamını almaları için yiğitlere çağrı yaparlar ve bu çağrı üzerine Amangeldi, hana karşı ayaklanır²⁷⁶.

XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı hâkimiyetinde bulunan Karakalpakların kültürü ve yaşayışları az da olsa değişime uğramıştır. Fergana Vadisi'nde yaşayan Karakalpaklar, Özbeklerin yerli hayat tarzından büyük oranda etkilenmiştir²⁷⁷.

D- KARAKALPAK-HİVE HANLIĞI İLİŞKİLERİ

1- Hive Hanlığının Kuruluşu

Harezmi²⁷⁸ Hanlığı olarak da anılan Hive Hanlığı, Rus yayılmasından önce Türkistan'ın en güçlü devletlerinden biri idi. Türkistan'ın en eski medeniyet merkezlerinden biri olan bu hanlık, Timurular ve Özbekler idaresinde birçok defa bağımsızlığını kaybetmiştir. Hive Hanlığı, 1505'e kadar Timurlu Hüseyin Baykara'nın nüfuz sahasına dâhildir. 1505'de Şibanî Han, Hive'nin başkenti Ürgenç'i fethederek Hive'yi imparatorluğun bir parçası telâkki etmiştir²⁷⁹. Şibanî Hanın ölümünden sonra -1510 yılından itibaren- Hive, İran Şahı I. İsmail'in hâkimiyeti altına girmiş; 1511 yılının sonlarına doğ-

²⁷⁶ A. Begilov-A. Şamuratov, *Berdak, Karakalpak Edebiyatının Klâsiği*, Berdak Tolık Jıynak, Törtkül, 1941, s. 7-8.

²⁷⁷ D. S. Nasırov- L. S. Tolstova, *Etničeskoye i Yazıkovoye Razvitiye Lokalnih Grupp Karakalpakov (Buharskoy, Ferganskoy, Samarkandskoy), Etničeskiye Protsessy u Natsionalnih Grupp Sredney Azii i Kazahstana*, (Buhara, Fergana, Semerkant Karakalpakları Yerli Gruplarının Etnik ve Dil Gelişimi), Moskva, 1980, s. 108.

²⁷⁸ Harezmi: Amuderya Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü güney sahasıdır. Sibirya, Volga ve İskandinavya ile güney ve batı Asya arasındaki büyük ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduğu için, iktisaden büyük önem taşıyordu. Günümüzde Hive şehrinin ve Ürgenç şehrinin kurulduğu bölgeleri ihtiva etmektedir.

²⁷⁹ B. Hayit, ayn. esr., s. 27; A. Gündoğdu, ayn. esr., s. 26-27, 47.

ın Harezm'de karışıklıklar çıkmaya başlamıştır. Harezm kavimleri İran (Şii) genel valilerinin yönetimlerini beğenmeyerek onlara karşı ayaklanmış; kendilerine başkan olarak da Bozkır Özbek hanlarından biri olan İlbars'ı (1512-1525) seçmişlerdir²⁸⁰. 1512 yılında ise Özbek hanlarının yönetimleri altında Hive Hanlığı oluşmuştur²⁸¹.

Özbek sultanlar, on yıl içerisinde Kuzey Harezm'i, Serahs bölgesinin kuzeyine kadar olan Türkmen topraklarını (Balhan ve Mangışlak) fethetmişlerdir²⁸². Özbek sultanlarının Hive'deki durumu 1524'ten itibaren Şah İsmail'in ölümünden sonra İran'da sülâle anlaşmazlıklarının başlamasıyla sağlanmıştır²⁸³. Türkistan hanlıklarından Hive'nin sınırları doğuda Buhara, Aral Gölü'nün doğu sahilleri ile Sırderya'nın Aral'a döküldüğü kısımlarda Hokand ile komşu bulunuyordu. Batıda ise Hazar Denizi ile Horasan'a kadar bütün Türkmen memleketini içine alıyordu. Hive Hanlığı diğer Türk hanlıkları arasında en geniş araziye sahip olanı idi. Hive Hanlığı kuzeyden, Hokand Hanlığı da kuzeybatıdan Kazak topraklarına komşu idiler²⁸⁴.

a- Hacım Han Dönemi (1558-1602)

XVI. yüzyılda Hive Hanlığında başlayan iç mücadeleler XVIII. yüzyılın birinci yarısında da devam etmiştir. Sık sık ortaya çıkan bu mücadeleler devletin parçalanmasına ve hükûmetin değişmesine neden olmuştur. Bu dönemde komşu Buhara Hanlığı ve göçebe Türkmenlerle sürekli savaşlar yapılmıştır. İlbars Hanın ölümünden sonra (ö.1525) Harezm, Özbek prensleri tarafından paylaşılmıştır. İç mücadeleler yüzünden topraklar sürekli el değiştirmiş; durum ancak

²⁸⁰ P. P. İvanov, *Oçerki Po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX vv.)*, (XVI. Yüzyılın Başından XIX. Yüzyılın Ortasına Kadar Orta Asya Tarihine Dair Denemeler), Moskva, 1958, s. 53; A. Gündoğdu, ayn. esr., s. 75-81; M. Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası I, Özbek ve Kazak Hanlıkları*, Ankara, 1994, s. 77.

²⁸¹ *İstoriya Uzbekskey SSR, S Drevneyshiy Vremen do Serediny XIX veka* (Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Ortasına Kadar Özbekistan SSC Tarihi), Cilt I, Taşkent, 1967, s. 590; "Harezm", *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul, 1974, s. 620.

²⁸² Hive hanlarının Harezm'deki hakimiyetlerinden önceki siyasî durum için bk., N. İ. Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinkkom Hanstva*, (En Eski Çağlardan Günümüze Kadar Hive Hanlığı Hakkında Bir Deneme), Sankt-Petersburg, 1877, s. 89-157.

²⁸³ S. Kamalov- J. Ulbbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 39.

²⁸⁴ M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 40.

Hacim Han (1558-1602) zamanında sakinleşmiştir. Hacim Han döneminde Harezm'in durumu politik olarak da sağlamlaşmış; İran ve Moskova'ya elçiler gönderilmeye ve ticarî ilişkiler düzenlenmeye başlanmıştır²⁸⁵. 1556'dan itibaren hanlığın başkenti Hive olmuş; bu arada hanlığın nüfusu etnik, kültürel ve ekonomik ilişkilere göre üç gruba ayrılmıştır. Birinci grubu tarım sanat işleriyle uğraşan ve şehir kültürünü benimsemiş olan Harezm'in eski nüfusu oluşturmaktaydı. İkinci grupta acımasızca sömürülen, hayvancılıkla uğraşan Türkmen kabileler vardı²⁸⁶. Hanlığın görkemli grubu olan üçüncü grubu İlbars Han ile Harezm'e göç eden Özbekler oluşturmaktaydı. Bu grup genelinde dört kabile grubuna bölünmüştür. Bunlar Kıyat-Konirat, Uygur-Nayman, Kanglı-Kıpçak ve Nökis-Mangıt'tır²⁸⁷. Özbekler bu sırada tarım, hayvancılık, balıkçılık ve avcılıkla uğraşan yarı yerli bir hayat sürdürmekteydi²⁸⁸. Hive Hanlığının özel kısmını ise Türkmen, Nogay ve Kalınukların, Rus devletinin sınır bölgelerine saldırımları sonucu esir alınmış çoğunluğu İranlı ve Rus köleler oluşturmaktaydı. Köleler genellikle tarla işlerinde kullanılmaktaydı. Hive Hanlığı XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Türkistan'da büyük köle pazarına sahipti²⁸⁹.

b- Yadigâr Han Dönemi (1708-1714)

Ebu'l Gazi'nin verdiği bilgiye göre Karakalpakların Hive ile ilişkileri XVII. yüzyılda başlamıştır²⁹⁰. XVIII. yüzyılda Karakalpaklar, Hive Hanlığındaki politik olaylarda mühim roller oynamış; Arallı

²⁸⁵ S. P. Tolstov, *Po Sledam*, s. 316; aynı müellif, *İstoriya Horezma s Drevneysih Vremen do Naşılı Dney*, (Başlangıçtan Günümüze Kadar Harezm Tarihi), Taşkent, 1976, s. 83; S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 40.

²⁸⁶ *İstoriya Uzbekskoy SSR, S Drevneysih Vremen*, s. 593.

²⁸⁷ A. Gündoğdu, ayn. esr., s. 225-226.

²⁸⁸ K. L. Zadihina, *Uzbeki Deltı Amudarı/Trudi Horezmiskoy Arheologo-Etnografıesкой Ekspeditsii*, (Harezm Arkeolojik-Etnografik Gezi Grubunun Amuderiya Deltası Özbekleri Hakkındaki Notları), Cilt I, Moskva, 1952, s. 345-346.

²⁸⁹ *İstoriya Uzbekskoy SSR*, (Özbekistan SSC Tarihi), Cilt I, Kniga I, Taşkent, 1955, s. 425.

²⁹⁰ Hive Hanlığında yaşayan Kazakların ve Karakalpakların Hanlıktaki faaliyetleri hakkında kısa arşiv bilgileri ünlü Türkolog P. P. İvanov tarafından toplanarak kitap hâlinde sunulmuştur. Fakat İvanov'un verdiği bu arşiv bilgileri sadece belgelerin özetini ve arşiv yerlerini kapsamaktadır. Bununla birlikte araştırmacılara yön göstermesi açısından oldukça değerlidir. Bunun için bk. P. P. İvanov, *Arhiv Hivinskih Hanov XIX. v; İssledovaniye i Opisaniye Dokumentov s İstorişeskim Vvedeniym*, Leningrad, 1940, s. 208-231.

Özbeklerle birlikte birkaç kez devlete karşı ayaklanmışlardır²⁹¹. Harezm'de bulunan Arallı Özbeklerin merkezleri Konırat²⁹² ve Şahitemir'di. Arallı Özbekler özellikle Kıpçak, Mangıt, Keneges ve Konırat kabilelerinden oluşmaktadır. Etnik olarak Güney Harezm Özbeklerinden farklıdır. Onlar her zaman Hive Hanlığına karşılardı. Bir kaç defa kendilerine Özbek ileri gelenlerinden ve komşu Karakalpak, Kazak kabilelerden han seçerek, onların başkanlığında Hive'ye karşı mücadele etmişlerdir²⁹³.

1714 yılında⁴ Hive hanı Yedigâr Han (1708-1714) zamanında Arallı Özbekler isyan çıkararak Aral'a getirdikleri Karakalpak hanı İşim Muhammed'e yemin etmişlerdir. Yedigâr Han, İşim Muhammed'e karşı iki kere sefere çıkmış; üç kez de ordu göndermiş ama başarılı olamamıştır²⁹⁴. Hive hanları, Arallıların önemli taraftarları olan Karakalpıkları hâkimiyetlerine almadan karşı güçlerin toplandığı ittifakı dağıtamayacaklarını, Konırat mülklerine sahip olamayacaklarını biliyorlardı. Karakalpklar ve Arallılar arasındaki sıkı bağlılık ve Hive Hanlığına karşı sürdürülen savaşlar aslında onların bağımsız yaşama isteklerinin bir sonucuydu. Bu iki topluluk Hive'ye karşı birlikte hareket ederek kendilerini daha iyi savunabiliyorlardı. XIX. yüzyıl araştırmacılarından V. V. Grigoryev, bu birlikteliği yanlış yorumlayarak Karakalpkların Arallılara yani Konıratlılara bağlı bir topluluk olduğunu ifade etmiştir²⁹⁵. Bu birlikteliği iki toplumdan birinin diğerine bağlı olduğu düşüncesiyle değil de birbirlerine yardım olarak yorumlamak daha isabetli olacaktır.

c- Şirgazi Han Dönemi (1715-1728)

Yedigâr Hanın ölümünden sonra (ö.1714) 1715 yılında Hive hanı Şirgazi (1715-1728), Arallı Özbekler ile komşu olan Karakalpklara karşı ilk seferini gerçekleştirmiş; fakat başarılı olamamıştır. Karakalpklar hayvanlarını ve evlerini bırakarak Yanıderya (Yangısı,

²⁹¹ Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Baron Desmaisons Neşri, Histoire des Mongols et des Tatares, I, Sankt-Petersburg, 1861, s. 290.

²⁹² XVIII. yüzyılda Aral kavimlerinin çoğu Hive'den bağımsız olarak yaşamaktaydılar. Arallı Özbeklerin merkezi olan Konırat, orta asırlarda Eski Ürgenç'in (Köhne Ürgenç) taşıdığı önemi XVIII. yüzyılın sonunda taşımaktadır. Bu şehir Kongrat veya Kungrat olarak da adlandırılmıştır.

²⁹³ Mûnis-Ağahî, ayn. esr., s. 72^b-88^b.

²⁹⁴ Ayn. esr., s. 72^b.

²⁹⁵ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 32.

Yenisu) ve Sırderya'ya kaçırmıştır²⁹⁶. Karakalpakları Yamuderya ve Sırderya'ya kovan Hive Hanı Arallılara saldırmıştır. Bunun üzerine Aral hanı Şahtemir'in savaş arkadaşı Şirdali Bey Amuderya'yı geçmiş ve Akyakışta bulunan Karakalpak El'e²⁹⁷ gitmiştir. Bir süre sonra Şahtemir de han ordusunun karşısında duramayıp Şirdali'nin yanına, Karakalpaklara gitmiştir²⁹⁸.

d- İlbars Han Dönemi (1728-1740)

Şirgazi Hanın 1728 yılında kendi beyleri tarafından katledilmesinden sonra Özbek emîrleri, Kazak hanı Ebu'l Hayr Hanın küçük kardeşi Sarıg Aygır Sultanı han ilân etmiştir. Bu sultanın bir kaza sonucu ölmesi üzerine Bahadır Sultan hanlığın başına geçtiyse de tutunamamış ve yerini İlbars Hana bırakmıştır. Hive'de İlbars Han hüküm sürerken (1728-1740) Arallılar, Karakalpaklarla birlikte yeniden ayaklanarak Hive'yi tahrip etmiş; bu ayaklanma sırasında Şahtemir öldürülmüş; Hive hanları da galip gelmiştir. Vakayinâmelerdeki kayıtlara göre Mangıt (Arallılar) ve Karakalpaklardan üç bin kişi öldürülmüştür. Fakat İlbars Han, Karakalpakları ve Arallıları hemen hâkimiyetine alamamış; ancak 1735 yılında Şirdali'nin ölümünden sonra Arallıların ve Karakalpakların hepsi İlbars Hanı kabul etmişlerdir²⁹⁹. Hive vakayinâmelerine göre Hive Hanlığının Karakalpaklar üzerine yaptığı fetih hareketlerinin ilk bölümü bu bölgedeki Karakalpak kabilelerinin tebaalaştırılmasıyla tamamlanmıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısının sonunda Hive Hanlığında oldukça hızlı politik gelişmeler yaşanmıştır. Özbek ve Türkmenler arasında sürekli devam eden savaşlar devleti zor duruma sokmuş; Hive'deki bu karmaşık duruma Buharalı hanların, Kazakların ve Kalmukların karışmaları ve Nadir Şah'ın saldırıları taht kavgalarını kızıştırıyordu³⁰⁰. Hive Hanlığı, özellikle Nadir Şah ile olan mücadele sırasında

²⁹⁶ Mînis-Ağahî, ayn. esr., s. 73^b; N. İ. Veselovskiy, ayn. esr., s. 165-182.

²⁹⁷ El: halk, kabile, tebaa anlamındadır. Hive vakanüvisleri herhangi bir akraba-kabile topluluklarının terimlerini kullanmazlardı. Değişik grupların değişik adları vardır. Örneğin El- halk, ulus, kabile, ahşam, tavaif vb.

²⁹⁸ Mînis-Ağahî, ayn. esr., 76^a.

²⁹⁹ Mînis-Ağahî, ayn. esr., s. 78^a; N. İ. Veselovskiy, ayn. esr., s. 182-185.

³⁰⁰ W. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Volume:3, Leiden, 1962, s. 164.

güçsüzleşmiş;³⁰¹ savaş sırasında toprağın işlenememesi ve erkeklerin orduya alınması devletin ekonomisinin çökmesine neden olmuştur. Han ordularının Hive'den çekilmesiyle Özbek kabile beyleri hâkimiyet mücadelesine girişmiş; bu arada açlık baş göstermiştir. Bu dönemde Hive'yi Özbek kabile gruplarının büyük liderleri olan İnaklar³⁰² yönetmekteydi. Ancak resmî olarak devleti Cengiz soyundan seçilen hanlar yönetiyorlardı³⁰³.

Bütün bu olaylar, Kazak hanlarının Karakalpaklara saldırısından sonra (1743-1762) geriye kalan Karakalpakların Kuzey Harezmi'ye göç etmeleri sırasında meydana gelmiştir. Karakalpaklar, Harezmi'nin kuzey bölgelerine yerleşmişler, Hive'ye tâbi olmadan kendi akrabalarının yaşadıkları topraklarda yani Yanıderya'da, Köközek (Kökuzyak) ve Aral Gölü sahillerinde yaşamışlardır. Karakalpaklar, bu topraklarda Hive'de merkezî hükûmetin kurulmasından önce yerleşerek ekonomik olarak durumlarını düzeltmişlerdir.

e- Muhammed Emin İnak Dönemi (1770-1790)

1760 yılında Hive hükûmeti Yomud kabilesinin eline geçmişti. Bu dönemde Kuzey Harezmi'ye göç eden Karakalpaklar, Hive olaylarında daha da aktif rol almaya başlamıştı. Aynı yıl, Özbekler Yomud hükûmetine karşı ayaklanmış; bu mücadelede Özbek beyleriyle birlikte Konırat kabilesinin İnaki Muhammed Emin de birlikte hareket etmiştir. Muhammed Emin, Yomud Türkmenleriyle başarılı bir mü-

³⁰¹ Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 198-200; Nadir Han'ın Türkistan'a yaptığı seferlerle ilgili bk. L. Lockhart, *Nadir Şah*, London, 1938, s. 165-169, 185-189.

³⁰² "İnak" askerî kumandan anlamına gelmektedir. Bu kelime "boy önderi" anlamına da gelebilir. İnaklar, bir nevî devlet şûrasını teşkil eden ve Hive Hanlarının yakın çevresine mensup kişilerdi. Han, kararlar alırken İnakların oyunu alırdı. 1763 yılından sonra Muhammed Emin İnak, bizzat kendisinin yönettiği bir "İnak Şûrası" (İnak keneşi), teşkil etti. Bu şûraya İnaklar, Kuşbeyi (Başbakan), Muhtar (Maliye Bakanı) ve Atalıklar (Hive'de Atalık, askerî kumandan olarak kabul edilirdi.) dâhildi. "İnak" unvanı Hive'de "Han" unvanından sonra ikinci unvandı. XIX. yüzyılın ortalarında İnaklar daha önceki ehmiyetlerini ve salâhiyetlerini kaybettiler. Bu tarihten itibaren Han'ın özel vekili (Muhtar Vekil) unvanını aldılar. Bu unvanı Han'ın yazılı bir ataması ile sadece iki veya üç şahıs taşırdı. Boy önderleri kendilerini İnak olarak gösterirlerdi., B. Hayit, ayn. esr., s. 29.

³⁰³ N. İ. Veselovskiy, ayn. esr., s. 186-187.

cadeleden sonra hükûmeti hemen hemen eline geçirerek, Hanlığı merkezileştirmeye çalışmıştır³⁰⁴.

Hive vakayinâmelerinde, Muhammed Emin'in faaliyetlerinin kısa tasvirinde ve Türkmen kabilelerinden Yomud ve Çavdurlarla (veya Çavuldurlarla) mücadelesinde (1768-1769) onun taraftarları olarak Karakalpaklardan bahsedilmektedir. Bu mücadelede Karakalpak kabilelerinin üç büyük temsilcisi olduğunu görüyoruz: Kıtay (Kurbanbay Bey), Keneges (Aınankulı Bey), Konırat (Esengeldi Mehren³⁰⁵)'dir. Bu kabilelerin yanında Gaip (Kayıp) Bahadır, beş yüz kişiyle bu mücadelede yer almışlardı³⁰⁶.

Muhammed Emin İnak hükûmeti zamanında (1770-1790) Karakalpakları Hive devletine karşı boyun eğdirmeye politikasının ikinci bölümü uygulanmaya başlamıştır. Bu dönemde birkaç Karakalpak kabilesi Hive'nin tebaası olmuştur. Bunun önemli bir sebebi Hive hanlarından gelen saldırılardan ziyade Karakalpak beylerinin güçlerini kuvvetlendirmek istemeleridir.

Muhammed Emin İnak zamanında Karakalpak Aydest Beyin kabilesi Hive Hanlığına boyun eğmiştir. İnak, onun halkına Aınuderya'nın kolu Köközek'ten Aral Gölü'ne kadar uzanan arazileri vermiştir. Halk rivayetlerinden Aydest Beyden önce Esengeldi Mehrem'in, kabilesi ile birlikte Hive'ye geçtiği bilinmektedir. Buradan Muhammed Emin İnak'ın Esengeldi'yi, Türkmenlerle mücadele sırasında kendi tarafına çektiği sonucunu çıkarabiliriz. Rivayetlere göre Aydest, Esengeldi Mehrem'den sonra Hive'ye boyun eğmiş ve hanın en yakın adamı olmuştur. Vakayinâmeye göre Aydest Bey, Hive'de bey (mansab) unvanını almış, sonra Hive Hanlığının da desteğiyle Karakalpak halkının ve özellikle Konırat soyunun hâkimi olmuştur³⁰⁷. Aydest Bey, Hive'ye geçmeden önce hain düşüncelere sahiptir. Soydaşlarına ihanet ederek Karakalpakları iki düşman kam-

³⁰⁴ Muhammed Rıza Mirâb Agahî, *Rivaz'üd-devle*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:E6-III, D-113, s. 74^a.

³⁰⁵ Mehren: Hanın yakınlarının unvanıdır. Bunun yanında Baskakov'un da belirttiği gibi Hive Hanlığında memur, kılıç taşımaya mehrem olan memur, pazarda, karavanda, dükkânlarda canlı mallardan vergi alan memur anlamları da bulunur. bk. N. A. Baskakov, *Türk Kökeni*, s. 185.

³⁰⁶ Münis-Agalı, ayn. esr., s. 88^b.

³⁰⁷ Agahî, ayn. esr., s. 74^a-74^b.

pa bolmuştu. Karakalpakların önemli bir kısmı (çoğu "On Dört Ru" nıusundan) Yanıderya'da bağımsızlık savaşını sürdürüyorlardı. Diğer bir kısım ise Hlive'ye bağlıydı³⁰⁸.

Karakalpakların Hlive hanlarına boyun eğmeleri XVIII. yüzyılın birinci yarısından başlayarak devam eden uzun bir süreçtir. Karakalpakların Hlive'ye boyun eğmelerinin önemli sebepleri olayların politik yönüdür. Kazak hanlarının Karakalpakları Sırderya ile Kuvanderya'nın aşağılarından çıkarmaları ve sürekli Yanıderya'ya saldırımları, Hlive hanlarına fırsat vermiştir. Kazak ve Hlive hanlarının Yanıderya'ya sürekli saldırıları, Karakalpakların sıkışmalarına neden olduğu için kabilelerin çoğuna toprak yetmiyordu. Bu da kabileler arasında mücadelelere yol açmıştır. Bazı kabileler Harezmi'e gidip Hlive hanlarından toprak istemek zorunda kalmıştır. Örneğin Muhammed Emin İnak, Koldavlı kabilesini 1770'li yıllarda Köközek'in sahillerine yerleştirmiştir³⁰⁹.

Kabileler arasındaki mücadeleler Karakalpaklar içerisindeki birliği bozmuş; Hlive hanları bu iç mücadeleleri iyi değerlendirmiştir. Harezmi'e göç eden Karakalpakların liderlerini Hlive hanları kendi tarafına çekmiş; Karakalpakların hepsini kendi hâkimiyeti altına almak isteyen Aydest ve Orınbay Bey, Hlive hanlarının Yanıderyalı ve Konıratlı Karakalpakları hâkimiyeti altına alması için yardım etmişlerdir.

f- Eltuzer Muhammed Bahadır Han Dönemi (1803-1806)

Muhammed Emin İnak ve oğlu Avez İnak (İvaz veya Avaz İnak) (1790-1804) zamanında Hlive'de "Cengizliler" Karakalpaklardan seçilerek han olarak geçiniyorlardı. Hlive'de Karakalpaklar içerisinde seçilen bu hanların başında Artuk Gazi Han, Yedigâr Han, IV. Ebu'l Gazi Han, V. Ebu'l Gazi Han gelmektedir³¹⁰. Bu sistem tarihte "Hanbazilik" olarak adlandırılmıştır. Bu hanlar herhangi bir güçleri

³⁰⁸ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 44.

³⁰⁹ S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hlive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 48.

³¹⁰ Münis-Agañi, ayn. esr., s. 86^a-88^b, 208^a, 250^a-253^a; "Harezmi", *İA*, İstanbul, 1950, s. 254-255.

olmasa da Karakalpak beylerinin Hive hizmetine girmesini özendiriyordu.

Muhammed Emin İnak'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Avez İnak (1790-1804) döneminde Karakalpaklar, Cengiz Han sülâlesinden geldiğini iddia ettikleri Ebu'l Gazi Hanı Hive tahtına oturtmuştur. Fakat Ebu'l Gazi Han, 20 Eylül 1802'de tahtta fazla duramayarak Karakalpaklar arasına kaçmış; Karakalpaklar da IV. Ebu'l Gazi'nin tahttan indirilmesi üzerine Yedigâr Hanın oğlu V. Ebu'l Gazi'yi aynı yıl Hive hanı olarak ilân etmişlerdir. V. Ebu'l Gazi Han tahta oturduğunda henüz on sekiz yaşında bulunuyordu. Bu sırada Eltuzer Bey, İnak olmuştu. 1804 yılının Nisan ayında Avez İnak Hanın ölümü üzerine Eltuzer İnak, 16 Kasım 1804'de harekete geçerek kendisini han olarak ilân eden Karakalpak V. Ebu'l Gazi'yi tahttan indirmiş; hanlığın başına da kendisi geçmiştir³¹¹. V. Ebu'l Gazi Han, Hive hanı Muhammed Rahim döneminde, 28 Temmuz 1806'da ikinci defa tahta çıktıysa da kısa süre sonra yani 18 Aralık 1806'da tekrardan tahttan indirilmiştir³¹². Böylece asılları itibariyle Karakalpak olan ve kendilerinin Cengiz Han soyundan geldiklerini iddia ederek Hive tahtına çıkan bu sahte hanların da sonu gelmiştir. Bu tarihten sonra Harezm tahtında Karakalpaktan kimseyi göremiyoruz.

Eltuzer Muhammed Bahadır Hanın (1803-1806) Hive tahtında bulunduğu dönemlerde Karakalpakların bir kısmı Muhammed Bek Karakçı önderliğinde isyan ederek kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Aslında Karakalpakların isyan hareketlerinin başlangıcı daha Eltuzer Hanın beyliği dönemine kadar gider. Bu duruma izin vermek istemeyen Eltuzer Han, 1803 yılının Nisan-Mayıs aylarında Karakalpak isyanını bastırmak için Amuderya boylarında yaşayan topluluklar arasından kendisine asker toplamıştır. Karakalpak isyanının liderliğini yapan Karakçı, Akyakış bölgesinde yaşayan Karakalpakların Kıtay boyundandır. Karakçı, kendi adamalarını etrafına toplayarak Türkmenlerin önemli beylerinden olan iki kardeş Hoca Murad Bey ve Töre Murad Sufi'nin hizmetine girmiştir. Bu beyler sık sık etraftaki insanları soyarak çapulculuk yaptığı için bu duruma daha fazla dayanamayan Şükür Bey, Hive hanına elçi göndererek

³¹¹ N. İ. Veselovskiy, *ayn. esr.*, s. 252-262.

³¹² Münis-Ağahî, *ayn. esr.*, s. 86^a-88^b.

bunları şikâyet etmiştir. Hive Hanı kısa sürede orduyu toplayarak 20 Mayıs 1803'de isyancıların bulunduğu Yartı-kum'a doğru yola konulmuştur. İki günlük bir yolculuktan sonra bu bölgeye ulaşan Han, orduyu iki kısma ayırarak hemen saldırıya geçmiş; hanlık ordusunun kendileri üzerine sefere çıktığını önceden haber alan Karakçı, ormana kaçarak orada bir süre saklanmış; ona eşlik eden adamları ise çöle doğru kaçırmıştır. Fakat kaçan bu isyancılar Hive askerleri tarafından yakalanarak cezalandırılmıştır. İsyanın liderliğini yapan Karakçı ise bütün aramalara rağmen bulunamamıştır. Bunun üzerine sefere katılan bütün beyler bir araya gelerek elde ettikleri ganimeti paylaşmıştır. Birçok esir elde eden Han, bunları güvenilir kişilere teslim ettikten sonra büyük bir zaferle Hive'ye dönmüş; Karakalpak isyanının bastırılmasından bir ay sonra isyan eden Kitay soyunun önemli beyleri de Hanın huzuruna çıkarak ondan af dilemişlerdir. Han, kendisine vergi ödeneceği ve itaat edecekleri sözünü aldıktan sonra esir olarak alınmış eşlerini ve çocuklarını da serbest bırakarak onları affetmiştir³¹³.

Eltuzer Han, kendisine karşı sık sık Karakalpak ve Türkmen kabilelerini kışkırtan Buhara Emîri Haydar'a karşılık vererek Buhara Hanlığının değişik bölgelerini kendi ordusundan bazı beylere yağmalatmaktaydı. Buhara topraklarına sefer düzenleyen ordular arasında Karakalpaklar da bulunmaktaydı³¹⁴. Örneğin, Akyakış bölgesinde bulunan Kandcığahı soyunun Konırat beylerinden Molla Esengeldi'nin oğulları, 1805 yılının Kasım-Aralık aylarında Buhara Hanlığına tâbi olarak yaşayan Karakalpaklar üzerine yirmi günlük bir sefer düzenleyerek önemli derecede ganimet elde etmiş ve kendi yurduna dönmüştür. Hive ordularının sık sık kendi topraklarına sefer düzenlemesine sinirlenen Buhara Emîri Haydar, 29 Mart 1806'da Ata Niyaz Bek ve Yahşi Murad Bek önderliğindeki bir orduyu Amuderya Nehri'nin sağ yakasında yaşayan Karakalpaklar üzerine göndermiştir. Bu sefer sonucunda Hive topraklarında yaşayan Karakalpaklara büyük zararlar veren Buhara ordusu, görevini tamamlamış bir şekilde geri dönmüştür. Türkmenlerin, Karakalpakları da yanlarına alarak sık sık Hive Hanlığına karşı ayaklanmasının önüne geçmek ve bu kabileleri kontrol altında tutmak isteyen Eltuzer Han, önemli Türkmen beylerinden biri olan Hoca Murad Beyi 1806-

³¹³ Ayn. esr., s. 173^b-174^b.

³¹⁴ Ayn. esr., s. 222^a.

1807 yılları arasında Aral bölgesinin hakimi olarak görevlendirilmiştir. Fakat Hoca Murad Beyin ağabeyi Töre-Murad Sufi, bu görevlendirmeyi içine sindiremeyerek kardeşini tehdit etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Eltuzer Han, Töre-Murad Sufi'nin yakalanması için Şah Niyaz komutasındaki bin kişilik bir orduyu Konırat'a göndermiş, Töre-Murad Sufi, üzerine gönderilen bu orduyla baş edemeyeceğini anladığı için vakit geçirmeden Aral Gölü'nün batısında yer alan Deşt-i Kıpçak Kazaklarına sığınmıştır. Kazaklar, kendisini ve ailesini esir alarak hiç de beklemediği gibi davranmışlardır³¹⁵. Töre-Murad Sufi, bu esirlik döneminden bazı Kazak beylerinin yardımıyla kaçarak tekrar Yanıderya bölgesinde yaşayan Mangıt Karakalpaklarına sığınmıştır. Bu sırada Mangıt soyunun başında Orınbay Bey bulunmaktaydı. Orınbay Bey bir süre bunları konuk ettikten sonra güvenli bir şekilde Buhara'ya gitmelerini sağlamıştır³¹⁶. Yanıderya bölgesinde yaşayan Kıtay ve Mangıt soyundan olan Karakalpaklar bir süre sonra Buhara Emîri Haydar'ın hâkimiyetini kabul etmiş; böylece ileriki dönemlerde Hive Hanı ile Buhara Emîri arasında çıkacak olan çatışmalara da davetiye çıkarılmıştır.

g- Muhammed Rahim Han Dönemi (1806-1825)

Karakalpakların Hive hanları tarafından hakimiyet altına alınmasının son devresi, 1806-1810 yıllarında Muhammed Rahim Hanın seferleri sonucunda tamamlanmıştır. 1806 yılında Hive tahtına oturan Muhammed Rahim Han (1806-1825) XIX. yüzyılın önemli hükümdarlarından biri olmuştur³¹⁷. Muhammed Rahim Han, Muhammed Emin Hanın merkezî hükûmet politikasını aynen devam ettirmiştir. Fakat bu politikaya karşı Arallı Özbekler Töre-Murad Sufi başkanlığında ayaklanarak Hive Hanlığının hâkimiyetini tanımamıştır. Hive hanı 1806 yılında Töre-Murad Sufi'yi Konırat bölgesinden uzaklaştırmayı başarmıştır. Ancak Töre-Murad Sufi, Yanıderyalı Karakalpaklar ve Buhara hanının desteğini de alarak Konırat bölgesine geri dönmeyi başarmıştır. Bu sırada Türkmenlerin de desteğini alarak mücadelesine kaldığı yerden devam etmiştir³¹⁸.

³¹⁵ Ayn. esr., s. 220^a-220^b.

³¹⁶ Ayn. esr., s. 227^a.

³¹⁷ N. İ. Veselovskiy, *ayn. esr.*, s. 264-265.

³¹⁸ S. Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Honami v Kontse XVIII. naçale XIX v.v.* (XVIII. Sonu XIX. yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları

Muhammed Rahim Hanın buralarda yaşayan Karakalpaklar konusundaki temel politikası bir yandan onların topraklarını fethederek hâkimiyet altına almak, diğer yandan ise Yanıderya'nın diğer tarafında bulunan Karakalpakları da itaat altına almaktır. Bu amaçla han, 1807 yılında İnâk Kutlug Murad başkanlığında Yanıderyalı Karakalpaklar üzerine bir ordu göndermiş; bu ordu Yanıderya'nın Çertaklı bölgesindeki Kıtay Karakalpaklarına saldırmıştır. Bu saldırı sonucunda birçok Karakalpak öldürülmüş ve değerli ganimetler elde edilmiştir. Fakat Karakalpaklar tamamıyla itaat altına alınamamıştır. Çünkü Orımbay Bey başkanlığında beş bin çadır Karakalpak, Buhara Hanlığı himayesine girerek saldırılardan kurtulmayı başarmıştır³¹⁹.

Muhammed Rahim Han 1809 yılında Aralı Karakalpaklar üzerine yeni bir sefere çıkmış; bu seferde Han, Kul-Yargan civarında mola vermişken bin çadırlık Karakalpak, hanın huzuruna çıkarak ona itaatlerini bildirmiştir. Han, onların itaatlerini kabul ederek Hocaeli bölgesindeki otlakları kendilerine tahsis etmiştir. Bu sırada Töre-Murad Sufî taraftarı olan Açamaylı kabilesinin lideri Hasan Bey, hanın hâkimiyetini kabul etmeyerek başkaldırmış; han orduları Hasan Beyin üzerine yürüyerek onu itaate zorlamıştır³²⁰. Vakayinâmelerin yazdığına göre bu sefere Karakalpak Beyleri Aydos, Kadirbergen, Koşbergen ve Şagal kendi maiyetleri ile birlikte katılmıştır. Muhammed Rahim Han sefer sonucunda Kazakderya ve Aral Gölü arasında kalan Karakalpakları hâkimiyet altına almayı başarmıştır³²¹.

Hive Hanı Muhammed Rahim belli bir zaman sonra seferlere katılmaz olmuştur. Bunun yerine Karakalpak ve Türkmen beylerini kullanarak çevresindeki kabilelerin kendisine tamamıyla bağlanmasını sağlamış; bu beyleri de kendi halklarına karşı kullanmıştır. XIX. yüzyılın başında Muhammed Rahim Han Karakalpak beylerinden Aydos Beyin kendi halkı içerisinde gücünü arttırması için Akyakış bölgesinde kale yapmasına izin vermiş; kale çevresine yerli halk yerleştirilerek buraların imarı için çalışmalar yapmıştır. Han birkaç yıl Aydos Beye askerî destek vererek hâkimiyetini kurmasına yardımcı

Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskaye Gasudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958, s. 30-31.

³¹⁹ Mûnis-Ağahî, ayn. esr., s. 367^b; N. İ. Veselovskiy, *ayn. esr.*, s. 262-264.

³²⁰ Mûnis-Ağahî, ayn. esr., s. 296^a-296^b.

³²¹ Ayn. esr., s. 303^b, 363^a.

olmuştur. "Aydost-kala" adını alan bu kale Köközek, Harezm ve Yanıderya bölgesindeki kervanların geçiş yollarının kesiştiği yerde bulunuyordu. Bu kale daha sonraları Hive hanlarının Yanıderyalı Karakalpaklar üzerine yaptıkları seferlerde karargâhı rolü üstlenmiş ve yapılan seferlerin hareket noktası olmuştur³²².

Muhammed Rahim Han, 1810 yılında yeniden Karakalpaklar üzerine sefere çıkmış; Han, ordunun komutasını oğlu Kutlug Muhammed İnak ile Muhammed Can Bek ve bazı diğer beylere vermiştir. Yanında bulunan kendi askerleri ve iki yüz Karakalpak askeri ile birlikte Akyakış'tan Talık'a³²³ kadar uzanan topraklarda yaşayan Kostangalı ve Konırat soyundan gelen kabilelerin topraklarını fethetmiştir³²⁴. Muhammed Bek Can, bu sefer sonucunda Konıratlı Karakalpakları hakimiyet altına almayı başaramamıştır. Sadece bazıları esir alabilmiştir.

Muhammed Rahim Han, 8 Mart 1810'da Yanıderyalı kabilelerin topraklarını fethetmek amacıyla iki Yomud komutanı görevlendirmiş; bu komutanlar sefer sonucunda birçok esirle geri dönmüştür. Aynı yıl Aydost Beyin emri ile Aymırza ve Berdikaşka beyler Konırat bölgesindeki Karakalpaklara saldırmış; bu saldırıda Konıratlı Karakalpaklar ağır kayıplar vermiş; birçoğu öldürülmüş, geriye kalanları da esir edilmiştir. Esirler arasında Aydost Beyin iki kardeşinden biri olan Bikiş de vardır. Bikiş daha önceden Töre-Murad Sufi'nin hizmetine girerek Hive Hanlarına ve Aydost Beye karşı mücadele etmiştir³²⁵. Bikiş ve Aydost Beyin diğer kardeşi Mırjık (Mirza Muhammed) Aydost Beyin tersine Hive Hanlığına karşı Töre-Murad Sufi'yi desteklemiştir. Bu yüzden kendisini Karakalpakların hanı yapacağı vaadiyle Hive Hanı, Aydost Beyden kardeşlerini öldürmesini istemiştir. Aydost Bey, verilen emri hiç tereddütsüz yerine getirerek iki kardeşini de öldürmüştür³²⁶. Rivayetlere göre Karakalpak halkı Aydost Beyin kardeşlerine karşı yaptığı bu zalimce hareketten sonra onu asla affetmemiştir.

³²² Agahî, ayn. esr., s.74^b; B. V. Andrianov, "Ak-Cağız", *Trudı Horezmskoy Arheologo-Etnograficeskoy Ekspeditsii*, Cilt I, Moskva, 1952, s. 578.

³²³ Talık Anıuderya'nın deltalarından biridir. Şu andaki ismi Rarışan kanalıdır.

³²⁴ Münis-Agahî, ayn. esr., s. 321^a.

³²⁵ Ayn. esr., s. 321^b-322^b.

³²⁶ Ayn. esr., s. 323^b.

Muhammed Rahim Han, 1810 yılında Şarkol'da bulunan Karakalpaklar üzerine sefere çıkmıştır. Bu bölgede Karakalpak beylerden Molla Horaz tebaasıyla birlikte bulunmaktadır. Ayrıca Kıyat boyundan Ekilik Bey de 400-500 çadırla kendisine eşlik etmektedir. İki bey Şarkol'da bir kale yaparak savunmaya geçmiş; han, 11 Temmuz 1810'da sekiz bin kişilik bir ordu ile kaleyi kuşatarak kısa sürede almayı başarmıştır. Molla Horaz ve Ekilik Bey, hanın huzuruna çıkarak teslim olmuş ve af dilemişlerdir. Han da onları affederek Hocaeli bölgesine göndermiştir³²⁷. Bu sefer, Muhammed Rahim Hanın Konirat Karakalpakları üzerine yaptığı son sefer olmuştur. Artık Karakalpaklar içerisinde itaat altına alınmayan sadece Yanıderyalı Karakalpaklar kalmıştır. Muhammed Rahim Han, Yanıderyalı Karakalpakları da itaat altına almak amacıyla Özbeklerden, Türkmenlerden ve Karakalpaklardan oluşan güçlü bir orduyla Akyakış bölgesinden yola çıkmıştır. Karakalpak askerlerin komutasını Aydoğdu Bey yapmaktaydı. Bu sırada Yanıderya bölgesinde çoğunluğunu On Dört Ru ulusunun oluşturduğu on bin çadırılık bir kabile topluluğu bulunmaktaydı. Bu kabilelerden Mangıtlar Orınbay Bey başkanlığında, Kıtaylar Eşcan Bey başkanlığında, Beşsarı boyu Hasan Bey başkanlığında, Kıpçaklar Tokta-Pulat Bey başkanlığında, Kenegesli Oymautlar Maman Bey başkanlığında bu on bin çadırılık ulusu oluşturmak-taydılar³²⁸.

Muhammed Rahim Hanın Yanıderya üzerine yaptığı seferden korkan Orınbay Bey Buhara'ya giderek Emîr Haydar'dan yardım istemiş; fakat umduğu yardımı alamamıştır³²⁹. Bunun üzerine Orınbay Bey ve Eşcan Bey Muhammed Rahim Hana elçi göndererek bağlılıklarını bildirmişlerdir. Hanın isteği üzerine bu iki bey, beş bin çadırla Harezmi topraklarına göç etmiştir. Kökköz başkanlığındaki iki bin kişilik Buharalı nüfus da bunlarla birlikte göç etmiştir. Keng-Yantak'tan Çılpık'a kadar olan Köközek ve Aınuderya sahilleri Orınbay Bey ve Eşcan Beye tahsis edilmiştir³³⁰. Muhammed Rahim Hanın bu beyleri Harezmi topraklarına göç etmeye zorlamasının sebebi muhtemelen onları Harezmi'de daha kolay kontrol altında tutma düşüncesidir. Yanıderyalı Karakalpakların diğer kabile beyle-

³²⁷ Ayn. esr., s. 331^a.

³²⁸ Ayn. esr., s. 352^a-352^b.

³²⁹ Ayn. esr., s. 352^b.

³³⁰ Ayn. esr., s. 361^a.

rinden olan Maman Bey, Esengeldi Bey ve Tokta-Pulut Bey Kazaklara sığınmaya karar vermiş; Kazak hanı Ebu'l Gazi'ye Saadet Kirey'i elçi göndererek isteklerini bildirmişlerdir. Kazak hanı, Muhammed Rahim Handan çekindiği için bu beylerin yardım talebine herhangi bir cevap vermemiştir. Bu durumu öğrenen Hive hanı, sefer hazırlıklarını hızlandırmış; hanın ordularından çekinen bu beyler de tebaalarıyla birlikte han ordusunun buralara ulaşamayacağı düşüncesiyle Aral Gölü boylarına kaçmışlardır³³¹. Yanıderyalı Karakalpakların bu şekilde iki kısma bölünmesi Hive hanının işini oldukça kolaylaştırmıştır.

Hive Hanı Muhammed Rahim Han, 1810 yılının Aralık ayında üç bin kişilik bir ordu ile Yanıderyalı Karakalpakların topraklarına girmiştir. Bu sefer sırasında Karakalpak beylerinden Orınbay Bey, Aydost Bey ve Keçenek Bey orduya rehber olarak görevlendirilmiştir. Bu Karakalpak beyleri, Karakalpak halkını değişik vaatlerle Hive Hanlığına karşı itaate zorlamış; fakat Karakalpak halkı bu vaatlere kanmayarak kendi beyleri başkanlığında Deşt-i Kıpçak³³² topraklarına doğru yola koyulmuştur³³³. Birkaç Karakalpak beyi, Keçenek Beyin sözlerine kanarak Hive Hanlığına itaatlerini sunmuştur. Bunların sayısı yaklaşık iki bin beş yüz çadırıdır. Böylece daha önceleri on bin kişi olan kabileler topluluğu önce ikiye, sonra bu iki bölük de kendi içinde ikiye ayrılmıştır. Geri kalan Deşt-i Kıpçak topraklarına doğru yola çıkmış iki bin beş yüz çadırın da üç bin kişiden oluşan han ordusuna karşı başarılı olması düşünülmeydi. Bu sayede Aydost Bey ve Orınbay Bey başkanlığındaki heyetin işi de kolaylaşmıştır. İki bin beş yüz çadırılık bu kabileler de daha sonra Esengeldi Bey, Tokta-Pulat Bey ve Maman Bey başkanlığında hanın huzuruna çıkarak itaatlerini

³³¹ Ayn. esr., s. 361^b.

³³² Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak tabiri, XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade eder. Deşt-i Kıpçak, Doğuda İrtiş ırmağı'ndan başlayıp, Batı Sibirya'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine alır. Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı ise Karpat Dağları'na dayanmaktadır. Ayrıca Deşt-i Kıpçak güneyde Kırım'ı içerisine alarak, Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne, oradan da Seyhun (Sırderya) boylarına kadar uzanmaktaydı; W. Barthold, *Orta Asya*, s. 101; M. Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı: 25, İstanbul, 1971, s. 179-180; M. Alpargu, *Yeniçağda*, s. 11-12.

³³³ Münis-Ağahî, ayn. esr., s. 364^a-365^b.

bulunmuş; Hive hanı bunları da Amuderya'nın aşağı mecrasındaki topraklara yerleştirmiştir³³⁴.

Bütün bu başarılarından sonra Aydost Bey ve Aymirza Bey, han talanından ödüllendirilmiştir. Ormbay Bey, Eşcan Bey, Esengeldi Bey ve Tokta-Pulat Beyin kendi kabilelerinin başında bulunmalarına müsaade edilerek "Bey" unvanı verilmiş; ancak Karakalpak beylerinden Maman Bey hana karşı beslediği kötü hisler dolayısıyla görevinden uzaklaştırılmıştır. Maman Bey Harezmi'e göç ederken şunları söylemiştir: "*Hiveliler kötü. Biz Harezmi'e gidersek onlarla düşman oluruz.*"³³⁵ Muhammed Rahim Han, Maman Beyin bu düşüncelerini bildiği için onu azletmiştir.

1810 yılında Yanıderyalı Karakalpaklar üzerine yapılan bu sefer, onların Hive Hanlığı tâbiyetini tamamen kabul etmelerinin son devresini oluşturur. Buna rağmen Muhammed Rahim Han bir kısım Karakalpakların Konırat bölgesinde Töre-Murad Sufi başkanlığında bağımsız olarak yaşamaları sebebiyle onlar üzerine yaptığı seferlerine son vermemiştir. Fakat Töre-Murad Sufi Karakalpaklar içerisindeki hâkimiyetini tamamen kaybetmiştir. Çünkü Arallı Özbekler, Konıratlılar ve Yanıderyalı Karakalpakların Hive tâbiyetini kabul etmeleriyle birlikte yanında sadece Türkmenler kalmıştır. 1811 yılında Muhammed Rahim Hanın Konırat topraklarına yaptığı sefer sonucunda Konırat ele geçirilmiş ve Töre-Murat Sufi de öldürülmüştür³³⁶. Böylece Karakalpak topraklarının fethi tamamlanmıştır. Muhammed Rahim Han, 1811-1821 yılları arasında Yanıderya'da bulunan birkaç Kazak kabilesini de yönetimi altına alarak güçlü bir hükümdar olarak kendini bütün kabilelere kanıtlamıştır³³⁷. Bu kabilelerin fethedilmesiyle devletin kuzeydoğu sınırları da güvence altına alınmıştır.

1811 yılından itibaren Eski Konırat bölgesi Hive Hanlığının merkezi olmuştur. Batıda bulunan Türkmen kabilelerin de fethedilmesiyle Karakalpaklar, kuzeyden Aral Gölü, güneyden Hive Hanlığı merkezi ile çevrilerek tamamıyla kontrol altına alınmıştır. Aslında

³³⁴ Ayn. esr., s. 367^b.

³³⁵ Ayn. esr., s. 372^a.

³³⁶ Ayn. esr., 402^a-404^b; P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", s. 78; Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 205-206.

³³⁷ N. İ. Veselovskiy, *ayn. esr.*, s. 280-298.

Hive hanı Muhammed Rahim bu bölgelerdeki fetihleriyle Türk kabilelerini bir araya toplamış, Hive Hanlığı çatısı altında bir Türk kabileler birliği oluşturmuştur. Bu seferlerden sonra Karakalpakların Harezin vahasına yerleşmeleri tamamlanmıştır. Karakalpakların sol kolu Konirat ve Hocaeli arasındaki Şomanay sahillerine yerleşmiştir. Sağ kol ise Köközek sahilleri ve Kuşkanatav Tepesi'nin yanında yer alan Anuderya sahillerine yerleşmiştir³³⁸.

Karakalpak topraklarının Hive hanları tarafından fethi XVIII. yüzyılın ilk yarısından başlayıp XIX. yüzyılın sonlarına kadar uzanan uzun bir süreçtir. Kazak hanlarının sık sık Yanıderya boylarına saldırımları ve Karakalpakları Sırderya ve Kuvanderya boylarından çıkarmaları da Hive hanlarına uygun şartlar yaratmıştır. Hive ve Kazak saldırıları toprakların buralarda yaşayan kavimlere yetmemesi nedeniyle Karakalpakların kendi aralarında iç mücadelelerin başlamasına yol açmıştır. Bazı Karakalpak beyleri toprak kıtlığından dolayı Hive hanlarına başvurarak toprak talebinde bulunmuş; bu durumu değerlendiren Hive hanları Karakalpak kabilelerini kolayca tâbiyetine almışlardır.

Karakalpaklar, Harezin topraklarına göç etmeden önce ekonomik açıdan oldukça zor durumdaydılar. Çünkü yirmi beş yıla yakın Kazakların Küçük Cüz hanlarının saldırılarına maruz kalmışlar ve Hive topraklarına geldiklerinde de en verimsiz topraklara yerleştirilmişlerdi. Kendi toprakları çorak olduğundan Özbeklerin topraklarında çalışmaktaydılar. Bu bölgelerde yaşayan Karakalpakların durumu o kadar kötüydü ki hayvanların yemediği otları bile yer duruma gelmişlerdi. Karakalpakların bu ağır ekonomik durumlarına rağmen Hive hanları onlardan bir de vergi almaktaydı. Bütün bu zor şartlara rağmen Karakalpaklar kısa süre içerisinde bu yeni topraklara uyum sağlamış; topraklarını daha iyi işletebilmek için yeni sulama sistemleri oluşturarak barajlar yapmışlar; kendilerine Kanlıgöl, Kuşkanatav ve Kegeyli gibi tarımsal merkezler oluşturmuşlardır. 1830-40 yıllarında Kıpçak, Kanglı ve Kıtay uruğlarından oluşan Karakalpakların yaşadığı Kuşkanatav bölgesi Kuzey Harezin'in önemli bir tarım merkezi idi³³⁹.

³³⁸ S. Kamalov, *Zavoyevaniye*, s. 38-39.

³³⁹ Ayn. esr., s. 39.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Mangıt, Kitay, Beşsarı ve bazı diğer boylardan oluşan bir kısmı Yamderyalı Karakalpaklar Köközek'ten Kegeyli sâhilllerine geçmiş ve buradaki toprakları işlemeye başlamışlardır. Karakalpakların Kegeyli bölgesine gelmesiyle burası Kuzey Harezm'in sayılı tarım merkezlerinden olmuştur³⁴⁰.

Sonuç olarak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Amuderya'nın aşağı bölgelerindeki toprakları benimseyen Karakalpaklar, Kuşkanatav, Kanlıgöl ve Kegeyli gibi büyük tarım bölgeleri oluşturmuşlardır. Karakalpakların çalışkanlığı, önceden sahip oldukları tarımsal bilgiler ve Özbeklerin de bunlara yardım etmesiyle Harezm bölgesini kendilerine vatan olarak benimsemişlerdir. Hive hanlarının, Karakalpakları hâkimiyetleri altına alma sebepleri sadece kendi tebaalarının sayısını çoğaltmak değil; aynı zamanda Karakalpakların Arallılara verdikleri desteği, topraklarını fethederek yok etmektir.

h- Allah-Kulu Han Dönemi (1825-1842)

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Hive'de iç savaş ve kargaşalar artmıştı. Hive hanı Allah-Kulu (Allakulu, Ali-Kuli) Hanın (1825-1842) sürdürdüğü savaşlar halkı, özellikle Karakalpakları (daha fazla vergi ödedikleri için) çok zor durumda bırakmış; 1827 yazında Karakalpaklar Hive hanlarına karşı ayaklanmıştır³⁴¹. Bu hareketin başında Karakalpakların eski hanı (beyi), Aydest Bey vardı. Aydest Beyin isyan çıkardığını öğrenen Allah-Kulu Han, onun üzerine bir ordu gönderdi. Aydest Bey isyan etmeden önce Allah-Kulu Han, güvendiği adamlarından biri olan Geday Niyaz Mehrem başkanlığında bir grubu zekât toplamak amacıyla Karakalpaklara göndermiştir. Geday Niyaz, şeriat kurallarını uygulayarak Karakalpak kabilelerinden zekât toplamaya başlamış; fakat Aydest Bey liderliğindeki bazı Karakalpaklar zekât ödemeyi reddederek bu görevlilerin peşine düşmüştür. Aydest Beyin görevlilere engel olduğunu öğrenen han, çok sinirlenmiş; ancak yine de sabırlı davranarak onu yok etmek maksadıyla ordu toplamaya başlamıştır. Ordunun başına da Muhammed Nazarbey İnâk'ı getirmiştir. Han, görevlendirdiği bu ordunun Aydest Beyin gerçek durumunu öğrenene kadar Hocaeli bölgesinde ikamet etmelerini istemiştir. 29 Temmuz 1827'de ek olarak Mu-

³⁴⁰ Ayn. esr., s. 42.

³⁴¹ Agahî, *Riyaz'üd-devle*, s. 43^a-50^b; Ayrıca bk. L. Bovyat, *L'empire Mongol*, Paris, 1927, s. 353-354.

Muhammed Rıza Koşbeg'i (kuşbegi) de kuvvetleriyle beraber bu orduya katılmıştır³⁴².

Aydost Bey, Aral sahilinde bulunan Sarı-Atav bölgesinde kendisine destek veren beylerle birlikte bir toplantı yapmış; ayrıca çevredeki Karakalpak köylerine haber salarak kendisine destek vermelerini istemiş; destek vermeyenleri de düşman sayacağını beyan etmiştir. Fakat halkı kendi çıkarları için kullanmak isteyen Aydost Bey, zamanında Hive hanlarına yardım ettiği için halkın büyük bir kısmının kendisine güvenmemesi nedeniyle istediği desteği bulamamıştır. Bütün bunlara rağmen faaliyetlerine devam eden Aydost Bey, 29 Temmuz 1827'de, Rıza ve Töre (Tere) adındaki iki oğlunu üç yüz askerle birlikte Konırat Kalesi'ni almakla görevlendirmiştir. Allah-Kulu Hanın en güvendiği adamlarından biri olan kale kumandanı Muhammed Yakup Müşrif, kapıları kapatarak isyancılara karşı büyük bir mücadele örneği vermiş; bir zaman sonra hanın kumandanlarından olan Murat Atalık, Orazbey ve Molla Horaz Bey kumandasındaki askerler kaleden dışarı çıkarak isyancılarla yüz yüze savaşılmaya başlamış; Aydost Beyin oğullarından biri olan Rıza Bahadır, savaş sırasında öldürülmüştür. Diğer oğlu Töre Bahadır ise Yakup Müşrif'in askerleri tarafından esir alınmış; Töre Bahadır ve arkadaşları zincirlenerek Hive'ye gönderilmiştir. Allah-Kulu Han, Aydost Beyin oğullarının bertaraf edilmesinden sonra Hocaeli bölgesinde bulunan orduya çevrede bulunan Karakalpak isyancılar üzerine sefer yapmalarını; önemsenmeyen küçük düşmanın ileride ağır kayıplara neden olacağı ve küçük düşmanların birleşerek büyük düşman hâline gelebileceği endişesiyle bu işi yaparlarken hiç kimseye acımamalarını ve hiç kimseyi de küçümsememelerini istemiştir³⁴³.

Allah-Kulu Handan saldırı emrini alan Muhammed Nazar İnak ve Muhammed Rıza Koşbegi, Yomud ve Çavdur Türkmenleri ve On Dört Ru Karakalpaklarından oluşan ordularıyla birlikte Aydost Bey üzerine yürümüşlerdir. Hive ordusu sefer sırasında yolda, Aydost Beyden kaçarak kendilerine güvenli bir yer arayan Alla-Ongar Süfi ve Konıratlı Niyaz Bahadır ile karşılaşmışlardır. İnak ve Koşbegi tarafından sorguya çekilen bu iki kişi sayesinde Aydost Beyin kaçtığı, etrafındaki kuvvetlerin bir çoğunun da dağıldığı ve kendisinin de

³⁴² Agahî, ayn. esr., s. 76^a-76^b.

³⁴³ Ayn. esr., s. 78^a-82^b.

bazı kuvvetlerle birlikte Tengri-Yar başlarında su ihtiyaçlarını giderdikten sonra Yahşi-Kaşka üzerinden Hokand'a doğru ilerlediği öğrenilmiş; Hive ordusu bu haber üzerine kısa sürede Yahşi-Kaşka'ya ulaşarak Aydest Beyin kuvvetlerini sarmıştır. Aydest Bey'e her ne kadar Hanın merhametine sığınarak teslim olması telkin edildiyse de, o bunlara ateşle cevap vermeyi tercih edince Hive ordusu da harekete geçerek isyancıların çoğunu öldürmüş; birçoğunu da esir almıştır. Esir alınanlar arasında Aydest Bey de bulunmaktadır. Ertesi gün, Aydest Beyin başı kesilerek Hive'ye gönderilmiş; isyanın bastırılmasında emeği geçen komutanlar ve önemli Karakalpak beyleri Allah-Kulu Han tarafından ödüllendirilmiştir³⁴⁴. Allah-Kulu Hanın isyanın bastırılmasında görev alan beyleri ödüllendirmesinin en büyük nedeni kendisine yardım edenlerin sonsuz bir mutluluk ve takdir toplayacağı, karşı çıkanların da sonsuz uğursuzluk ve gazaba uğrayacağını göstermektir. Aydest Bey isyanının bastırılmasında sonra 1827 sonralarında Karakalpakların durumu daha da kötüleşmiştir. Ayaklanmaya ceza olarak Karakalpakların sahip olduğu bütün ekinler Allah-Kulu Hanın askerleri tarafından yok edilmiş ve böylece Karakalpaklar açlıkla karşı karşıya gelmişlerdir³⁴⁵.

i- Muhammed Emin (Âmin) Han Dönemi (1845-1855)

XIX. yüzyılın ortalarında da Muhammed Emin (Âmin) Han (1845-1855) sık sık seferlere çıkmakta;³⁴⁶ böylelikle de hâkimiyetindeki topluluklardan aldığı vergi miktarını artırmaktaydı. 1851 yılında halk arasında birkaç sene süren açlık ve salgınlar başlamıştır. 1855 yılının Kasım ayında Karakalpaklar Koldavlı Arısa Konarak soyundan Ernazar Alaköz (Alagöz) Bey liderliğinde yine ayaklanmışlar ve kendilerine resmî lider olarak Zarlık Hanı seçmişlerdir. Karakalpak Hanlığının resmen ilânı ve han seçimi bütün Karakalpakların aynı bayrağın altına toplanmasını sağlamış; Hive Hanlığının kuzeyinde yaşayan Türkmenler ve Kuzey Harezm'in Kazak ve Özbekleri de Karakalpaklara yardım etmişlerdir. Ernazar Alaköz bu

³⁴⁴ Ayn. esr., s. 83^a-86^a.

³⁴⁵ S. Kamalov, "Osvoboditelnoye Dvijenije Karakalpakov v Seredine XIX veka" (XIX. Yüzyıl Ortalarında Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri Bağımsızlık ve Özgürlük Hareketleri), *Central Asiatic Journal*, Volume: XVIII, No:1, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1974, s. 44-45.

³⁴⁶ B. Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (terc: Abdülkadir Sadık), İstanbul, 1975, s. 133-134; N. I. Veselovskiy, *ayn. esr.*, s. 333-337.

ayaklanma sırasında Hive'ye muhalif tüm beyleri yanına alarak isyan konusunda anlaşmıştı³⁴⁷. Bu isyan sırasında Karakalpaklar, Kazaklar ve Özbekler birlikte hareket etmekteydiler.

İsyanın asıl amacı Hive'den bağımsız olarak bir devlet kurabilmekti. Bu isyanı meşru kılabilmek için de Kazaklar arasından Zarlık adında birisini kendilerine han seçmişlerdi. Ernazar Alaköz de hanın I. veziri (kusbegisi, koşbegisi, ordu kumandanı) olmuştu³⁴⁸. Ernazar Alaköz bu olay ile alâkalı olarak Rusya'nın Sırderya sınırı askerî başkanı Mir Muhammed Kasimov'a gönderdiği mektupta: "*Bizler Ürgenç'ten Kongrad (Konırat)'a oradan da Türkmen topraklarına kadar olan bütün halkların temsilcileri olarak Hive hanının yaptığı zulümlere son vermek için han soyundan olan Zarlık'ı han seçtik.*"³⁴⁹ diye yazmıştır. Bu isyana Karakalpakların iki arısı da (Konırat ve On Dört Ru) katılmıştır. Konırat arısının başında Ernazar Alaköz, On Dört Ru'nun başında da Bala Ernazar Bey ve Sayıpazar Bey vardı. Hive Hanlığı ordusunda görev yapan Karakalpak askerler de bu isyanı desteklemiştir. Hive hanı Kutluk Murad, 1855 yılının Aralık ayında bu isyanı bastırmak amacıyla Yakup Mehrem ve Kudaybergen komutasında bir ordu göndermiş, fakat Hive orduları başarısızlığa uğramıştır³⁵⁰.

j- Seyyid Muhammed Han Dönemi (1856-1865)

Hive hanı Kutluk Murad, isyana son vermek için çok sayıda asker toplayarak Türkmenlerin üzerine yürümeyi düşünmüştür; fakat kendi adamlarından Muhammed Niyaz tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra Muhammed Rahim Hanın oğullarından Seyyid Muhammed Han, Muhammed Niyaz'ı öldürerek kendini de han ilân etmiştir³⁵¹.

³⁴⁷ Muhammed Rıza Mirâb Agahî, *Gülşen-i Devlet*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:E6-VIII, V-1891, s. 44^b; S. Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki Hive Hanlarına Karşı Halk-Azatlık Güreşleri*, Nökiş, 1955, s. 92.

³⁴⁸ Agahî, ayn. esr., s. 45^b-46^a.

³⁴⁹ S. Kamalov, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekah (K İstorii Vzaimootnoşenni s Rossiiyey i Sredneaziatskini Hanstvami)* (XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Karakalpaklar), İzdatelstvo FAN Uzbekskey SSR, Taşkent, 1968, s. 203.

³⁵⁰ Muhammed Rıza Mirâb Agahî, *Camiü'l-Vekîâtî's-Sultanîye*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:E6-VI, s. 506^a-525^b.

³⁵¹ Agahî, *Gülşen-i Devlet*, s. 23^a.

Seyyid Muhammed Han (1856-1865) zamanında da Kutluk Murad'ın siyasetine devam edilerek Türkmenleri itaat altına almak için asker toplama işine devam edilmiştir. Seyyid Muhammed Han isyancılar arasına casus sokarak, çeşitli unvan ve hediyelerle bazı beyleri kandırmıştır³⁵². Seyyid Muhammed Han, 1856 yılında Karakalpak, Kazak, Türkmen ve Özbek güçlerin toplandığı Hocaeli'ye anı bir saldırı yaparak bunları dağıtmıştır³⁵³. Bu saldırı sonucunda Karakalpak, Kazak, Türkmen ve Özbekler arasındaki birlik bozulmuştur.

Seyyid Muhammed Han, Türkmenlerin bir kısmını itaat altına alıp bu birliği dağıttıktan sonra Karakalpakları Arallı Özbeklerden ayırmıştır. Karakalpak beylerden bazılarını kendi tarafına çekerek aralarına nifak sokmuştur. Hive vakayinâmelerinde Hive hanının yanına çektiği beylerden Keneges Ernazar Bey sayesinde Zarlık Hanı yakalayarak öldürdüğüyle ilgili bilgiler mevcuttur. Zarlık Hanın öldürülmesinden sonra isyancıların sayısı azalmış; Karakalpak beyleri kendi aralarında da anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bunlardan bir kısmı isyana devam etmiştir. Bunların başında Ernazar Alaköz bulunmaktadır. Bir kısmı ise Hive hanına itaat etmeyi uygun görmüşlerdir. Bunların başında da Bala Ernazar Bey ve Sayıpnazar Bey bulunmaktadır. Ernazar Alaköz, yanında bulunan yedi yüz aile ile beraber Kazakderya mevkiinde bir kale (Ernazar Kala) inşa ederek Hive hanının saldırısına karşı durmaya çalışmıştır³⁵⁴.

Seyyid Muhammed Han, 29 Mart 1856 tarihinde Ernazar Beyin başkanlık ettiği isyanı bastırmak amacıyla Hive ordusunun kumandanı Mahmudniyaz (Yasavulbaş)³⁵⁵ ile birlikte Karakalpak beylerinden Bala Ernazar Bey ve Sayıpnazar Beyi görevlendirmiştir. Hive ordusu 8 Haziran 1856 tarihinde Ernazar Kaleyi kuşatmış, kale içine casuslar sokularak Ernazar Beyin yakın adamlarından Jaleke (Caleke) ve Şonkı, çeşitli unvanlar verileceği vaadiyle kandırılmıştır. Kaleyi gezen Ernazar Alaköz, Şonkı tarafından vurularak öldürülmüş ve Ernazar Alaköz'ün kafası, Yasavulbaş Mahmudniyaz tarafından Hive'ye götürülmüştür. Ernazar Alaköz'ün ölümüyle isyan da sona

³⁵² S. Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki*, s. 98.

³⁵³ Agahî, ayn. esr., s. 60^a-68^b.

³⁵⁴ Agahî, ayn. esr., s. 46^a-61^b.

³⁵⁵ Yasavulbaş daha önceden de açıkladığımız gibi resmî bir görevi ifade eder. Kelime anlamı olarak Kanunbaş, kanunlardan sorumlu en üst rütbedir.

ermiştir. Böylece büyük umutlarla oluşturulan Karakalpak Hanlığı sekiz ay yaşayabilmiştir³⁵⁶.

Alaköz liderliğindeki bu ayaklanma Karakalpak tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu isyanın başarısız olmasında HIVE tarafına geçen bazı beyler önemli rol oynamışlardır. Ayaklanma sonunda Ernazar Alaköz Karakalpak halkı için millî kahraman olmuş; ayaklanma bastırılmasına rağmen HIVE Hanlığı içindeki gerginlik bitmemiştir³⁵⁷. Halk açlık çekmiş; gittikçe fakirleşmiştir. 1858 yılının sonbaharında ağır vergilerden ve baskılardan bunalmış Konırat kavimleri, yani Karakalpaklar, Kazaklar ve Özbekler HIVE hanına ve onun Konırat'taki valisine karşı ayaklanmış; Konırat hâkimi Kumlurad'ı öldürerek, isyanın başına da uzun yıllar HIVE hanlarına karşı savaşmış olan Konırat hâkimi Töre-Murad Sufi'nin torunu Muhammed Fena'yı geçirmişlerdir. İsyancıların amacı Konırat'ı HIVE'den ayırarak bağımsız bir hanlık kurmaktır. Bu isyana Amuderya Nehri'nin sol tarafında yaşayan Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar da destek vermişlerdir. İsyancılar, Muhammed Fena'yı Konırat Hanı ilân etmiş; Türkmenlerin Yomud uruğunun beyi Atamurad da Muhammed Fena'yı han olarak kabul etmiştir. Muhammed Fena Orenburg'taki Ruslardan yardım istemiş; Ruslar yardım olarak A. İ. Butakov komutasındaki "Perovsk" gemisini göndermiştir. Fakat kendi çıkarlarını düşünen Türkmen beylerin etkisi altında kalan Muhammed Fena bu yardımı gerektiği gibi kullanamamıştır. Muhammed Fena, isyancıların arasında çıkan anlaşmazlık sırasında Hiveli bir suikastçı tarafından öldürülmüş; böylece 1859 yılının Ağustos ayında bu isyan da sonra ermiştir³⁵⁸. Bu ayaklanma sırasında HİREZM oldukça etkilenmiştir. Ayaklanma hanlığın bütün kavimlerini HIVE'ye karşı birleştirmiştir. Aslında bunların amaçları Rusya yardımıyla HIVE'den kurtulup, kendi hanları hâkimiyeti altında daha serbest yaşamaktı.

2- Rusya'nın HIVE'yi İşgali

HIVE Hanı Seyyid Muhammed, Hanlığın kavimlerinin Rusya etkisinde kalmasından korkarak bazı girişimlerde bulunmuştur. Son

³⁵⁶ Agahî, ayn. esr., s. 63^a-64^b.

³⁵⁷ S. Kamalov, *Ernazar Alaköz-Halik Azatlık Guresinin Kahramanı*, Nökiş, 1993, s. 7-14; Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 206.

³⁵⁸ Agahî, ayn. esr., s. 163^b-212^a; N. İ. Veselovskiy, ayn. esr., s. 349-356.

ayaklanmasının bastırılmasından sonra her öldürülen Rus için bir ödül (100 tille) vereceğini ilân etmiştir. Fakat bu tedbir fazla ilgi görme- yince Rus gemilerinin Amuderya'ya girmelerini önlemek için Amuderya'nın bazı yerlerinde kale yaptırmıştır. Rus Çarı II. Alexander'ın Türkistan memleketleri ve özellikle de Hive Hanlığı hakkında rapor yazması amacıyla görevlendirdiği Albay N. İgnatiyev özellikle Hive ve Buhara'nın askerî ve ekonomik durumları ile yolları ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabile-ceklerini araştırmış; bu amaçla 18 Temmuz 1858'de Seyyid Muhammed ile de görüşmüştür. Fakat Hive hanı tarafından oldukça soğuk karşılanan İgnatiev umduğunu bulamayarak buradan Buhara'ya gitmiştir³⁵⁹. 1863 yılında Karakalpaklar, Sırderya bölgesine göç etmek için Ruslardan bir koruma istemiş; fakat yardım alamamışlardır. Seyyid Muhammed Han 1865 yılında vefat edince yerine Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Han (1865-1910) geçmiştir³⁶⁰. Ancak Bahadır Han sefeli gibi başarılı bir hükümdar olamamış; Rus işgaline karşı hiçbir önlem almamıştır. Rusya hükûmeti 1872 yılında Petersburg'da yapılan toplantılarda Hive'nin işgaline karar verdikten³⁶¹ sonra Rusların işgal hazırlıklarını öğrenen Hive hanı Seyyid Muhammed Rahim, telâşa kapılmış; yardım almak için İstanbul'a elçi göndermiştir³⁶². Fakat umduğu yardımı alamamıştır. General Kaufman kumandasındaki Rus kuvvetleri, Mayıs 1873 tarihinde hanlığın başkenti Hive'yi kuşatmışlardır. Seyyid Muhammed Rahim Han, Ruslara barış teklifinde bulunduysa da bir sonuç alamayınca Rusların taarruzlarına daha fazla dayanamayan Hive şehri, 9 Haziran 1873 tarihinde teslim olmuştur³⁶³. Bu mağlûbiyeti kabul etmeyen bazı Türkmen kabileleri mücadeleye devam ettiyse de kısa bir zaman sonra onlar da boyun eğmek durumunda kalmıştır³⁶⁴.

Zamanında Rus kuvvetleri, Amuderya Deltası'nı işgal ettiklerinden Türkmenlerin bazı Karakalpaklarla birlik oluşturdıklarını haber

³⁵⁹ N. İgnatiyev, *Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.*, (1858'deki Hive ve Buhara Misyonu), Petersburg, 1897, s. 2-4., 136.

³⁶⁰ N. İ. Veselovskiy, *ayn. esr.*, s. 357.

³⁶¹ H. Stumm, *Russia's Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khivan Expedition*, Londra, 1874, s. 17.

³⁶² *Ayn. esr.*, s. 15.

³⁶³ *Ayn. esr.*, s. 49-124.

³⁶⁴ J. A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the fall of Khiva*, Londra, 1876, s. 354-410.

almıştır. Karakalpaklar barışçı bir halk olmasına rağmen Türkmenlerle işbirliği yaparak Ruslara karşı mücadele etmekteydiler. Albay İvanov, Karakalpak beylerine ihtar göndererek hepsinin Çimbay'da toplanmasını istemiş; Karakalpak beyler o kadar çok korkmuşlardır ki kendilerinden nüfus tespiti istendiğinde hemen ertesi günü listeleri teslim etmişlerdir. Karakalpak beylerden iki tanesi bu isteği reddetse de Rus Kazaklarının saldırısı sonucu yakalanarak hapse atılmışlardır. Bu iki bey listeleri teslim ettikten sonra serbest kalmışlardır. Albay İvanov, listedeki insanların az olduğunu söyleyerek beylerin öldürülmesini istemiş; bunu duyan beyler hemen listelerdeki nüfus oranını artırmışlardır³⁶⁵. Böylece Amuderya Deltası'nda yaşayan isyancı Karakalpak beyleri kontrol altına alınmıştır. Hive'nin teslim olmasından sonra Karakalpaklar, Ruslardan kendilerini Hive'den ayırmalarını istemiş; 1873 yılının yazında Rusya ve Hive arasındaki antlaşmaya göre Karakalpakların çoğu, Rusya içine girmiştir. Daha sonra bu topraklarda Rus hâkimiyeti kurulmuştur³⁶⁶.

3- Hive Hanlığı Yönetiminde Yaşayan Kavimlerin Rusya Hima-yesine Geçmek İstemelerinin Nedenleri

XIX. yüzyılda Hive Hanlığı idareside yaşayan bütün kavimlerin ortak düşmanı Hive hanları ve onun adamlarıydı. Hive Hanlığındaki ağır yaşam şartları burada yaşayan kabileleri Rusya ile birleşme yolunda çaba sarf etmeye itiyordu. Bu istek, Rus sınırının Hive Hanlığı topraklarına kadar gelmesi, ticarî ve ekonomik ilişkiler sayesinde daha da belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde Hive'den Rusya'ya pamuk, deri ürünleri ve ipek kumaşlar giderken Rusya'dan da metal ve metal ürünleri, Avrupaî kumaşlar, kadife, şeker, işlenmiş altın, gümüş, keten bezi getiriliyordu. Hive ile Rusya arasındaki ticaret Mangışlak ve Astrahan üzerinden gerçekleştiriliyordu. Rusya ve Hive Hanlığı arasındaki ticarî ilişki 1824-1827 yılları arasında 1804-1807 yıllarına göre iki kat artmıştı. Türkistan hanlıkları ve özellikle de Hive Hanlığı için Rusya'dan ithal edilen demir, dökme demir, bakır ve çelik madenleri bunlardan silâh, ziraî âletler, gemi parçaları ve ev âletleri yapılabildiği için çok önemliydi³⁶⁷. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'yla olan sıkı ticarî bağ-

³⁶⁵ H. H. Howorth, *ayn. esr.*, s. 1060-1061.

³⁶⁶ N. İ. Veselovskiy, *ayn. esr.*, s. 358-364; B. Hayit, *Türkistan Rusya ile*, s. 102-105; Rusya'nın Hive'yi işgali için bk., M. Saray, *Rus İşgali Devrinde*, s. 96-103.

³⁶⁷ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, *ayn. esr.*, s. 64-65.

lar sebebiyle Rusya'ya olan bağlılık artmıştır. Rusya'ya giden Türkistanlı tüccarlar Rusya'nın büyük ve güçlü olduğunu, savaşta bir Rus askerinin on Hiveliiden iyi olduğunu, Rusların hayat tarzlarını ve nezaketlerini övüyorlardı. Rusya hakkında buna benzer iyi duygular Davkara ve Aybugir³⁶⁸ vadilerinde yerleşmiş olan Harezmi Kazaklarında da vardı. Ruslar daha önceleri Rus himayesini kabul etmiş olan Kazaklar vasıtasıyla Hive Hanlığı ile ticarî münasebetlerini sürdürüyorlardı. Bu amaçla birçok Kazak, kervanlarla Üstyurt, Sırderya ve Kızıl-kum üzerinden Hive'ye geliyordu³⁶⁹. Bu dönemde Türkistan'ın her yerinde Rus malı olmayan hiçbir ev veya çadır yoktu. Zanaat ve ziraat için gerekli demir, bakır ve diğer ürünler Hive Hanlığına çoğunlukla Rusya'dan getirilirdi³⁷⁰. Türkistan kavimleri Rusya hakkındaki buna benzer iyi bilgileri Hive Hanlığında bulunan Rus esirlerden de alıyorlardı.

Karakalpaklar, Ruslar ve Rusya hakkındaki bazı bilgileri Rus topraklarını değişik nedenlerden dolayı terk etmiş ve Hive topraklarına göç etmiş kabilelerden de almaktaydılar. Bu konudaki bilgileri Kovırzın'ın bıraktığı kayıtlardan öğreniyoruz. Bu kayıtlarda: Hive Hanlığında Rusya'dan kaçan çok sayıda Tatar, Başkurt, Tevtyar ve Meşarik'in³⁷¹ olduğu ve bunların çoğunun zanaat vasıtasıyla geçimlerini sağladığı yazılıdır³⁷².

Karakalpaklar, Ruslar hakkında edindikleri buna benzer bilgiler nedeniyle Rus hâkimiyetini Hive Hanlığı hâkimiyetine tercih edecek duruma gelmişlerdi. 1819 yılında Hive'ye Rus elçisi olarak gelen Başkurt Ebubekirov şunları yazmaktadır: "*Hive arazilerine yakın yerleşmiş Karakalpaklar bana, Hive Hanlığına ödedikleri vergilerden bıkışıklarını ve eğer Rus orduları Hive'ye gelirse her türlü kolaylığı göstermeyi ve yardıma hazır olduklarını söylediler. Karakalpaklar bu konudaki samimiyetlerini de beni çok iyi ağırlayarak gösterdiler.*" Hive Hanlığı topraklarında bulunan gezginlerden biri de şunları yazıyor: "*Karakalpaklar Hive hanını sevmiyorlar, onlar bizim steplere*

³⁶⁸ Amuderya Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü yere bu ad verilir.

³⁶⁹ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 65.

³⁷⁰ Ayn. esr., s. 71.

³⁷¹ Meşarikler (Meşcer, Mişer) bugün Ural'ın güneyinde yaşayan bir Tatar boyudur. bk. V. Dimitriyev, "Neslimiz Nereden Geliyor? (Çuvaşların Kökeni)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK Yay., sayı: 3, Ankara, 1997, s. 131.

³⁷² S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 66-67.

*göç etmeyi istiyorlar fakat Han'dan korkuyorlar. Ayrıca çok fakirler.*³⁷³

XIX. yüzyılda Karakalpak toplumunun temeli ataerkil-feodal ilişkilere dayanmaktaydı. Kabile kuralları hayat ve ideolojide güçlü olsa da kabileler önemini artık kaybetmiş ve feodal bir toplum haline gelmişti. Karakalpakların arasında hem büyük toprak sahipleri ve zenginler hem de fakir köylüler bulunmaktaydı. Karakalpakların yaşadığı topraklar, Hive hanları tarafından Karakalpak kabilelerine verilmiş sayılsa da en iyi topraklar, kabileleri yönetenlerin elindeydi. Karakalpaklar Hive hanlarına üç tür vergi ödüyorlardı: para, tarım ve hayvancılık ürünleri ve toprak vergileri³⁷⁴.

Hive hanlarının Karakalpaktan aldıkları vergilerden nakdi vergi XIX. yüzyılın başından beri ödenmekteydi. Bu vergiyi 20 bin küçük tille olarak toplam 20 bin aile (otav) ödüyordu. 1873 yılında otav (aile) sayısı on bine kadar inerken, para vergisi aynı miktarda alınıyordu (1 tille=1,80 ruble). Yani her aile eski verginin iki katını ödüyordu. Vergilerin büyük kısmını fakirler ödüyordu. Ayrıca Karakalpaktan iki bin han askeri için yiyecek ve giyecek toplanıyordu. 1873 yılına kadar asker sayısı değişmemişti³⁷⁵. Böylece Karakalpaklar hem Hive hanlarına hem kendi beylerine vergi vermek zorunda kalmışlar; Hive hanlarının sürekli savaşları sonucunda oldukça zor duruma düşmüşlerdir.

Rusya'nın himayesine geçme isteği Türkmenlerde de vardı. Zaten XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'ya elçi gönderen Türkmenler Rus himayesine alınmalarını talep etmişlerdi. Bu amaçla 1801 yılında Astrahan'a, 1802'de de Petersburg'a Mangışlaklı Türkmen abdallardan oluşan bir delege grubu gitmiştir. Bu delegeler, 27 Nisan 1803'de yurtlarına döndüklerinde ellerinde Mangışlaklı Türkmenlerin Rusya himayesine kabul edildiklerine dair "Yüksek Belge" bulunmaktaydı. Bunu takiben 1811 yılında Çavdur ve diğer Türkmen gruplarını temsil eden delegeler Astrahan'a gitmiş; 5.600 aile olduklarını ve Rus himayesine geçerek Astrahan topraklarına göçmek istediklerini bildirmişlerdir. 1813 ve sonraki yıllarda birçok Türkmen kabile delegeleri buna benzer isteklerle Astrahan ve

³⁷³ Ayn. esr., s. 67.

³⁷⁴ S. Kamalov, "Osvoboditelnoye", s. 43-44.

³⁷⁵ Ayn. nkl., s. 44.

Petersburg'a gitmiştir³⁷⁶. Hive hükûmetinden memnun olmayanlar arasında yerli Özbekler de vardır. Kovırzın bununla ilgili şunları söylemektedir: "*Hiveliler kaderlerini ve hükûmetlerini beğenmiyorlar, fakir Sart*"³⁷⁷ halkı içlerini çekerek Rusların gelmesini ve hükûmeti değiştirmesini bekliyor."³⁷⁸

Harezin bölgesinde yerleşmiş olan Kazaklar da diğerleri gibi Hive hükûmetinden memnun olmadıklarını sık sık dile getirmekteydiler. Hatta onlar daha ileri giderek bu düşüncelerini Hive hanına söyleme cesaretini göstermişlerdir. Eğer han Kazaklardan zorla hayvan, deve ve vergi almaya kalkarsa, Kırgızlardan duyduklarına göre emrindeki kavimlere iyi davranan Rusya himayesine geçeceklerini bildirmişlerdir³⁷⁹. Harezin sahasında yaşayan kavimlerin Hive hükûmetinden hoşnutsuzluğu ve bunun tek kurtuluşu olarak da birçoğuna göre Rus topraklarına göçmeyi düşünmesi Türkistan'ın neden bu kadar kolay Ruslar tarafından ilhak edildiğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Türkistan kavimlerinde Hive hanlarına karşı duyulan kin ve nefret, onların Rusya hükûmetine yardımcı olmalarına neden olmuştur. Bu davranış şekli birçok kez kendini isyan hareketi şeklinde gösterse de Hive hanları Türkmen, Kazak, Karakalpak gibi kabileleri birbirine kıskırtarak bunu önlemeyi başarmıştır.

XIX. yüzyılın ortasında ve sonunda Hive hanlarına karşı ayaklanan Karakalpaklar başarılı olamayınca Rusya toprakları olan Sırderya bölgesine göç etmişlerdir. O döneme ait bilgilere göre üç yıl içinde (1857-1860) Hive ve Hokand Hanlığından 23.560 çadır göç etmiştir³⁸⁰. Sırderya sınırını yöneten Rus Albay Verevkin'in notlarında 1863 yılında Sırderya, Kuvanderya ve Karaözek (Karauryak) çev-

³⁷⁶ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 67-68.

³⁷⁷ Eski Türkçe'de "Sart", tacir, kervan reisi anlamına geliyordu. XVI. yüzyıla kadar "İranlı" anlamında kullanılmıştır. Bu sözcüğü Moğollar, "hayat ve kültür" anlamına gelen "Sartak", "Sartagül", "Sartaktay" olarak kullanıyorlardı. "Sartakty" sözü Moğollar da "Tacikler" anlamına geliyordu. Rus coğrafyacı Fedçenko, "Sart" sözcüğü ile Türkistan kavimleri arasında şehir halkının veya yerleşmiş halkın kastedildiğini belirtir. "Sart" sözcüğü Türkistanlılar arasında; yerli, yerleşmiş halk, şehirli halk anlamını kazanmıştır. B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 169.

³⁷⁸ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 68.

³⁷⁹ Gös. yer.

³⁸⁰ S. Kamalov, *Karakalpaki*, s. 260.

resinde bulunan Karakalpakların sayısı sadece sekiz bin çadır olarak geçmektedir³⁸¹.

Hive hanlarından Seyyid Muhammed Han, kendisine bağlı kabilelerin Rusya'ya karşı eğilimlerini anladığı için bunlara karşı önlem almaya çalışmıştır. Bunun için de öldürülen her bir Rus için yüz tilla (tilla) ödül vereceğini açıklamış; fakat bunda başarı sağlayamamıştır. Hatta 1859 yılında A. İ. Butakov başkanlığındaki Rus donanması Amuderya ağzına geldiğinde Karakalpak balıkçıları onlara yardım etmiş ve Rusları sıcak bir şekilde karşılamışlardır. Bu durumu öğrenen Hive hanı Ruslara yardım eden Karakalpak balıkçılarının cezalandırılmasını emrederek çoğunun burun ve kulaklarını kestirmiştir³⁸². Hanlık topraklarını terk ederek Sırderya ve diğer bölgelere göç eden kavimleri de cezalandırmıştır. Örneğin 1855-1856 yıllarında Hive hanına karşı isyan eden Karakalpak Feyzullah Kuvanişev 1860 yılında anne ve babasını görmek için gizlice Hive'ye geldiğinde yakalanmış ve idam edilmiştir³⁸³.

Aslında Hive Hanlığı içerisinde gelişen olaylara baktığımızda Rusların gemilerini serbestçe Amuderya sularında gezdirmeleri ve diğer Türk menşeli kabilelerle iyi ilişkiler kurmaları Hive hanlarının politikalarındaki başarısızlığının bir göstergesidir. Ancak yine de Hive hanlarından Seyyid Muhammed Han, Rusların bu ilerleyişine bir çare bulmak amacıyla 1859 yılında Nökis'e dört bin kişilik bir garnizon yerleştirmiştir³⁸⁴. Yine aynı amaca yönelik olarak II. Muhammed Rahim Han zamanında Rus deniz filosunun sık sık girdiği Köközek'in suları kesilmek istenmiş ve barajlar kurulmuştur³⁸⁵. Fakat bu tedbirlerden hiçbirisi başarılı olmamıştır.

Hive Hanlığı içerisinde yaşayan kavimler genelde Davkara bölgesinde toplanarak alışveriş yapıyorlardı. Rus topraklarından gelen insanlarla burada buluşmaları ve bu insanların Rusya'nın ihtişamını ve zenginliğini bunlara anlatması onları oldukça etkiliyor ve Rusya'ya karşı eğilimlerini arttırıyordu. Hive hanı Seyyid Muhammed Han ise bu eğilimi zayıflatmak amacıyla bir halkı diğerine karşı kıskırtıyor ve

³⁸¹ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 69.

³⁸² S. Kamalov, *Karakalpaki*, s. 260.

³⁸³ Ayn. esr., s. 261.

³⁸⁴ Gös. yer.

³⁸⁵ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 70.

bu problemin bu yolla çözülebileceğini düşünüyordu. Buna örnek olarak 1860 yılında Türkmenleri, Sırderya sınırlarında yerleşen Kazaklara karşı kıskırtmış ve iki kabilenin savaşmasına neden olmuştur. Hatta Türkmenleri sadece Rus sınırlarında yerleşen Kazaklara karşı değil, Amuderya'nın sağ kıyılarında yerleşen Kazak ve Karakalpaklara karşı da kullandığı bazı kaynaklarda geçmektedir³⁸⁶.

XIX. yüzyılın ortalarında Hive Hanlığını oluşturan kavimlerden Karakalpaklar, Türkmenler ve Kazaklar, Rusya devletinin kendilerini savunması için yollar arıyorlardı. Bu amaçla Davkara bölgesinde yaşayan Kazaklar, 1861 yılında Sırderya sınırına göç etmeye çalışmış; fakat bunu önceden haber alan Hive hanı bunların göç etmesini engellemiş; Kazak beylerinden bazılarını da Hive'ye rehin olarak götürmüştür. 1863 yılında da Karakalpaklar Sırderya sınırlarına göç etmek amacıyla bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bu durumla ilgili Rus belgelerinde şunlar yazılıdır: "*Hive Hanlığı içerisinde yaşayan Karakalpaklar son on yıl içerisinde Türkmenler tarafından ezilmişler ve çok fakir bir durumdalar. Geleceklerini parlak görmediklerinden yerlerini terk ederek Sırderya'ya geçmek istiyorlar. Karakalpaklar ancak Kar'ın düştüğü sıralarda göçebilirler, onların göçlerine bizim ordu (Rus ordusu) yardım etmezse yerlerinden kalkamazlar.*"³⁸⁷ Bu dönemde Sırderya'ya göçmek isteyen Karakalpakların sayısı yaklaşık on bin çadır olarak tahmin edilmektedir.

Karakalpakların göçleriyle alâkalı Sırderya sınırını yöneten Albay Verevkin şöyle düşünüyordu: "*Önceden Karakalpaklara ait, şimdi ise boş olan Kara-Üzyak (Karaözek) topraklarına Karakalpakları getirmek en uygundur.*"³⁸⁸ Karakalpaklar ise Beg-Nazar bölgesinde Ruslar tarafından kale inşa edilirse Yanıderya topraklarına yerleşmek istiyorlardı³⁸⁹. Karakalpak beyleri sonraları Rus devletinin daveti üzerine Sırderya'da yerleşecekleri topraklara bakmak için gitmişlerdir. Bu topraklara bakmak ve Rus devletinden koruma istemek amacıyla giden Karakalpak beylerinden Rıza, Rus devletinin temsilcileriyle görüşürken Karakalpakların Hive Hanlığı içerisindeki kötü durumunu şöyle anlatmıştır: "*Her türlü ağır şartlar ve imkânsızlıklar son haddine geldi. Herkes Sırderya'ya göç etmek istiyor, fakat göç*

³⁸⁶ S. Kamalov, *Karakalpaki*, s. 262.

³⁸⁷ Ayn. esr., s. 263.

³⁸⁸ Ayn. esr., s. 264.

³⁸⁹ Göş. yer.

etmek çok zor. Çünkü bu göçe bir taraftan Hivehiler diğer taraftan Türkmen ve Kırgızlar izin vermezler."³⁹⁰ Rus devleti Karakalpakların koruma isteğini reddetmiştir. Albay Verekin bununla ilgili şu emri vermiştir: "Karakalpaklara söyleyin, onların Uais (Üveyis)-Mama'ya kadar göçleri sırasında savunma amacıyla ordu gönderinemiz zordur. Onlar kendi çabalarıyla Sırderya'ya gelmeyi denesinler."³⁹¹ Sırderyalı Kazakları yöneten idareciler ise Karakalpaklar hakkında şunları ifade etmişlerdir: "Bırakalın bu işi şimdilik bırakalım, Karakalpakların sınırlarımıza geçmeleri konusunda istekte bulunmayalım. Karakalpakların kendileri şu anda her ne kadar Hive hanlarından korsalarda belli bir zaman sonra bu ağır şartlara dayanamayacaklar ve en küçük fırsatta hepsi olmasa da bir kısmı kendi istekleriyle bizim sınırlarımıza göç etmeye başlayacaklardır."³⁹² Sırderya sınırını kontrol eden Çar idaresi aslında Türkistan kavimlerinin kaderleriyle değil de onların topraklarıyla ilgilendiği için buna benzer durumlara fazla ilgi göstermemiştir. Bununla ilgili o dönem hükûmetinin düşüncelerini M. Venyukov yazdığı makalede şöyle ifade etmiştir: "Türkistan kavimlerinin her ne şekilde olursa olsun birbirlerini yok etmeleri bizim için yararlıdır. Yeter ki birbirleriyle yaptıkları savaşlar bizim topraklarımızda olmasın."³⁹³ Fakat yine de Rus idarecileri Hive Hanlığı içerisinde bulunan kavimlerin neden Hive idaresinden kurtulmak istediklerini biliyorlardı. Bunu çok iyi değerlendiren Ruslar bu kavimleri Hive hükûmetine karşı kıskırtıyordu. Hatta birçok Türk topluluğuna kendi sınırlarında toprak vaat ederek onların ilgisini çekmeye çalışmış; Hive Hanlığında yaşayan Türk kabileleri, Rusların bu oyunlarına kanarak Hive hükûmeti aleyhinde çalışmış ve Ruslara yardım etmişlerdir.

1859 yılında Orenburg valisi başkanlığında Türkistan'ın Rusya'ya bağlanması konusunda bir komisyon toplanmıştı. Komisyonun üyelerinden olan V. V. Grigoryev ve A. İ. Butakov, Hive Hanlığı içerisinde yaşayan kabilelerin kolayca hâkimiyet altına alınacağını belirtmişlerdir. V. V. Grigoryev bu konuda şunları söylemiştir: "Amu-

³⁹⁰ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 72.

³⁹¹ S. Kamalov, *Karakalpakı*, s. 265.

³⁹² S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 72-73.

³⁹³ M. Venyukov, *Obşiy Obzor Postepenogo Rasşireniya Russkih Predelov v Sredney Azii i Sposobov Obşrom İh. Voyenniy Sbornik* (Rus Sınırlarının Orta Asya'da Genişlemesi ve Korunma Şekilleri Hakkında Askeri Kitap), No: 2, 1872, s. 223.

*derya'da Hiveliler tarafından sömürülen Karakalpaklar ve Kırgızlar oturur. Bunlar bizim steplere yerleşmek istiyorlar. Fakat bunları yerleştirecek toprak yok. Bu kabileleri bu durumdan kurtarmak için Rus hükûmetinin topraklarını Hive'ye doğru genişletmekten başka çare yoktur.*³⁹⁴ A. İ. Butakov ise Amuderya aşağılarının işgal planını anlatırken buralarda yaşayan kabilelerle birleşmenin yararlarını şöyle açıklamıştır: "*Oranın (Hive'nin) sakinleri olan kabileler Hive Hanlığından ayrı olarak tarım, hayvancılık, ipekçilik, pamuk üretimi, meyvecilik gibi işlerle uğraşırlar. Bunların hepsi çok ağır şartlarda yaşıyorlar ve bizimle birleşmeye can atarlar. Benim gördüğüm kadarıyla yerli kavimler Ruslara oldukça içten davranıyor. Onlar bizi kurtarıcı olarak görüyorlar. Hatta Karakalpak beyleri şunları söylüyor: Sizler (Ruslar) sadece burada kalın, bizler sizlere itaat ederiz. Aranızdaki ticarî ilişkiler gelişir ve bu topraklar birkaç yıl içinde tanınmayacak duruma gelir.*"³⁹⁵ demişlerdir. Fakat Rus idarecilerin hepsi Butakov ve Grigoryev gibi Hive Hanlığı kavimlerinin kaderiyle ilgilenmiyordu. Komisyon üyelerinden M. N. Galkin'in dediği gibi: "*Amuderya toprakları, Hive Hanlığı içerisinde yer alan kabilelerin kurtarılması, eğitilmesi, kalkındırılması için harcayacağımız paralara değmez.*"³⁹⁶ Çar devleti Hive Hanlığına karşı askerî seferlere kendi çıkarlarına uygun bir dönemde başlayacaktır. Bu dönemde Hive Hanlığı içerisindeki kavimlerin durumu günden güne kötüleşiyordu. Karakalpaklar bu durumdan kurtuluşun tek yolu olarak Rus sınırlarına göç etmeyi görüyordu. Karakalpakların durumuyla alâkalı olarak 1864-1865 yıllarına ait arşiv belgelerinde şunlar yazılıdır: "*Sırderya sınırlarına gelen Karakalpaklardan alınan bilgilere göre Hive'de bu yaz açlık kol geziyor. Halk cın çarpmış gibi her tarafa dağılmış. Buraya yaklaşık üç yüz çadır Karakalpak göç etti. Küçük kaleye göç eden Karakalpakların söylediği gibi Türkmenlerin ve Karakalpakların hepsi Ruslar tarafından uygun bir yer gösterilirse Sırderya'ya göç etmeye hazırlar, hatta Hive'nin yerli halkı bile kendi topraklarını bırakıp buralara göç ederler. Karakalpaklar Rusların gelmesini sabırsızlıkla bekliyorlar.*"³⁹⁷

³⁹⁴ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 73.

³⁹⁵ Ayn. esr., s. 73-74.

³⁹⁶ Gös. yer.

³⁹⁷ Ayn. esr., s. 74-75.

Çarlık Rusyası Türkistan kavimlerini hâkimiyetine almadan gelişimini tamamlayamayacağını biliyordu. İşte bu yüzden kendisine sömürge olarak Türkistan kavimlerini seçmeyi uygun bulmuştur. Zaten Türkistan'da bulunan altın yatakları ve buraların önemli ticaret yolları üzerinde bulunması onların ilgisinin buralara yönelmesi için yeterli bir sebepti. Çar yönetimi, 1860-80 yılları arasında Türkistan hanlıklarından üç hanlığın fethini tamamlamıştı. Bunlar Hokand, Buhara ve Hive Hanlığıdır. Ruslar, bu üç hanlığı Türkistan Vilâyeti adı altında birleştirmişlerdir. Karakalpakların sol kısmı ise Türkmenler ve Özbeklerle birlikte hâlâ Hive Hanlığının içinde bulunuyorlardı. Türkistan ve Kazakistan topraklarının Rusya tarafından ilhak edilmesi, Karakalpak, Özbek, Kazak, Türkmen, Tacik ve diğer kavimlerin hayatında yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Çünkü bundan sonra bu kavimlerin sosyal, ekonomik, politik ve kültürel yaşamlarının her aşamasında Rusya'nın etkisi görülecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XVI- XIX. YÜZYILLARDA KARAKALPAKLARDA KÜLTÜR VE TEŞKİLÂTLANMA

Karakalpaklar, incelediğimiz dönemde yarı göçebe bir hayat sürdürmüşlerdir. Yarı göçebe olmaları yaşayış biçimlerini de etkilemiştir. Bu sırada genelde Kazaklarla birlikte hareket ettikleri için yaşayış biçimleri yerleşik Özbeklerden daha çok Kazaklarınkine benzemekle birlikte Karakalpakların, yarı göçer bir yapı içinde kendilerine has bir kültür ve teşkilât meydana getirdiklerini görmekteyiz. Bu bölümde, Karakalpakların ortaya koyduğu bu kültür ve teşkilâtı çeşitli başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

A- HÂKİMİYET VE HANLIK

1- Han

Bilindiği gibi eski Türklerdeki "hâkimiyet" anlayışı, hükümdarda Tanrı vergisi bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştır. Buna göre Türk hükümdarlarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilâhî lütuf olarak bağışlanmıştır. Bir başka söyleyişle hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine kut (devlet, baht, iyi talih) ve ülüş (kısmet) verdiği için hükümdardır, siyâsî iktidar hakkına sahiptir. Yani onun, devleti idare etme hak ve salâhiyetinin kaynağı, kendisine kut veren Tanrıdır. Hâkimiyetin menşei ilâhîdir. Bu bakımdan da Türk kağanı âdeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir. Bu hâkimiyet anlayışının Asya Hun İmparatorluğu zamanından beri, yüzyıllarca Türk devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı malûmdur³⁹⁸. Üzerinde durduğumuz dönemde Karakalpaklarda da aynı anlayışın olduğu muhakkaktır. Elimizdeki kaynaklara göre han egemenliği Karakalpaklar için de önemliydi; fakat sürekli değildi.

Karakalpakların bağımsız bir han sülâlesinin olup olmadığı, bu han sülâlesinin ne zaman oluştuğu, ne zaman yok olduğu tam olarak açıklanamamaktadır. Sadece 1734 yılına ait Rus belgelerinden biri-

³⁹⁸ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, KB Yay., İstanbul, 1981, s. 66.

sinde, Karakalpak han eviyle Cengiz Han soyundan gelen Sibirya sülâlesi mensubu Küçüm Hanın akrabalık bağlantıları olduğuna dair bir bilgi bulunmaktadır. Karakalpaklarda "han" bulunduğunun ispatı olarak ise ünlü Kalmuk Hanı Ayukî (ö. 1724) zamanına ait Astrahan arşiv materyalleri gösterilmektedir³⁹⁹. Ayukî Hanın Karakalpakları yendiğini anlatan belgede, Karakalpakların hanı Küçük'ün (Küçüm) ölümü ve oğlu Murat'ın Başkurtlarda saklanması anlatılır. Ancak 1671 yılına ait Boris Pazuhin'in listesinde Küçük Han, Başkurtların hanı olarak geçmektedir⁴⁰⁰. Buradan Küçük Hanın mensup olduğu sülâlenin genel olarak Başkurtları ve Karakalpakları kapsadığını söyleyebiliriz.

1695 yılına ait başka bir Rus belgesi, Küçük Han ile birlikte Karakalpaklara hâkim olan Taburçak Sultanı (Kirev Sultan) han olarak göstermektedir⁴⁰¹. Bu han, 1696 yılında Hive Hanlığı ile mücadele ederken ölmüştür⁴⁰². 1709 yılında Karakalpak hanı Taburçak Sultanın Kayıp (Gaib, Kaip) Sultan adlı bir oğlu olduğu zikredilmektedir⁴⁰³. Yine aynı tarihte Başay Sultanın oğlu Karakalpak prensi İris-Muhammed (Rismambet) hakkında bilgilere rastlanmaktadır. İris-Muhammed bazı bilgilere göre Küçük Hanın oğlu; bazılarına göre de yeğenidir. 1722'de Karakalpakların hanı olarak İşim Muhammed ortaya çıkmaktadır. Hatta bazı belgelere göre İşim Muhammed Rus devletiyle de mektuplaşmıştır⁴⁰⁴. Hive vakayinâmelerinde 1715 olayları anlatılırken, Hive'de yaşayan Arallı Özbeklerin İşim (Eşim) Hana, han yapmak istedikleri Karakalpak prensi deniliyor⁴⁰⁵. Ancak İşim'in Küçük Hanın akrabası olup olmadığı hâlâ bilinmemektedir.

1722 yılından sonraki Karakalpak hanlarıyla ilgili belgeleri incelediğimizde daha karışık bir durumla karşılaşmaktayız. Özellikle 1720 yılına ait belgelerde Karakalpak sultanı ve hanı olarak gösterilen Kazak Ebu'l Hayr Han⁴⁰⁶ ile ilgili karışıklıklar vardır. Aynı Ebu'l Hayr 1720'li yıllarda Kazak ve Karakalpak hanı olarak geçmektedir.

³⁹⁹ P. P. İvanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", s. 57.

⁴⁰⁰ Gös. yer.

⁴⁰¹ Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 167.

⁴⁰² P. P. İvanov, ayn. nıkl., s. 57.

⁴⁰³ Z. V. Togan, ayn. esr., s. 167-168.

⁴⁰⁴ Münis-Ağahî, ayn. esr., s. 72^b.

⁴⁰⁵ P. P. İvanov, ayn. nıkl., s. 58.

⁴⁰⁶ Abul-Gari, Abul-Gani, Bul-gori, Abul Har, Abu'l Hair, Ebu'l Hayr Han'ın isimlerinin değişik kaynaklarda söyleniş şekilleridir.

Buna benzer şekilde Karakalpak ve Kazak hanı olarak gösterilen bir başka Kazak hanı ise Şemeka (Fevke Hanın oğlu Şah Mehmet veya Semeka)'dır.⁴⁰⁷ Bu han da hem Karakalpakların, hem de Kazakların hanı olarak gösterilir.

Karakalpakların tarihi incelenirken görüldüğü gibi bazı Karakalpak ve Kazak hanları ortaktır. Buradan Kazak ve Karakalpakların birlikte yaşadıklarını ve ortak bir han etrafında birleştiklerini anlayabiliriz. Yine Hive vakayinâmelerinde Karakalpakların XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hive topraklarına göçleri, Karakalpak hanları ve bu hanların Hive tahtında oturduklarına dair bilgiler vardır. Buradan da anlaşılacağı gibi Hivelilerle Karakalpakların birlikte yaşamalarından dolayı Hive hanları da aynı zamanda Karakalpak hanları olarak geçmektedir.

Rus diplomat İ. Krillov'un, Kazakların Rus tebaaları olarak kalmaları ve onların yönetilmesiyle ilgili olarak İmparatoriçeye gönderdiği 1733 yılına ait projede Karakalpaklardan bahsederken, "*Sırderya'dan göç eden Karakalpak halkının kendi hanı vardır. Eskiden onların Rus topraklarına saldırdıklarını, yağmacılıkla uğraştıklarını duymuştuk. Fakat son bilgilere göre bu haber doğru değildir. Çünkü onlar tarım ve ticaretle uğraşır.*"⁴⁰⁸ demektedir. Buradan da anlaşılıyor ki Karakalpaklarda han anlayışı ve yönetimi vardır.

1725 yılında Karakalpaklarda üç han olduğu söylenmektedir. Birincisi belirtildiği gibi Ebu'l-Hayr, ikincisi Daişin (?)'dir. Ama üçüncüsünün adı geçmemektedir. İ. Krillov tek handan bahseder. Gladişev, 1740 yılında Karakalpakların iki hanı ile iletişim kurmuştur. Birincisi Eşim Hanın oğlu Kayıp (Gaip, Kaip), diğeri ise Urusku'l'dur. Bu hanlarla birlikte Kayıp'ın kardeşi Ubeydullah yani Gabaydullah Sultan önem arz etmektedir.⁴⁰⁹

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi Karakalpaklarda egemen sülâle çok karmaşık bir yapı arz eder. Bir taraftan Kazak ve Karakalpak hanlarının arasında kesin farklar yokken, diğer taraftan iki, hatta üç Karakalpak hanının var olması, burada tek han egemenliğiyle ilgili bilgilerin olmadığını gösteriyor. Gladişev'in "*Karakalpaklarda han ve*

⁴⁰⁷ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 58.

⁴⁰⁸ N. N. Palımov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 198.

⁴⁰⁹ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 59.

sultanlar olsa bile, sorunları bey ve büyük adamlar çözüyorlar."⁴¹⁰ ifadesinin doğru olduğunu daha iyi anlayabiliriz.

1813 yılında İngiliz-Hind hükûmeti tarafından Türkistan'ı öğrenmek için gönderilen Hintli Müslüman bilgin Mir İzzetullah, Hindistan'a döndükten sonra verdiği raporda memleketin siyasî durumunu şu şekilde anlatıyordu: "*Bozkırlı Kazak, Karakalpak ve Kırgızlar başsız kavimlerdir. Tanınan serdarları yoktur. Kazaklar arasında "töre"ler varsa da, itibarsız, âciz insanlardır.*"⁴¹¹

Karakalpakistan göçebe bir toplum olmalarından dolayı XVI. yüzyıldan itibaren Kazaklarla birlikte, Hive Hanlığı ve Buhara Hanlığı hâkimiyeti altında yaşayarak ortak hana itaat etmiştir. Ancak hanın Kazaklarda olduğu gibi XIII. yüzyıldan itibaren meydana gelen hâkimiyet geleneği çerçevesinde Cengiz Han soyundan gelmesi gerekiyordu⁴¹². Buna bağlı olarak Karakalpakistan XIX. yüzyılda Hive Hanlığına karşı yürüttükleri bağımsızlık mücadelelerinde Cengiz sülâlesinden olan Kazak Zarlık Hanı kendilerine han olarak seçmişlerdir⁴¹³.

2- Bey

Karakalpakistan'da XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında hanların yanında beylerin de büyük bir hâkimiyetleri söz konusudur. Karakalpakistan dâhil Türk kavimlerinin çoğunda bey anlayışı ve yönetiminin oluşumu orta asırlara aittir. Gladişev'in notlarına göre bey, Karakalpak soyunda önemli bir figürdü; bey soyun lideriydi⁴¹⁴. Bazı akraba gruplarında ise birden fazla bey bulunuyordu. Her hâlde bu değişiklik kabilenin büyüklüğüne bağlı olmalıdır.

Beyin görevleri farklı özellikler göstermektedir. Ziraî ve politik hayatın düzenlenmesi, akraba topluluğunun günlük hayatının düzenlenmesi, komşularla ilişkilerde sorunların çözümü, tarlaların paylaşımı, ziraî malların paylaşımı, akrabalar arasındaki problemleri çözmek beyin görevleri arasındadır. Kabile bireyleri arasındaki problemleri ise soyun diğer beyleriyle toplanarak çözülürdü. Bey kendi

⁴¹⁰ Gös. yer.

⁴¹¹ Z. V. Togan, ayn. esr., s. 206.

⁴¹² M. Alpargu, *Yeniçağda*, s. 61.

⁴¹³ S. Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp*, s. 31, 32.

⁴¹⁴ P. P. Ivanov, ayn. mkl., s. 53.

soyundaki en iyi tarlaları alır ve birçok avantajı kullanırdı. Beyin emrinde akrabalarından birkaç kişi bulunurdu. Bu akrabalar ekonomik olarak beye bağımlıydılar. Zenginlik sayesinde bazı beyler etkilerini kendi soylarında gösterdikleri gibi başka boylarda da gösterirlerdi. Bu durumlarda beyler arasında mücadele başlıyordu. Zenginliğini diğer soyun beyine kabul ettiren, karşı soyun nüfusunu da kul ediyordu⁴¹⁵. Bu gibi mücadeleler sonuçta bazı soyların yok olmasına, başka soyların oluşumuna veya güçlenmesine neden olmuştur. Görüldüğü gibi bazen bir soyun beyi birkaç soyun beyi olmakta ve yeni isim altında yeni bir topluluğa dönüşmekteydi. Meydana gelen yeni toplum artık kan ilişkisi temelinde değil, ekonomik özelliklerinden dolayı aynı isim altında toplanmaktaydı.

Karakalpaklar Hive'ye göçtükten sonra Hive hükûmeti Karakalpaklardan herhangi birisini bey seçerek, kendi tarafına çekiyor, sonra da Karakalpakların içerisinde kendi nüfuzunu güçlendiriyordu. Daha önceleri beyi halk seçerken, Hive Hanlığı döneminde beyler, han tarafından seçilmeye başlamıştır⁴¹⁶. Hive hanları beyin egemenliğini güçlendirmek için onlara "*bey damgası*" veriyorlar, lâzım oldukça da egemenliklerini genişletmeye çalışıyorlardı. Hive Hanlığı döneminde Karakalpaklar içerisinde en büyük unvan beydi. Hive hanı Seyyid Muhammed döneminde Karakalpak beyleri Atalıklara⁴¹⁷ bağlanmıştır. Atalıklar da beglerbegi⁴¹⁸ (beylerbeyi) yönetimi altında toplanmıştır. Hive hanı Karakalpak beylerinden bazılarını "ağabey" unvanını da vermiştir. Ağabey o dönemde Hive hanının sağ kolu olarak nitelendirilmiştir. Seyyid Muhammed Han döneminde ona hizmette kusur etmeyen bazı önemli Karakalpak beylerine "beylik, atalık, ağabey" unvanları verilerek onların gururları okşanmış ve daha kolay kontrol altında tutulmaları amaçlanmıştır⁴¹⁹. Beyin ege-

⁴¹⁵ Göş. yer.

⁴¹⁶ Ayn. mkl., s. 56.

⁴¹⁷ Atalık (Babalık), Türkistan'ın Türk hükümdarlarının bir şeref ünvanı idi. Her hükümdarın bir Atalık'ı vardı. Bu unvan sahipleri Han, Emir veya Bey'den sonra gelen en yüksek şahsiyetlerdi. Bunlar halk arasında ve prensler ile beyler arasındaki adalet işlerine baktıklarından, devlet hayatında ayrıca ehemmiyete sahip idiler. Atalık müessesesi XIX. yüzyılın ortalarında Türkistan'ın bütün Hanlıklarında kaldırıldı. B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 38-39.

⁴¹⁸ Beglerbegi anlam olarak bölgenin sahibi, yöneticisi, yönetim birimidir. Türklerde resmi bir rütbedir. Beylerbeyi, bekter-beki, bektâr-begi gibi birkaç farklı telâffuzları da mevcuttur. bk. N. A. Baskakov, *Türk Kökenli*, s. 194.

⁴¹⁹ S. Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp*, s. 40.

menliği miras olarak bir başkasına her zaman kalınyordu; ancak mirasçıya kendi unvanını bırakması mümkündü⁴²⁰. Bey hariç soyda ikincil kişiler de bulunmaktaydı. Bunlar "aksakal" adını taşırlardı. Aksakalların etkisi, sahip oldukları zenginliğe veya emrinde olan kişilerin sayısına göre belirleniyordu⁴²¹.

Bazı seyyahlara göre, Karakalpak beyleri aslında Orenburg veya Sibirya bölgeleri Kırgızlarının çoğundan daha fakirdir. Beyin zenginliği on tane at, otuz tane koyun ve keçiden oluşuyordu. Ayrıca bey toprağın 100 tanapını⁴²² işletliyordu⁴²³. Karakalpakistan'da egemen sülâle çok karmaşıktır. Ancak egemen grup arasında beylerin önemli bir yerlerinin olduğu gerçektir.

3- Hoca ve Şeyhler

Karakalpakistan'da egemen grup olarak beylerden başka hocalar, şeyhler, işanlar⁴²⁴, mollalar, tarhanlar, seyidler, abızlar⁴²⁵ ve ulema sınıfına ait olan diğer kişiler de önemli rol oynarlardı. Hoca ve şeyhler politikaya karışrlardı. Örneğin Rus hükûmeti ile konuşurlar, elçilikte bulunurlar, Karakalpakistan'ın değişik grupları adına imza atarlardı. 1730-40 yıllarında Karakalpakistan'da büyük öneme sahip Murat Şeyh ve oğlu Halvet Şeyh önemli rol oynamışlardır. Halvet (Hilbet) Şeyh 1743 yılında Elizaveta Petrovna zamanında Tarhan unvanını almıştır⁴²⁶.

⁴²⁰ Nogaylarda (Mangıtlar) Edige'in zamanından beri Bey (biy) unvanı miras olarak başkasına kalırdı. Karakalpakistan'da da Bey unvanının miras olarak başkasına kalmasıyla ilgili rivayetler vardır.

⁴²¹ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 54; A. Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, (hız: Abdülhaluk Çay), İstanbul, 1977, s. 87-88.

⁴²² Hive tarihçilerinden bazıları (Kovırzin, Krauze) tanapın büyüklüğünü 300-400 hektar olarak gösteriyorlar. Hatta 900 hektara kadar gösterenler vardır.

⁴²³ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 79.

⁴²⁴ İşan, Türkistan'da ve İdil havzasında "sufî mütteki, veli, keramet sahibi" manasında ulema, şeyh ve dervişlere verilen bir sıfattır. N. Devlet, *Rusya Türklerinin*, s. 13.

⁴²⁵ Abız aslında hafız anlamındadır. Bununla beraber Harezmli kâtiplere de "abız" deniliyordu. XVI-XVII. yüzyıllarda Mangıt mirzaları yanındaki kâtiplere hep "Abız" denilmiştir. Abızlar bazen siyasî ve askerî işlere karışmışlardır. Abızların aslında İslâm mümessilleri ve Arap yazısıyla yazan kâtiplerden ibaret olduğu anlaşılıyor; Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 149.

⁴²⁶ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 54.

Tarhanların geçmişi çok eskidir.⁴²⁷ Altın Orda Devleti zamanında tarhanlık çok yayılmıştır. Hanlar tarafından verilen bu unvan, bu insanları vergi ve devletle ilgili vazifelerden kurtarırdı. Karakalpak toplumunda tarhanlık başka anlama gelirdi. Bu unvan Rus devleti tarafından önemli bey ve şeyhlere verilirdi⁴²⁸. Sonuçta Karakalpak ileri gelenlerini kendi taraflarına çekebilmek için verilen bir unvan olan tarhanlık, özellikle XVII-XVIII. yüzyıllarda Kazak, Karakalpak ve Başkurtlar arasında önemini hâlâ korumaktaydı. Bu durumu iyi değerlendiren Ruslar, özellikle de Kazak ve Başkurt uruğ başkanlarına bol bol tarhanlık rütbesi veriyorlardı⁴²⁹.

Rıçkov'a göre Karakalpaklarda hoca ve şeyhlerin otoritesi hanın egemenliğinden de üstündür⁴³⁰. Karakalpak yazılı kaynaklarında hoca ve şeyhlere XVIII. yüzyılın birinci yarısında rastlansa da bu sosyo-grubun daha erken zamanlarda ortaya çıkması muhtemeldir. Bunların ortaya çıkışı Karakalpakların eski yerleşim alanları Sıgnak ve Türkistan'la ilgili olmalıdır. Karakalpaklarda ulema sınıfının etkisi maddî olarak Türkistan'ın diğer kavimlerinde olduğu gibi, hanların verdiği topraklar ve değişik hediyelerden oluşan zenginlikten ibaretti⁴³¹.

Karakalpakların Sırderya'dan Hive ve Zerefşân'a göç etmeleriyle birlikte hoca ve şeyhlerin sosyo-ekonomik hayata etkileri hakkında fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Buradan belki de onların Hive'de etkilerini kaybettiklerini düşünebiliriz. 1873 yılında A. V. Koulbars, Karakalpakların soylarını sayarken "*Seyid Hoca Soyı*" adını taşıyan gruptan bahseder. Koulbars'ın yazdığına göre hoca ve seyidler nuker çıkarmazlar, beden cezalarına çarptırılmazlar⁴³². Fakat yazar, seyid ve hocaların genel yaşamda oynadıkları rollerden bahsetmemiştir.

XVIII. yüzyılda takip ettiğimiz gibi Karakalpaklar, Hive hâkimiyetini kabul ettikten sonra hoca ve şeyhlerin etkisi yerli ulema sınıfının etkisine geçmiştir. Özellikle Hive'de bulunan işanların etkisi önem kazanmıştır. Bununla ilgili Hive vakayinâmelerinde; Hive

⁴²⁷ A. Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilâtında 'Tarhan' Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", İÜEF *Tarih Dergisi*, sayı: 33-34, İstanbul, 1983-84, s. 81-90.

⁴²⁸ A. N. Kurat, *Türk Kavimleri*, s. 136.

⁴²⁹ Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 242.

⁴³⁰ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 55.

⁴³¹ Göş. yer.

⁴³² Ayn. mkl., s. 56.

işanlarından biri olan Muhammed'in gönüllü olarak Karakalpak bölgesine yerleşmiş ve Karakalpakları yönetmiş⁴³³ olması bilgisi işanlar hakkında fikir yürütmemize örnek teşkil edebilir.

Hive hanları Karakalpak, Özbek, Türkmen, Kazak gibi kabileleri sudan sebeplerle birbirlerine saldırtma politikası uygulayarak bunların kolayca hâkimiyet altına alınmasını sağlıyorlardı. Bu kışkırtma politikası içerisinde molla ve işanlar önemli roller üstleninekteydiler. Çünkü onlar halkın dinî düşüncelerini istismar ederek bundan çıkar sağlıyorlardı. Özellikle de Karakalpak, Özbek ve Türkmenleri kötü Müslüman yahut gâvur olarak nitelendirdikleri Kazaklara karşı kışkırtmaktaydılar. Kazaklar gerçekten de İslâmın buyruklarına fazla riayet etmemekteydiler ve inançları zayıftı. Ancak Kazaklarla olan mücadelelerin asıl sebebi onların Hive Hanlığının kuzeydoğu sınırında oturmaları ve burada Ruslarla iyi ilişkiler kurmalarıydı. Karakalpak zenginleri ile Kazaklar arasında asıl çekişme, büyük yerleşim noktaları olan şehirlerde kendini daha fazla gösteriyordu. Büyük yerleşim yerleri dışında Karakalpaklar ve Kazaklar barış içerisinde yaşıyorlardı. Her ne kadar Hive hanları buralardaki kavimleri birbirine düşürmeye çalışsa da Karakalpaklar Harezim vahasındaki diğer kavimlerle iyi geçinmeye özen gösteriyorlardı. Çünkü Karakalpaklar, Özbek, Kazak ve Türkmenlere ekonomik bakımdan bağlı durumdaydılar. Daha önceden de belirttiğimiz gibi, Özbek, Kazak ve Türkmenler Karakalpaklardan balık, ekmek ve büyük baş hayvan satın alıyordu⁴³⁴.

B- İKTİSADÎ HAYAT

1- Hayvancılık

Bilindiği gibi, yerleşik hayata geçemeyen ve genellikle bozkır hayatını sürdüren bu bölgenin kavimlerinde, iktisadî durumun temelinde hayvancılık ön plandadır. Hayvancılık bu iktisadî sistemin temeli olarak kabul edilmektedir. Bozkır Türk ekonomisinin esasını, orman ve çöl değil, yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı, çobanlık ve hayvancılık oluşturunuyordu⁴³⁵. XVII-XVIII. yüzyıllarda Sırderya'daki doğa özellikleri Karakalpak-

⁴³³ Münis-Ağahî, ayn. esr., s. 363^a.

⁴³⁴ S. Kamalov- J. Ubbiniyazaov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 56-57.

⁴³⁵ İ. Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt 1, TKAE, Baskı II, Ankara, 1992, s. 216.

ların tarım sayesinde geçimeleri için yeterli değildi. Hayvancılıkla uğraşmaları gerekiyordu⁴³⁶. Nehrin iki tarafındaki çöller, tarlaların sayısından fazlaydı. Fakat bu sırada bu tarlalara Kazaklar sahipti. Çünkü Karakalpaklara göre daha güçlüydüler. Sonuçta Karakalpak hayvancılığı nehrin vadisine ait dar sahada yapılabilirdi. Bitkileri yem olarak kullanma imkânları olmadılarından Karakalpaklar da temel yem olarak kamış kullanıyorlardı. Karakalpaklar kış için kamış hazırlarlardı. Nehrin aşağısındaki kamışlar, insanları ve hayvanları kışın fırtınadan ve soğuktan korumakla kalmaz, yakıt olarak da kullanılırdı⁴³⁷. Kazakların hayvancılık anlayışı Karakalpaklardan ayrı özellikler göstermektedir. Kazaklarda yetiştirdikleri hayvanların yıl boyu yiyecekleri vardı⁴³⁸. Kazaklar hayvanlarını doyurmak için göçebe yaşıyorlardı. Kazaklarda at, deve, sığır, keçi ve koyun yetiştirilirdi. Karakalpaklar ise genelde sığırlarla uğraşırlar⁴³⁹; yıl boyu aynı yemi yiyebilen hayvanları beslerlerdi. Hayvancılık tarıma, tarım da hayvancılığa bağlıydı. Çünkü toprağı sığırların yardımıyla sürüyorlardı.

Karakalpakların Sırderya'daki hayvancılıkla ilgili uğraşları Hive'de de devam etmiştir. Sığırların yaşantılarında önemli rolü olduğu için genellikle sığır besliyordu. Boğalar (öküzler) tarımda ve ulaştırmada kullanılır, inekler ise sütü için yetiştirilirdi. Süt ürünleri ve un; hem milli yemeklerin ana kaynağını oluşturuyor hem de satılabiliyordu. Sığırlar et ihtiyacını karşılamak için de kullanılırdı. Et, süt için yetiştirilen keçi ve koyunlar azdı. Demirden yaptıkları eşyaları pazarda değiş tokuş yoluyla koyun ve keçiyle değiştirirlerdi. Atları az yetiştirir, su taşımak ve yük taşımada kullanırlardı. At çeşitleri Yabı veya Kazak Yabı (atın Kazak çeşidi), Argımak⁴⁴⁰ (Türkmen çeşidi), Bedev (beduin yahut bidevî, Arap binek atı) ve Karabayırdır⁴⁴¹. Karakalpakların kendi at türü olarak "Buğdan" gösterilir. Bu tür Yomud atlarının türüyle karışıktır. Fiyat ve yarar olarak Kırgız atla-

⁴³⁶ A. Suavi, ayn. esr., s. 49.

⁴³⁷ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 48.

⁴³⁸ Kazak atasözüne göre: "Halkın süsü hayvanlardır."

⁴³⁹ S. Kamalov, *Zavoyevaniye*, s. 5.

⁴⁴⁰ Argımak, Arğumak-arğamag sözcüğü yaşlı ve pahalı Asya atı anlamına gelir. Kabardin ve Türkmen argımakları bugün de tanınmaktadır. bk. N. A. Baskakov, *Türk Kökenli Rus Sovadları*, Çev: Samir Kazımoğlu, TDK Yay. Ankara, 1987, s. 85-86.

⁴⁴¹ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 128; S. Kamalov, *Karakalpakii*, s. 101; K. Sarıbayev, *Agrarniy Vopros v Karakalpakii* (Karakalpaklarda Tarımsal Sorunlar), Nukus, 1972, s. 72.

rından daha iyidir. Karakalpak atları kısa boylu ve uzun kulaklıdır⁴⁴². XIX. yüzyılda Karakalpak, Kazak ve Türkmenlere has Komrat tipi atlar Türkistan'da öyle üne kavuşmuşlardı ki Semerkant, Taşkent ve Fergana pazarlarında en çok istenen mallar arasında yer alıyorlardı⁴⁴³.

Karakalpaplarda develere sadece zenginler sahip olabilirdi. Bu develer genelde yük taşımada kullanılırdı. Kaynaklara göre Hive'de bulunan Karakalpapaklar, sığırlar konusunda tecrübeliydiler. Bu tecrübelerinden dolayı Hive'de sığırlar Karakalpapaklar'dan satın alınırdı⁴⁴⁴. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre 1897 yılında hayvancılık işiyle otuz iki bin kişi uğraşıyordu. Karakalpapaklar, Özbekler, Türkmenler ve Kazaklar değişik hayvan türlerini yetiştirirken Ruslar sadece domuz yetiştirirlerdi. Harezm sahasında yaşayan Karakalpapaklar yetiştirdikleri hayvanları Amuderya Deltası'nda otlatırlardı. Kızilkum bozkırlarında hayvancılıkla uğraşan Karakalpapaklar, Türkmenler, Özbekler ve Tacikler su kuyularını ortak kullanırlardı. Su kuyusu açılması ve kuyu için uygun yerlerin tespitinde de ortak çalışırlardı. Su kuyuları bu kuyuyu yapan kişinin ismi veya ait olduğu milletin adıyla anılırdı. Kızilkum bozkırlarının Karakalpapaklara ait bölümünde buna benzer birçok kuyu vardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılmış kuyulardan bazılarının ismi şöyledir: Karakalpak kazmış, Türkmen kazmış, Tacik kazmış vb.⁴⁴⁵

2- Balıkçılık

Bozkırlı Türklerin başlıca gıda maddesi etti. En çok at ve koyun eti yenilirdi. Karakalpaplarda balık eti de önemli bir yer tutardı. Hiveli eski esirlerden birinin sözlerine göre balık Karakalpak nüfusunun en önemli gıdası olmuştur⁴⁴⁶. Balıkçılık, Karakalpapakların hayatında geniş yer tutar. Balıkçılıkla genelde Aral Gölü'nün yanında, Kuvan, Yanıderya ve Amuderya'nın aşağılarında yaşayanlar uğraşıyorlardı. Bunlar Müytenler, Koldavlu, Aşamaylı ve Kıyat kabilesinin

⁴⁴² N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 245; M. Holdsworth, *Türkistan in the Nineteenth Century (A Brief on Hivo)*, Oxford, 1959, s. 21.

⁴⁴³ T. G. Tuhtametov, *Rossiya i Hiva v Kontse XIX -naçale XX v.* (XIX. Yüzyılın Sonları ile XX. Yüzyılın Başlarında Rusya ve Hive), Moskva, 1969, s. 103.

⁴⁴⁴ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 235.

⁴⁴⁵ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 79.

⁴⁴⁶ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 78.

Konrat boylandı⁴⁴⁷. Balık avcılığında basit sistemler kullanılırdı. Balık avlama merkezi ise Aral, Amuderya, Kuanıs-Carma, Davkara, Konrat ve Kara-Teren gölleri⁴⁴⁸. Buralarda şip, kedi balığı, yayın, sazan gibi balıklar avlanırdı. Özellikle Aral Gölü'nün güney sahilleri ve Amuderya ağızları kedi balığı bakımından zengindir⁴⁴⁹.

Balık avlamada kullanılan basit sistemlerin başında yuvarlak tel (cılım) gelirdi. Bunların yanında balıkçı teli, kendir ipliğinden yapılmış tel (ağ), büyük balıklar için olta (cayın, karmak) vb. kullanılırdı. Kış aylarında buz tutan nehirlerin buzu delinerek cılımla av yapılırdı. Açılan delikten az ilerde başka bir delik açılarak değnek yardımı ile balıklar cılıma doğru sürülerek avlanırdı⁴⁵⁰. Balık avcılığında "şanişkı" da meşhurdur. Suyun dibi geceleri herhangi bir ışıkla parlatılarak balıklar körleştirilip kayıklarla balıkların yanına gidilerek değneğin ucuna takılmış iğneyle öldürülürdü. Ancak bu av şekli temiz sularda ve Ay'ın olmadığı zamanlarda mümkün olurdu⁴⁵¹.

Balıkların avlanmasında ve taşınmasında kamıştan yapılmış sal ve kayık kullanılırdı. Karakalpakların ava gittikleri kayıklar birkaç ağaç ve demirden bir araya getirilmiştir. Bu kayıklara genellikle zengin insanlar sahip olabilirdi. Fakir olanlar ise kamıştan yapılmış sal ve değnekle yönetilen salları kullanırlardı. Karakalpaklar avladıkları balıkları Konrat, Çimbay, Kılıç-Kale, Davkara ve Hocaeli pazarlarında satarlardı. Her yıl kış aylarında Amuderya Nehri buz tutmadan önce Davkara'dan Çarçuy'a balık dolu 150-300 adet kayık gönderilirdi. Bazen bu balıklar develerle Buhara'ya kadar ulaştırılırdı⁴⁵². Balıkçılar, balığı ekmek karşılığında çiftçilerle değiştiriyorlardı. Onların bu yaşamını bir atasözü daha iyi açıklıyor: "*Üç ay süt, üç ay kavun, üç ay kabak, üç ay balık. Nasıl olsa geçiniriz.*"⁴⁵³

Karakalpak, Kazak ve Özbekler balık avına birlikte çıkarlardı. Hatta balık avlama teknikleri de aynıydı. Bunlar içerisinde Karakalpak balıkçılar Rus köylülerle daha iyi ilişkiler kurmuşlardır. 1875-1878 yılları arasında Rus devleti tarafından Ural Kazakları

⁴⁴⁷ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 111.

⁴⁴⁸ Ayn. esr., s. 129.

⁴⁴⁹ S. Kamalov- J. Ubhinyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 79.

⁴⁵⁰ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 129.

⁴⁵¹ Ayn. esr., s. 130.

⁴⁵² Gös. yer.

⁴⁵³ Ayn. esr., s. 105-106.

Karakalpak topraklarına sürgün edilmiştir. Bunların sayısı yaklaşık bin kişiydi. Amuderya havzasında yaşayan Kazaklar balıkçılık tekniklerini Ural Kazaklarından öğrenmişlerdir. Ural Kazakları balıkçı kayıkları, ağlar, ipler konusunda çevredeki kavimlere bilgiler vererek bunların balıkçılık konusunda tecrübe kazanmalarını sağlamışlardır. Amuderya havzasında yaşayan balıkçılar, ağlar için gerekli keten ipleri Moskova'dan, tığ takımlarını Nijegorod'dan, kayık parçalarını da Orenburg'tan getiriyorlardı⁴⁵⁴.

XIX. yüzyılın sonlarında Guryev şehrine gelen yaklaşık yirmi kadar Rus ve Kazak balık avcısı, Akkala bölgesine (Moynak'a bağlı) yerleşerek Ulkenderya Nehri'nde mersin balığı avlıyorlardı. Balıkları saklamak için fiçılar ve kutular hazırlamışlardı. Avladıkları balıkları nakletmek amacıyla yelkenli büyük kayıklar kullanıyorlardı. Burarlarda balıkçılık yapan Rus ve Kazak balıkçıların kullandığı balık saklama teknikleri yerli kavimler tarafından da kullanılmıştır. Rus balıkçılarından Urallı Borzikov, balık saklamak amacıyla ilk defa Sırderya bölgesinde buzluk inşa etmiştir⁴⁵⁵.

Karakalpaklarda balıkçılık yanında başka av hayvancılığı da vardı. Avcılık genelde sonbahar ve kış aylarında tarımdan kalan boş zamanlarda yapılır, daha çok tüylü ve kürklü hayvanları avlanırdı. Başlıca av hayvanları ise sülün, su kuşları, tavşan ve geyikti. Tarım ürünlerine zarar veren yaban domuzu, hayvanları yiyen kurt ve tilkiler ise kurulan tuzaklar yardımıyla avlanırdı⁴⁵⁶.

3- Ziraat

Karakalpaklar arasında tarım, incelediğimiz dönemde önemli yer tutar⁴⁵⁷. Çölden ayrı mütalâa edilmesi gereken bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar oluşturuyordu. Ama ziraata müsait yerler de vardı. Karakalpakların çoğu tarımla uğraşıyordu. Ancak sulama işinde zorlanıyorlardı. Çünkü tarım yaptıkları yerlerde hazır sulama sistemleri yoktu. Sulama sistemlerini de kendileri yapmak zorundaydı. Karakalpakların rahat yaşayabilecekleri yerler sulama sisteminin hazır olduğu eski yerleşim yerleriydi. Karakalpak çiftçileri için böyle

⁴⁵⁴ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 80.

⁴⁵⁵ Ayn. esr., s. 81.

⁴⁵⁶ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 130; A. Suavi, ayn. esr., s. 46-47.

⁴⁵⁷ N. Muravyov, *Journey to Khiva through the Turkoman Country*, London, 1977, s. 111-112.

bir merkez Sıgnak şehri olabiliyordu. Karakalpakların tarımla uğraşmalarına rağmen sık sık saldırıya uğramaları, onları zor durumda bırakıyordu. Bozkırlarda birisinin tehlikesiz bir şekilde yaşaması tabii ki bu kişinin hangi soya ait olduğuyla ilgiliydi. Bu şartlar altında Karakalpaklar bozkırlarda da kendilerini rahat hissedemiyorlardı. Yetiştirdikleri ürünler yağmaya uğruyor ya da yakılıp yıkılıyordu⁴⁵⁸.

Karakalpakların sık sık yapılan saldırılar sebebiyle sürekli yer değiştirmeleri, onların tarımsal faaliyetlerini de etkilemiştir. Hayvanlarının az olması, onları çiftçiliğe itiyordu. Bu yüzden sulama sistemlerini yapmaya ve toprağı ıslah etmeye mecbur kalıyorlardı. Sulama işi ile uğraşmaları, özel sulama tekniklerini geliştirmelerini sağlamıştır⁴⁵⁹. Karakalpaklar eskiden beri sulama sistemini biliyorlar, Sırderya, Kuvanderya ve Yanıderya nehirlerinin sularını tarlaları için kullanıyorlardı. Karakalpakların sulama sistemleri hakkındaki bilgiyi, Küçük Cüz'ün Kazak Hanı Ebu'l Hayr Hana Ruslar tarafından 1740 yılında gönderilen elçilik heyetinde bulunan D. Gladişev ve N. Muravyın'ın yazdıklarından alıyoruz. Gladişev burada, eskiden Sırderya'nın çevresinde yaşayan ve tarımla uğraşan Karakalpakların sulama sistemlerini örnek olarak göstermiştir⁴⁶⁰. Rus arkeologlar Kuvanderya'da ve Yanıderya'da XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın başına kadar Karakalpak sulama sisteminden önemli izlerin olduğunu bildirmektedir. S. P. Tolstov'un yazdıklarına göre; Karakalpak eserlerinin başında sulama sistemleri gelir. Onlar, bu atılımı kendileri yapmışlardır. Çünkü Kuvanderya'ya ve Yanıderya'ya geldiklerinde eski sulama sistemleri çalışmıyordu. Buralarda kilden ve saksauldan⁴⁶¹ yapılmış barajlar, sulama kanalları vardır⁴⁶².

Sırderya, Adam Atı ve Kuvanderya'nın iki tarafına yerleşmiş olan Karakalpaklar, bu ovalarda buğday, darı ve arpa ekerlerdi⁴⁶³. Bunun yanında pirinç de önemliydi. Çünkü suyun çok olması, pirinç yetiştirmesine imkân vermiştir⁴⁶⁴. Bahçecilik de önemli uğraşlarından. Bazı yazarlara göre Karakalpakların %16'sının hiç toprakları

⁴⁵⁸ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 37.

⁴⁵⁹ Ayn. mkl., s. 78.

⁴⁶⁰ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 103.

⁴⁶¹ Saksaul (Saksal) suyun geçmesini engellemek için kullanılmış bir bitki ismidir.

⁴⁶² *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 104.

⁴⁶³ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 210.

⁴⁶⁴ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 78.

yoktu. Çoğu ise toprağı başkalarından ağır şartlarda kiralyıyorlardı. Toprak sahibine yetiştirdikleri ürünün üçte birini "*ortakç*" olmaları-
rından dolayı vermek zorunda kalıyorlardı⁴⁶⁵.

Karakalpaklar Sırderya'da olduğu gibi Yanıderya'da da tarımla uğraşıyorlardı. 1780 yılına ait bir kaynakta bununla ilgili şöyle yazılı-
dır: "*Geceyi Yam-su (Yenisu, Yanıderya) Nehri'nde Akınulla'nın yanında geçirdiler., Burada Karakalpaklar çadırlarla göç ederler, buğday yetiştirirler...*"⁴⁶⁶ 1780-1781 yılında Buhara'ya elçi olarak giden Bekçurin günlüğünde şöyle yazmıştır: "*Yanı-su Nehri diye devam ediyor. Kuvan ile birleşiyor. Orman yok, kamış var. Karakalpaklar buradan tarlalarına su gönderirler.*"⁴⁶⁷ Bu gibi örneklerden de anlaşılacağı gibi tarım önemli uğraş alanlarından biridir.

Hive Hanlığında yaşayan kavimler için tarım en önemli geçim kaynağıydı. 1877 yılında, nüfusun %75.2'si tarımla uğraşmaktaydı. Tarımla uğraşanların çoğu da Karakalpaklar, Kazaklar ve Özbeklerden oluşmaktaydı. 1897 yılında yapılan nüfus sayımında, Türkmenler yazılmadığı için tarımsal nüfus içerisinde gösterilmenişlerdir. Fakat o döneme ait edebi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Türkmenler de tarım konusunda ustaydılar ve yerleşik hayat tarzını benimsemişlerdi. Ayrıca Tacikler, Tatarlar, Araplar, İranlılar ve Ruslardan bir kısım insanlar da tarımla uğraşmaktaydılar⁴⁶⁸.

Hive Hanlığında yaşayan Karakalpaklar ve diğer kavimlerin tarımla uğraşması tarımsal arazilerin genişlemesine ve tarımsal ürünlerin çeşitlenmesine neden olmuştur. Sulama sistemlerinin gelişmesiyle XIX. yüzyılın sonlarında Şorahanyabe, Kelteminare, Bekyabe ve Kegeyli arazileri sulanabilir hâle getirilmiş⁴⁶⁹; 1890'lı yıllarda tarımsal ürünler içerisinde pamuk önem kazanmaya başlamıştır. Pamuk ekimi tarım arazilerinin ortalama %30-40'mı oluşturmaktaydı. Bu dönemde ayrıca Karakalpaklar arasında "*Buhara Buğdayı*" adlı kışlık buğday ortaya çıkmıştır. Bunun yanında patates, pancar, salatalık, lahana, karpuz gibi ürünler de yetiştirilmeye başlanmıştır⁴⁷⁰.

⁴⁶⁵ Ayn. nıkl., s. 79.

⁴⁶⁶ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. nıkl., s. 226.

⁴⁶⁷ Göş. yer.

⁴⁶⁸ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 77.

⁴⁶⁹ K. Sarıbayev, ayn. esr., s. 53.

⁴⁷⁰ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 78.

Karakalpaklar ve Özbekler sulama işlerinde birlikte yer almışlar ve Hive hanlarının topraklarında çalışmışlardır. Hive Hanlığı içerisinde yer alan kabileler su yüzünden birbirleriyle kavga ederlerdi. Hive hanları ve soy beyleri bu kavgalardan yararlanarak ekonomik fayda sağlardı. Çünkü bu kavgalar sırasında rüşvet alırlar ve en çok para veren tarafı haklı bulurlardı⁴⁷¹.

4- Ticaret ve Yerleşme

XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Karakalpaklar arasında ticaret önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Kazaklar ile Karakalpaklar arasında ticarî ilişkiler gelişmişti. Koyunları ekmekle değiştiriyorlardı. Arallı Özbekler, Buharalılar ve Hiveliler, Karakalpaklar aracılığıyla Buhara ve Kazak bozkırlarında ticaret yapabiliyorlardı. Alışveriş için kullanılan mallar, hayvanlar ve kürktü. Karakalpak tüccarlar Rus şehirlerinde de ticaret yapmışlardır⁴⁷². İç savaşlara rağmen Kazaklarla olan ekonomik ilişkileri devam ediyordu. Yanıderyalı ve Kuvanderyalı Karakalpakların bir kısmı, Hive tüccarlarını kullanarak Rusya ve Buhara'dan mal getiriyorlardı. Kazaklar, Karakalpaka koyun, at ve deve satıp, ekmek alırlardı. Karakalpaklar, Arallılara ve Hivelilere kara mal satarlardı⁴⁷³.

Karakalpaklar, topraklarından geçen kervanlardan Kazaklar için vergi toplamak zorundaydılar⁴⁷⁴. Çünkü bu toprakların asıl sahibi Kazak hanlarıydı. Karakalpaklar arasında dolaşan rivayetlere göre, Tauke (Tevke, Tevkel) Hanın izniyle Karakalpakların yerleşmiş oldukları Ulu-dağ bölgesinden Çin, Taşkent, Kazan ve Moskova'ya kervan yolları geçermiş⁴⁷⁵. İşte buralardan geçen kervanlar Karakalpaka vergi vermek zorunda kalırlardı⁴⁷⁶. Ancak toplanan bu verginin bir kısmını, Karakalpak ileri gelenleri kendilerine alırlardı. Diğer kısmı ise hana ve Kazak ileri gelenlerine kalırdı.

⁴⁷¹ S. Kamalov, *Karakalpaki*, s. 165.

⁴⁷² *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 106.

⁴⁷³ S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 136.

⁴⁷⁴ Ayn. esr., s. 126.

⁴⁷⁵ XVIII. yüzyıla kadar Türkistan'dan (Orta Asya'dan) Batı Sibirya'ya kervan yolu geçirdi. XVIII. yüzyılın 30. yıllarında Orenburg şehrinin kurulmasıyla Orenburg çevresine ve merkez Rusya'ya kadar giden kervan yolu açılmıştır.

⁴⁷⁶ M. K. Nurmuhamedov- T. A. Jdanko- S. Kamalov, ayn. esr., s. 22.

Karakalpaklar, Kazak hanlarına vergi olarak her yıl ekmek ve belli sayıda atlı asker vermek zorundaydılar. Bu ordu, Kazak ordularıyla Rus sınır bölgelerine ve komşu devletlerden Buhara ve Hokand'a saldırmak mecburiyetindeydi. Ayrıca Karakalpaklar, Kazak hanlarına ödedikleri verginin bir kısmını tohum olarak verirdiler⁴⁷⁷.

XIX. yüzyılda Karakalpaklar, Türkistan'ın diğer kavimleriyle daha sıkı ticarî ilişkiler kurmuşlardır. Ticarî mallar olarak hayvan, kürk, deri, keten, pamuk, sebze, meyve, et, av hayvanları, kuş, balık, yumurta, süt ürünleri, kereste, kömür, odun, manifatura ürünleri vb. kullanılmıştır. Ticaret Çimbay, Şorahan,⁴⁷⁸ Biybazar, Şeyh Abbas, Nökis, Sarıbiy, Kuk gibi pazarlarda yapılırdı⁴⁷⁹. Bozkırda yaşayan Karakalpaklar, şehirlere pazar günleri gelirlerdi. Karakalpaklar pazara koyun, inek, at, deve, buğday, darı, balık, kayısı, iğde, çanak, sebze, sıvı yağ getirirler buna karşılık değişik zanaat ürünleri alırlardı. Pazar kurulmayan günlerde mallar, Çimbay ve Konırat'ta⁴⁸⁰ tezgâhlarda satılırdı. Ayrıca bazı mallar da köylere araba, deve ve kayıklarla götürülerek satılırdı. Karakalpaklar arasında ticaret ilk zamanlarda Özbek tüccarlar tarafından yapılırken, daha sonraları Karakalpaklar arasında da tüccarlar ortaya çıkmıştır. Hive arşivlerinde bununla alakalı bilgiler mevcuttur⁴⁸¹. Ancak bu dönemde Karakalpakların ekonomik gelişimi Özbeklere oranla düşük seviyelerdeydi. Bunun en önemli nedeni de Özbeklerin tarım, hayvancılık ve balık avlama tekniklerini Karakalpaklara oranla iyi bilmeleri ve Karakalpakların bu teknikleri sonradan Özbeklerden öğrenmeleridir.

XIX. yüzyılda Hive Hanlığında ticarî ilişkilerin gelişmesiyle Karakalpaklar, tarım, hayvancılık ve balıkçılıktan elde ettikleri ürünleri hanlık şehirlerine göndererek ticarete aktif rol oynamışlardır. Amuderya'nın sol kıyısında yaşayan Karakalpaklar Hive, Hocaeli, Konırat ve diğer şehirlere ekme, hayvan ve balık satarlar buna karşılık Rusya, Hive ve Buhara'ya özel mallar satın alırlardı. Vambery,

⁴⁷⁷ S. Kamalov, *Zavoyevaniye*, s. 5.

⁴⁷⁸ Şorahan, Amuderya Nehri'nin sağ sahilinde, nehrin daraldığı yerden Ürgenç'in karşısında bulunan Mizdahkan'ın arkasındaki bir bölgedir.

⁴⁷⁹ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 83.

⁴⁸⁰ Konırat, Hocaeli ile Aral Gölü arasında kalan bölgedir.

⁴⁸¹ Yuri E. Bregel, *Dokumenty Arhiva Hivinskikh Hanov Po İstorii i Etnografii Karakalpakov* (Hive Hanlığı Arşiv Belgelerinde Geçen Karakalpaklar Hakkındaki Tarihi ve Etnografik Bilgiler), İzdatelstvo AN SSSR, Moskva, 1967, s. 275.

Türkistan'a yaptığı gezide Hive Hanlığının kuzeyinde yer alan Konrat, Şoralan gibi şehirleri Karakalpak, Özbek ve Türkmenler için önemli ticarî şehirler olarak nitelendirmiştir⁴⁸². Karakalpak şehirlerinden biri olan Nökis, 1873 yılına ait bir belgede Amuderya kıyılarında birinde, Konrat'dan uzak olmayan bir kale olarak geçmektedir. Ayrıca bu kale çok zayıf ve stratejik öneme sahip olmayan, genelde Karakalpak ve Kırgızların ziyaret ettikleri, kendine özgü bir pazarı olan yer olarak geçmektedir⁴⁸³. Bunlardan anlayacağınız gibi Nökis küçük bir kaleyi herhâlde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamış ve büyük bir şehir olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Karakalpakların yerleştikleri bölgede Çimbaylı ve Konratlı adında iki büyük ekonomi sahası oluşmuştur. Çimbay'a, Amuderya ağzından Sultan-Üveyis sıradağlarına kadar uzanan sahada yaşayan sağ kıyılı Karakalpaklar giderdi. Daha sonraları ise Rusya'nın Hive Hanlığına karşı başlattığı askerî hareketler sırasında Davkara ve Tallık adında iki tane daha ekonomik saha oluşmuştur. Bu bölgede Kazaklar ve Karakalpaklar birlikte yaşamaktaydılar. Tallık sanayi bölgesine İşan Cıkkın, Yerkinderya, Kazakderya bölgeleri bağlıydı. Konrat sanayi bölgesine Şomauay, Okiz, Kiyatyrgan bölgeleri bağlıydı. Bu sanayi bölgesi içerisinde yer alan Hocaeli, daha sonra kendi başına ayrı bir sanayi bölgesi olmuştur. Bu bölgelerde de Karakalpaklara komşu olarak Özbekler ve Kazaklar yaşamaktaydılar. XIX. yüzyıl boyunca Karakalpakların ekonomik hayatı yukarıda da belirttiğimiz gibi Çimbay, Davkara, Tallık, Konrat ve Hocaeli adında beş bölge içerisinde geçmiştir⁴⁸⁴.

1880 yılında bazı tüccarlar Amuderya çevresinde ticarî bürolar açmaya başlamışlardır. Bu firmalar vasıtasıyla pamuk, hayvan ürünleri ve balık ürünleri ticareti yapılıyordu. Pamuk Moskova, Lodzin ve Nijegorod tekstil fabrikalarında, balık ve hayvan ürünleri de Orenburg'ta işleniyordu. Ticarî mallar Rusya'ya Çarçuy, Kazalinsk⁴⁸⁵ ve Konrat üzerinden taşınyordu. Gönderilen bu mallara karşılık

⁴⁸² A. Vambery, *Puteshestviye Po Sredney Azii*, (Orta Asya'ya Seyahat), Moskva, 1874, s. 298-299; S. Yılmaz, "İngiliz Casusu Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatinde Ona Eşlik Eden Özbek İshak Molla Hakkında", *TDV Tarih Dergisi*, sayı: 211, İstanbul 2004, s. 51-56.

⁴⁸³ S. Kamalov-J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 54.

⁴⁸⁴ Ayn. esr., s. 53.

⁴⁸⁵ Sirderya Nehri yakınında bulunan Jankent (Yenikent) civarında bir yerdir.

Rusya'dan yün, ilaç, boya, demir, çelik, kazan, dökme demir ürünleri, bakır, lamba, işlenmiş deri, hasır, ipek ürünleri, gaz yağı, çay, şeker, tütün, kuru meyve ve yiyecekler getiriliyordu⁴⁸⁶. Harezm bölgesinde faaliyet gösteren büyük tüccarlar, Türk kabilelerin ürettikleri tereyağları kervanlarla Rusya'ya gönderiyorlardı. 1891-1893 yıllarında kervanlarla giden malların %42'sini tereyağı oluşturuyordu. Tereyağı ticareti genelde Hocaeli şehrinde yapılırdı. Tereyağı ticaretiyle Ermeni tüccarlar ve İranlılar uğraşmaktaydılar. Harezm vahasında üretilen halı ve kilimler de 1895 yılından itibaren Rusya ve diğer şehirlere ihraç edilmeye başlamıştır⁴⁸⁷. XIX. yüzyılın sonlarında Amuderya Deltası'ndan alınan mallar arasında en önemli mal balık ve balık ürünleriydi. Balık ürünleri ticareti, yerli tüccarlardan Aşimbay ve Hal-Muhammed Bay tarafından Kuk şehrinde kurdukları balık şirketi vasıtasıyla yürütülüyordu⁴⁸⁸.

Kaynaklarda belirtildiğine göre Karakalpaklar XIX. yüzyılda Fergana ile de ticarî ilişkiler kurmuşlardır. Fergana Vadisi'nde üretilen petrol, Türkistan kavimlerine satılıyordu. Ayrıca Aral Gölü'nde faaliyet gösteren gemilerde Hocent şehrinde çıkarılan kömür kullanılıyordu⁴⁸⁹. Karakalpaklar ile Buhara arasındaki ticarî ilişkilerde ise Karakalpaklar Buhara'ya ekmek (buğday), canlı hayvan, saksaul, kömür, balık götürüler; Buhara'dan da kuru meyve, üzüm, ipek ve yarı ipek kumaş getirirlerdi⁴⁹⁰.

Dış saldırılar, Karakalpakların yerleşme şeklini de büyük oranda etkilemiştir. Karakalpaklar grup hâlinde yerleşir, bazen akraba topluluğu hep birlikte yaşırdı. Her köy kendi kalesine⁴⁹¹ sahipti. Saldırıları sonbahar, kış ve ilkbahar aylarında yapıldığından halkın tamamı bu kalelere saklanırdı. Yapılan bu kalelerin yerleşim alanlarına ve köy başkanının (bey) evine yakın olması muhtemeldir. Örneğin Karakalpak ileri gelenlerinden Orımbay Beyin malikânesi, geniş bir arazinin ortasında bulunurdu. Çevresinde de duvar vardı. Burada

⁴⁸⁶ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 84.

⁴⁸⁷ Ayn. esr., s. 101.

⁴⁸⁸ K. Ermanov, *Ribaki. Literatura i İskusstvo Karakalpakii*, (Karakalpakistan Balıkçıları, Edebiyatı ve Sanatı), No: 3 (43), Turtkul, 1940, s. 31.

⁴⁸⁹ *İstoriya Kırgızii*, (Kırgızistan Tarihi), Cilt I, Frunze, 1963, s. 402.

⁴⁹⁰ *Etnografiya Karakalpakov XIX-naçala XX veka*, (XIX. Başlarından XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Karakalpak Etnografyası), İzdatelstvo "FAN" Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1980, s. 89, 164.

⁴⁹¹ Karakalpaklar arasında bu kalelere "Koygan" denmektedir.

kabilenin hepsi ev ve mülkleriyle saldırı sırasında saklanırdı⁴⁹². Karakalpaklar yarı göçebe olmalarından dolayı kışın kışlakta, yazın yaylakta oturuyorlardı. Karakalpakların evleri, diğer göçmen kavimlerin evlerine göre daha sağlam ve büyüktür. Bu evleri büyük köpekler korurdu. Bu tip köpekler sadece Karakalpaklarda bulunuyordu⁴⁹³.

5- Giyim

Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi: koyun, kuzu, keçi, deve yünü, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisiydi. Eski Türkler bez dokurlar, giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi⁴⁹⁴. Karakalpaklarda da bozkır Türk giyiminin izleri görülmektedir. 1741 yılına ait bir kaynakta Karakalpaklar şu şekilde tasvir edilmektedirler: "*Karakalpaklar, Kırgız-Kaysaklar (Kazaklar)ın giydikleri elbiseleri giyerler. Sadece kırmızı derili kemer takmazlar. Buna benzer kemerleri sadece zenginler takabilirler. Eşleri de Kırgız-Kaysaklar gibi giyinirler. Fakat şapkaları bakırdan yapılır. Bu şapkaların bazı yerleri ise gümüş ile kaplanır. Bir kısmıysa tamamen gümüşten yapıldı. Şapkanın üstünde küçük çıkıntılar olurdu. Bu çıkıntılara genelde basit taşlar koyarlardı. Şapkaların altına ise inançlarından dolayı bez bağlarlardı. Adı geçen çıkıntılardan beyaz bez ve baş örtüsünü geçirerek çenenin altından arkaya bırakırlardı. Karakalpak kadınları saçlarını da aynı şekilde arkaya salıverirlerdi. Karakalpak kızları da Kırgız kızları gibi saçlarını iki örgü örüp, omuzlarından aşağıya bırakırlardı.*"⁴⁹⁵

6- El Sanatları ve Zanaat

Başlıca meslekleri demircilik ve madencilik olan bozkır Türk topluluğunda mükemmel kılıç, kalkan, kargı ve mızrak imâl edilirdi⁴⁹⁶. Karakalpaklarda da bozkır Türk demirciliğinin ve madenciliğinin etkisiyle çeşitli el sanatları gelişmiştir. Bunlardan demircilik, dülgerlik, saraciye, dokumacılık, kuyumculuk en önemli sanatlardır. Demirciler kürek, balta, olta, keçileri kırpmak için makas (kırklık), üzengi (zangi), nal (tago), arabalar için çiviler (gülmiyk), tuzaklar, bakır tencereler ve saban demiri yaparlardı. Ağaç işleriyle uğraşanlar

⁴⁹² S. Kamalov, *Zavoyevaniye*, s. 20.

⁴⁹³ S. Kamalov, *Vambery Karakalpaklar*, s. 23.

⁴⁹⁴ İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1994, s. 306.

⁴⁹⁵ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 210.

⁴⁹⁶ İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 308.

araba, çığır, kayık yaparlardı. Bazı sanatkârlar müzik âletleri de yaparlardı. Bunların en başında saz (kopuz) gelirdi. Ev eşyası olarak sandık, tabak, bükü tabak (samar), havan (kelikelsap), yayık (gubi şekek) üretilirdi. Karakalpakların kullandıkları arabalar (arba) ise iki tekerlekli idi. Bu arabalar için genellikle öküz kullanılırdı. Tekerlekler Turanganu⁴⁹⁷ ağacından yapılır⁴⁹⁸ ve yüksekliği 2,5-3 arşın olurdu.

1698 yılına dair belgelerin birinde, Sırderya'nın aşağı şehirlerindeki Kazak ve Karakalpakların kurşunu, kırmızı bakırı, güherçileyi ve barutu kendilerinin ürettikleri yazılıdır. Fakat Karakalpaklar silâh üretmiyor; kullandıkları silâhları Buhara'dan alıyorlardı. Aynı yıla ait başka bir belgede ise barut üretiminin aynı bölgede bulunan esir Buharalılar tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bu kaynaktan, zengin kurşun yataklarının Karatav Dağları'nda bulunduğunu ve üretildiğini öğreniyoruz. Karakalpakların 1630 yılında Kazaklarla birlikte Sırderya'nın yanındaki dağlarda kurşunu bulup, kurşun üretimi yaptıkları kaydedilir. XVIII. yüzyılda Kazak ve Karakalpakların barut ve silâh üreterek diğer kabilelere sattıkları bilinmektedir⁴⁹⁹. Görüldüğü gibi, Karakalpaklar el sanatları konusunda kendilerini göstermişler, Kazaklarla birlikte kendi ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp aynı zamanda başka boylara da satmışlardır.

XIX. yüzyıl, Karakalpak el sanatları ve zanaat ürünlerinde önemli değişikliklerin olduğu bir dönemdir. 1897 yılında hayvan ürünleri, ağaç, metal, bitkisel ve lifli malların işlenişi, giysi yapılması, kuyumculuk işlerinde yaklaşık 1890 kişi çalışıyordu. Zanaat genelde Çimbay, Hocaeli, Konırat, Mangıt⁵⁰⁰, Yeni Ürgenç, Taşauz (Dışoğuz), Sarıbiy, Şeyh Abbas, Şorahan, Biybazar, Akkala, Kıpçak, Janakala, Tokmakata, Nökis, Kuk gibi şehirlerde icra edilirdi. Karakalpaklar, el sanatları ve sanat ürünleri üretiminde Rus ve Türkistan kavimlerinden etkilenmişlerdir. Örneğin Karakalpak Yurt'un (Çadır, Ev) yapılışı genel olarak Türkistan tarzındadır. Karakalpak erkek giysileri, Harezmi Özbeklerinin giysilerine benzerdi. Türkmenler, hasır ve Amerikan bezinin yapılışını Karakalpak ve Özbeklerden öğrenmişlerdir. XIX. yüzyılın sonunda Rusya'dan dikiş makinelerinin gelme-

⁴⁹⁷ Turanganu veya Turangu, kavak ağacıdır.

⁴⁹⁸ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 210.

⁴⁹⁹ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 49.

⁵⁰⁰ Harezmi bölgesinde ve Vayhan şehri yakınında bulunan bir şehirdir.

siyle, Karakalpak dikiş ve dokuma sanatı Rus ve Kazak örneklerinin etkisi altında önemli değişikliklere uğramıştır⁵⁰¹.

C- SOSYAL YAPI

Karakalpakların idarî yapılanmasının temelini "ulus" oluşturur. Bu ulus kavramına Kazaklarda olduğu gibi, asilzadelerden kölelere kadar her türden sosyal grup ve kategorideki insanların tamamı girmektedir. Ulusun temel sosyal birimi aileydi. Bir aileyse, aile bireyleri ile birlikte hizmetkârlar ve köleleri de kapsıyordu. Belli miktarda ailenin oluşturduğu sosyal birimin adı ise fırka idi. Bu fırkaların birleşmesinden meydana gelen üniteyse soy veya kabiledir. Kabileler de ulusu oluşturuyordu⁵⁰². Karakalpaklar On Dört Ru ve Konırat adında iki ulusa bölünmüşlerdi⁵⁰³. Ulusların her biri değişik soylara, soylar da kendi aralarında parçalara bölünürlerdi. On Dört Ru ulusunun başlıca kavimleri Kıtay, Kıpçak, Keneges ve Mangıt'tır. Konırat ulusunun başlıca kavimleri ise Şullik ve Caungır adında iki kavimdir⁵⁰⁴. Bu gruplara taban-bıy ve batırlar başkanlık ederlerdi⁵⁰⁵.

Karakalpakların akraba yapısı ile ilgili ilk bilgiler 1740 yılına aittir. 1740 yılında Karakalpaklarda şu akraba grupları vardı: Kıtay (Hitay), Konırat, Keneges, Mangıt, Kıpçak, Uysun, Cabın, Kıyat ve Mitayler (Müntenler)⁵⁰⁶. XIX. yüzyıla dair sonraki bilgilere göre bu grupların zamanla değişikliğe uğradığını görmekteyiz. Bunlar herhâlde bir soyun başkasını yutmasıyla ve değişik göçebelerle olan mücadeleler sonucu ortaya çıkan değişiklikler olmalıdır.

Yukarıda akraba gruplarının bölünmesiyle ilgili bilgilere, 1740 yılında Muhammed Nurlin'in, Tatarca yazdığı bir mektubunda geçen boy adlarını da ekleyebiliriz. Nurlin, Rus hükûmetine yazdığı bu

⁵⁰¹ *Narodı Sredney Azii i Kazahstana*, (Orta Asya ve Kazakistan Kavimleri), Cilt I, Moskva, 1961. s. 451, 475-476; *Oçerki İstorii Karakalpakskoy ASSR*, s. 367; İ. V. Savitskiy, *Rezba Po Derevu*, (Ağaç İşleme Sanatı), Taşkent, 1965. s. 37; A. Allamuratov, *Karakalpakskaya Narodnaya Vişivka*, (Karakalpak Halk Nakışları), Nukus, 1977, s. 7. vb.

⁵⁰² Kazaklardaki Ulus kavramı için bk. M. Alpargu, *Yeniçağda*, s. 71.

⁵⁰³ S. Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp Kaliplesis Hem Onun Mamlaketliğinin Tariyhından*, Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakistan Bölümü Tarih Arkeologiya Hem Etnografiya İnstitutu, Nokis, 2001, s. 23.

⁵⁰⁴ S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 128.

⁵⁰⁵ *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 106.

⁵⁰⁶ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 52.

mektupta değişik kavimlerden bahsederken, Karakalpak boy ve büyüklerinden de bahsetmiştir. Buna göre Karakalpakların kabileleri ve yöneticileri şu şekildedir:

1-*Kıtay Boyu*: Saltan Bekbi, Büyükler; Bıktab Bey, Tukambet Bey, Davlatbay Bey, Mullagari Bey, Kırınbay Bey.

2. *Konırat Boyu*: Suyunduk Batur, Şiraley Batur, Canbay Batur, Subay Batur, Buzay Bey, Tarsay Bey, Hüdeybergen Bey, Canbek Bey.

3. *Kinyagaz Mangotsk Boyu*: Çalım Bey, Avaz Bey, Kalıç Bey, Hüdayberdi Bey, Çur Ağası, Kaangildey, Alembay Batur, İşim Mirza, İşsay Batur.

4. *Kıpçak Boyu*: Utyan Bey, Tenbek Bey, Caduk Bey, Aslubay Bey.

5. *Usun Boyu*: Azibay Bey.

6. *Cabin Boyu*: Urazak Bey, Şeyh Murat Aziz.

7. *Kıyat Boyu*: Asan Abız, Başıgeldi Abız⁵⁰⁷.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğine dair Iİive vakayinâmelerinde Kıtay, Mangıt ve Kenegeslerin içinde olduğu On Dört Ru ulusundan bahsedilir. On Dört Ru ulusunun ne zaman oluştuğu belli değildir. Ancak Ebu'l Gazi Hanın egemenliği sırasında XVII. yüzyılın olaylarını anlatan Iİive vakayinâmelerinde "On Dört Ru" ulusu ilk defa Özbeklerde görülmektedir⁵⁰⁸. Bu yüzden Özbeklerin etkisiyle oluştuğu düşünülebilir. Bilindiği gibi hiçbir halk, tarih sahnesine hemen çıkmamıştır. Karakalpakların XV-XVI. yüzyıllarda halk sıfatını aldığı bir gerçektir. Bu halkın oluşumunda altı adet kavimin yer aldığını belirtmiştik.

Halk arasındaki sözlere göre Karakalpaklar doksan altı uruğdan ibarettir. Fakat T. A. Jdanko'nun şecerelerine göre Karakalpakların kavim ve uruğ sayısı üç yüz yedidir. Dört kavimden ibaret olan On Dört Ru ulusu (Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt), yüz altmış iki uruğu içerir. Konırat ulusunun uruğ sayısı ise yüz kırk beştir. İki ulusun içine giren küçük uruğlar son devirlerde oluştukları için 'köşe' adını taşırlar⁵⁰⁹. Uruğlar kavimlerinden sonra oluşmuştur. Uruğ isimleri

⁵⁰⁷ N. N. Palmov-A. İ. Ponomarev, ayn. mkl., s. 208.

⁵⁰⁸ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 52.

⁵⁰⁹ K. Mambetov, *Karakalpaklar Şajarası*, Nökis, 1995, s. 86.

belli beylerin adıdır. Türk kavimleri yedi atasını bilir ve ilk atasını uruğ başı sayarlardı. Bu ortalama üç yüz yıla eşittir. Bazı kişiler on dört atasının adını bilmektedirler. Bazıları ise sadece kendi atasının adını bilmektedir. Bu durumda bazı uruğ isimlerinin Moğollardan önceki devirlere ait olduğu düşünülebilir. Ancak tüm uruğların geç zamanlarda oluştuğu fikrine katılmamız doğru olmayacaktır. Karakalpak uruğları XII- XVII. yüzyıllar arasında oluşmuştur.

Karakalpakistan'ın ilk ulusu Konırat, Türk-Moğol tarihî kavimlerinden biridir. Bu ulusa IX-XIII. yüzyıl kaynaklarında rastlanmaktadır. Birçok şecerede Müytenlerle birlikte anılır. Bu yüzden Müyten, Konırat ile birlikte anılmış bazen de Konırat'ın sağ kanadı Şullik'in bir bölümü olarak adlandırılmıştır. Konırat ve Müyten birleşerek tek ulusu oluşturur. Birçok tarihçi de Müytenlerin Konırat ile aynı kavim olduğunu iddia eder.

Karakalpakistan'ın On Dört Ru ulusu, bildiğimiz gibi dört kavimden (Kıтай, Kıpçak, Keneges, Mangıt) oluşmaktadır. Burada adı geçen Kıтай, Mangıt kavimleri Konırat gibi Moğol devriyle ilgili olsa da Kıpçak kavminin gelişim tarihi eski devirlere aittir. Bu kavimlerin neden On Dört Ru diye adlandırıldığı bilinmemekle birlikte, bunların birleşerek On Dört Uruğ oluşturduğu belirtilmektedir.

Halk şecerelerinde "On Dört Uruğ" dediğimiz ulus Kıтай-Kıpçak'ın altı oğluyla, Keneges-Mangıt'ın sekiz oğlunun birleşiminden meydana geldiği söylenir⁵¹⁰. Uruğ tabirinin sosyal bünyede neyi ifade ettiği bilinmemektedir; fakat "*aile birliği*" manasına geldiği düşünülebilir. Aileler veya uruğlar bir araya geldiği zaman boy teşekkül ediyordu. Boy'un başında, boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silâhla boy'un menfaatlerini korumak ile vazifeli bey (böğ, beğ, bi) bulunuyordu. Buna göre boy, siyasî mahiyette bir birlik idi. Belirli bir arazisi ve savaş gücü vardı. Mülkü ve hayvan sürüleri başka zümrelerinkinden ayırt edilmekteydi⁵¹¹.

Ulusun yaşadığı fizikî alana yurt denmekteydi. Karakalpakistan'ın yarı göçebe olmaları ve sık sık göç etmek zorunda kalmaları, yerleşimlerini de etkiliyordu. Karakalpakistan akraba ilişkisi içerisinde yaşı-

⁵¹⁰ Ayn. esr., s. 29.

⁵¹¹ İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 217-218.

yorlardı. Bir taraftan soy kuruluşunun izlerinin saklanması, diğer taraftan mülk eşitsizliğinin gelişimi o dönemde, Karakalpaklar içerisinde "*ataerkil-derebeyli*" ilişkilerinin olduğunu gösterir.

Kullar ve esirler, Karakalpak toplumunun ayrılmaz parçasıydı. Bunlar içerisinde askerî esirler en önemlileridir (Ruslar, Kalmuklar, Farslar, gâvurlar vb.). Hive Hanlığı kavimleri; esirleri, askerî şikâr (av) olarak yakalıyorlardı ve yakalanan bu esirler genelde kabilenin beyi tarafından yönetiliyordu. Kul ve köleler aynı zamanda satın da alınıyordu⁵¹². Elde edilen bilgilere göre kullar, günlük yaşamda kullanılınlardır⁵¹³. Bazı kaynaklara göre ise kulların tarımda, kısmen Hive'deki han topraklarında kullanıldığı belirtilir⁵¹⁴. 1722 tarihli bir belgede, Rus esirlerin özgürlüğünü kazanmak için çalıştıklarını görüyoruz. Hatta Karakalpak kızlarla evlenerek günlük hayatlarını sürdürmüşlerdir. Buradan da anlaşıyor ki, kullar Karakalpak toplumunda daha özgür davranmışlardır. Ayrıca Karakalpaklar esirlere iyi davranmışlardır. Kazaklar tarafından esir alınan Karakalpaklar, Kazak kabilelerinin liderleri tarafından parayla akrabalarına satılırdı. Eğer Karakalpaklar parayla akrabaları tarafından satın alınarak özgürlüğüne kavuşamazsa, esir alan kişiye ev kulu olurdu. Bu durumda olan Karakalpakların bazıları Abılay Han tarafından kurulan Talas'a gönderilmiş ve Abılay'ın oğlu Adili'ye tarımda hizmet etmiştir⁵¹⁵.

1820'li yıllarda Hive içinde üç yüze yakın esir bulunuyordu. Bu esirler çalışkan ve eğitimli olduklarından İranlı esirlerden daha değerliydi. Rus esirlerin çoğu Hive ordularında ve saraylarda görev alırlardı. Bu esirlerden Kovırzin, Muhammed Rahim Hanın yanında birkaç yıl vergi toplama görevinde bulunmuştur. Rus esirlerden Tihon Ryazanov, Muhammed Rahim Hanın oğlunu eğitmek amacıyla görevlendirilmişti. Esir Fedor Gruşin, Allah-Kulu Hanın çok güvendiği bir kişi olup, kanalların temizlenmesi işini kontrol ediyordu. Allah-Kulu Han zamanında elli dört kişilik topçular bölüğü Ruslardan oluşuyordu. Bu topçuların başında da Astrahanlı balıkçı Vasiliy Lavrentyeviç bulunuyordu. Foma adlı bir esir de Allah-Kulu Hana Rusça öğretiyordu. Yerli kavimlerle esirler arasındaki ilişkiler olduk-

⁵¹² A. Gündoğdu, ayn. esr., s. 230-31.

⁵¹³ Hive'deki kanallardan birisinin ismi "Kul-yargan"dır. Yani kullar tarafından yapılmıştır.

⁵¹⁴ A. Suavi, ayn. esr., s. 92-93.

⁵¹⁵ P. P. İvanov, ayn. mkl., s. 68; A. Suavi, ayn. esr., s. 49-50.

ça barışçıldı. Onlara saygı gösterilirdi. Çünkü onlar demir işlemede usta-ydılar. Halktan bazıları da onlara acıyarak vatanlarına kaçmalarına yardım ediyordu. Esirlerin kaçmalarına yardım edenlere ise idam cezası veriliyordu. 1829 yılında bir Kırgız bu nedenle asılmış-⁵¹⁶

Karakalpaklardaki aile yapısı tıpkı Kazaklardaki gibidir. Karakalpak ailesi büyük bir ailedir. Büyük baba, baba ve oğulun meydana getirdiği üç kuşak, bir aile içinde yer almaktadır. Zengin veya fakir olsun Karakalpak ailesi içinde otorite babanıdır. Oğlanın veya kızın evliliğine baba karar vermektedir. Karakalpaklar ayrıca çok erken evlenirler. Erkekler on beş yaşında, kızlar ise 12-15 yaşları arasında evlenmekteydiler⁵¹⁷. Günümüzle karşılaştırdığımızda evlenme yaşları belki bize küçük gelebilir. Ancak o dönemin bozkır hayatıyla yetişmiş kız ve erkeklerin fizikî yapısının bugünle karşılaştırılamayacak kadar geliştiği muhakkaktır.

Kaynaklarda Karakalpakların sosyal yapısında diğer boylardan evliliklerin mevcut olduğu yazılıdır. Buna örnek olarak da 1849 yılında Hive Hanlığında Kazak bir oğlanla kaçan Karakalpak kızından bahsedilmektedir. Yine Hive Hanlığında oturan Karakalpakların kızlarını Özbek ve Kırgızlara verdikleri ve kendilerinin de onlardan kız aldıklarıyla alâkalı bilgiler mevcuttur. Karakalpak halk kahramanı Ernazar'ın ilk eşi Özbektir. Karakalpak beyi Recep'in eşi de Özbektir⁵¹⁸.

D- DİL VE EDEBİYAT

Karakalpak dili ve edebiyatı, büyük ölçüde bunların yarı göçebe bir hayat sürdürmeleri ve sık sık yer değiştirmeleri sonucunda şekillenmiştir. Yerleşik hayata geçilememesi, ardı arkası kesilmeyen mücadeleler, Karakalpaklar içerisinde yazı ve kitap kültürünün gelişmemesine neden olmuştur. Bütün Doğu ve Kuzeydoğu Türkleri VII. yüzyıldan beri yazı diline malik olmuşlardır. Hakaniye veya Kâşgar Türkçesi, bundan sonra Çağatay Türkçesi bütün bu sahada Türk edebî dili olarak kullanılmıştır.

⁵¹⁶ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 66.

⁵¹⁷ E. Bacon, *Esir Orta Asya*, (çev: Tansu Say), İstanbul, 1976, s. 81-84.

⁵¹⁸ S. Kamalov- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 59.

Karakalpak Türkçesi, Kıpçak grubunun Kıpçak-Nogay as bölümündendir. Karakalpak Türkçesinde ses ve söyleniş bakımından şu hususlar ön plana çıkar: Vokal âhengi tamdır. Dudak benzeşmesi tam değildir. Bununla beraber Kırgızcada olduğu gibi ilerleyici yuvarlaklaşmalar görülür (sözcü "söze"). Yazı dilleri, bütün Türkistan ahalisinin XIX. yüzyılın sonuna kadar müşterek olarak kullandığı Türkçedir. Karakalpak Türkçesi daha eski devirlere ait malzemelere göre Kazak Türkçesinin bir koludur. Konuşma dilleri Kazak-Kırgızcaya çok yakındır⁵¹⁹. Karakalpak Türkçesinin, XVI. yüzyıl Kıpçakça, Oğuzca vd. etkisiyle meydana geldiği sanılmaktadır. Karakalpak Türkçesi, yapısında eski Bulgar ve Türk lehçeleri unsurlarının bulunması yüzünden, Kıpçak-Nogay Türkçesi grubu içine sokulmaktadır⁵²⁰.

Karakalpakistan uzun müddet devam eden temaslara neticesinde, komşu Türk kavimlerinin bazı şive hususiyetlerini benimsemişlerdir. Kelime başındaki "t ve k" seslerinin bazen "cl ve g" şekline dönüşmesi, sıfat-fiil şekli olan -acak / -ecek ekinin kullanılması Türkmencenin tesirini gösterdiği gibi, Özbeklerle komşu olan Karakalpaklarda da bu şivenin hususiyetlerine rastlanır⁵²¹. Karakalpak Türkçesinde özellikle fiil çekimi farklı özellikler taşır. Kuzeydoğu ağzında "e" sesi yoktur. "kalıp jatırman, alıyorum"; alarman, belki alacağım; alajakpan, alacağım; alganman, aldım; algaypan, alayım; algan bolsam, alsam vd⁵²².

Karakalpak halk edebiyatı ise oldukça zengin ve eskidir. XX. yüzyıla kadar halk edebiyatının hâkimiyeti devam eder. Bu Türk halkının destanları arasında, bilhassa XVII-XVIII. yüzyıllarda tarihî ve siyasî hâdiselerin tesiriyle teşekkül eden "Kırk Kız"⁵²³ önemli bir

⁵¹⁹ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara, 1972, s. 138.

⁵²⁰ A. Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 1121.

⁵²¹ S. Yılmaz, "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Dil ve Gelişimi", *TDK V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, 20-26 Eylül 2004, s. 21.

⁵²² "Karakalpaklar", *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, Cilt VI, Meydan Yay., İstanbul, 1973, s. 932, Karakalpakçada isim ve fiil için bk. E. Güngördü, *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998, XVI+351 s. C. V. Uygur, *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994, XX+771 s.

⁵²³ Kırk Kız destanı halk şairi (cirav) Kınlanbay Bahşı Tacıbayoğlu tarafından 1939-40 yılları arasında derlenerek yazıya geçirilmiştir. Bütün Türkistan kavimleri

yer tutar. Bu destanın kahramanı Gülayım, yiğit ve cesur bir kızdır. Sevgilisi Arslan ve kırk kız arkadaşı ile birlikte İran Şahı Nadir ve Kalmık Hanı Sürtay'ın hücumlarına karşı yurdunu savunur. Harezmi'yi istilâcılardan kurtarır. Bu bölgede yaşayan Karakalpak, Özbek ve Kazaklardan temsilciler seçerek devlet kurar. Destandaki Gülayım, Altınay, Ötbasgan, Arslan, Servinaz gibi şahsiyetler cesaret, vatana bağlılık, insan sevgisi ve düşmana karşı acımasızlık gibi duyguları temsil ederler⁵²⁴.

Diğer halk destan ve hikâyeleri ise; Alpamış, Koblan⁵²⁵, Er Kuşay, Sayat Kan, Cengiz, Mest Padişah, Şehriyar, Âşık Garib, Yusuf ile Züleyha, Yusuf ile Ahmed, Âşık Hemra, Tahir ile Zühre, Hacı-Girey, Menlikal, Selimcan, Hamam-Tav, Gülnahar, Bozoğlan, Gülistan, Kız Palvan, Karaman, Cihanşah, Bozyiğit, Zeynep-Altıngül, Er Şora⁵²⁶, Devletyarbek vb.⁵²⁷ Saydığımız bütün bu destan ve hikâyelerden birçoğu Türkistan Türklerinin hepsinde ortaktır. Kazak, Kırgız, Türkmen vb. Türk toplulukları bu destanları nasıl sahipleniyorsa, Karakalpaklar da o derece sahiplenerek kendilerine mâl etmektedirler.

Karakalpakların komşu kavimlerle olan ilişkilerinin gelişmesinde Rusya'nın Türkistan'da hâkimiyet kurmasından sonra yayın hayatına başlayan "*Türkistan Vilâyeti*" adlı gazete önemli roller üstlenmiştir. Çünkü bu gazetede Karakalpak şairi Ajiniyaz'ın şiirleri yayımlanmış ve bu sayede Karakalpak halk edebiyatı sesini duyurmaya başlamıştır⁵²⁸. Karakalpak dili ve edebiyatının gelişiminde Rusya'nın hâkimiyetinden sonra açılan okullarda eğitim gören insanların da

için bu destan ortaktır. Kırk Kız Destanı için bk. *Kırk Kız*, Nukus, 1956; *Kırk Kız, Karakalpak Halk Destanı*, Nökis, 1993; T. A. Jdanko, "Kırk Kız, Kak İstoriko Etnograficeskiy İstoçnik" (Tarihi ve Etnografik Açından Kırk Kız), *KSİE*, XXX, Moskva, 1958.

⁵²⁴ S. Yılmaz, *Yeniçağda Karakalpak Türkleri* Yayımlanmamış YL Tezi, Sakarya, 2000, s. 50-51.

⁵²⁵ Alpamış Destanı için bk. *Alpamış*, Nukus, 1957; *Alpamış-Koblan*, Karakalpak Folklorı, Özbekistan İlimler Akademiyasının Karakalpakistan Bölümü, Cilt 1-9, Nökis, 1995, 320 s.

⁵²⁶ *Er Şora*, Nökis, 1995, 120 s.

⁵²⁷ N. Davkarayev, ayn. esr., s.135, 147-148; *İstoriya Karakalpakskoy Literaturı, (s drevneyşih vremen do 1917 g.)*, (Başlangıçtan 1917'ye Kadar Karakalpak Edebiyatı Tarihi), İzdatelstvo "FAN" Akademi Nauk Respubliku Uzbekistan, Taşkent, 1994, s. 87; C. V. Uygur, *Karakalpak Türkleri Edebiyatı*, Denizli, 1999, s. 2-3.

⁵²⁸ *Ajiniyaz*, Nukus, 1975, s. 224

etkisi olmuştur. 1879 yılında Türkistan'da açılan öğretmen okulundan mezun olan bazı öğrenciler Karakalpaklar arasında görev yapmışlardır. Bunlar sayesinde Karakalpak folklorunun materyalleri toplanmış, Rusçadan çeviriler yapılmış, kütüphaneler açılmıştır.⁵²⁹

Karakalpak folkloru da oldukça gelişmiştir. N. A. Baskakov yazdığı eserde, Karakalpak folkloruna ait edebî eserleri yazarak iki başlık altında toplamıştır. Bunlar:

I. Büyücülükle Alâkalı Manzum Parçalar:

a) Kızamık, kızıl ve lekeler döktüren, başka hastalıkları iyileştirmek için okunan efsun duası (bödik, gülapsan), diş ağrısına karşı okunan efsun duası (gurt şagıruv).

b) Zakirşi büyüleri: Bunlar porgan gosıkları denilen şamanist manzumelerinin kalıntılarından ibarettir.

c) Müslüman ilâhîleri (ayt-gurban, ayt-ruza, ya-ramazan).

II. İnsan Hayatına Ait Edebî Türler:

a) Çocuk çağı ile alâkalı manzumeler: hayya (ninni), balalar gosıkları (çocuk koşukları).

b) Gençlik çağını ilgilendiren parçalar: kızlar gosıkları (kızlar koşukları), cıgıt gosıkları (delikanlı koşukları), aytıs veya cavap adı verilen dörder mısralık kıtalardan müteşekkil diyaloglar.

c) Düğün şarkıları: havjar (gelinin ana ve babasının evini terk edip güveyin evine vardığı zaman okunan koro şarkısı), bet aşar (paranca denilen ve kadının yüzü ile vücudunu örten üst giyim çıkarıldığı zaman okunan şarkı).

d) Ölümle alâkalı şarkılar: coglav, cılav (ağıt, mersiye).

e) Gosık (koşuk): aşk, dostluk, lirik, satirik ve şakalı mevzular.

f) Ertek: hikâye, masal.

g) Bayit (beyit).

h) Küçük edebî neviler: Magal veya nağıl (atasözleri ve vecizeler), cumbag (bilmece), canılıtpas (yanılıtpas, telâlfuzu zor kelimeler-

⁵²⁹ S. Kamalov-J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 96.

den oluşturulan küçük manzume). Külkü söz (çekiştirici alaylı veya şakalı küçük manzume) vs.⁵³⁰

N. A. Baskakov, Karakalpakların epik edebî nevilerini de şu şekilde sıralamıştır:

I. Konusu Tarihten veya Efsanelerden Alınan Eserler:

a) Gosık: Tarihî destan.

b) Tolgav: Tarihî hikâye.

c) Terme: Bir yerin veya tarihî vakanın tasviri.

d) Anıs söz: Menkıbe.

II. Kahramanlık Destanları: Dombra refakatiyle okunan destan; gobız (iki telli müzik âleti) refakati ile okunan cırdır⁵³¹. Daha Altın Orda döneminden itibaren ortaya çıkmış olan yukarıdaki eserler bugün bile zevkle söylenmektedir.

Karakalpaklar arasında yazılı edebiyat XVIII. yüzyıldan sonra şekkil etmeye başlamıştır⁵³². Fakat bu döneme ait çok az malzeme ele geçmiştir. Karakalpak edebiyatının bilinen en eski yıcıları, XIV. yüzyılda yaşamış olan Soppaslı Sıpara, XV. yüzyılda yaşamış olan Asan Kaygı ve Jiyrenşe, XVI. yüzyılda Dospanpet, XVII. yüzyılda Mütten ve XVIII. yüzyılda Jiyen Jrau (Ciyan Cirav)'dur⁵³³. Yukarıda saydığımız şahsiyetlerden birçoğunun eserleri yazılı hâle getirilmediği için günümüze kadar ulaşamamıştır. Eserleri ve faaliyetleri hakkında bilgi edinilen çok az şahsiyet vardır. Bunların içerisinde XVIII. yüzyıl yıcılarından Jiyen Jrau gibi birkaç kişi bilinmektedir. Jiyen Jrau, Yanıderya boylarında yetişmiştir. Kendisi Karakalpakların eserleri hakkında bilgimiz olan ilk şairidir. Bu dönemde halkının başından geçenleri bizzat görmüş ve yaşamıştır. Bu olaylarla ilgili "*Ulu Dağ*", "*Tahrip Edilmiş Halk*" şiirlerini yazmıştır. Kendisi meşhur "Kırk Kız" destanının da yazarlarından birisi sayılır⁵³⁴.

⁵³⁰ N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy Yazık*, s. 6.

⁵³¹ Göş. yer.

⁵³² Karakalpak Edebiyatı ile ilgili bilgi için bk. C. Ahmetov- B. İsmailov, *Karakalpak Edebiyatı*, Nökis, 1958.

⁵³³ *İstoriya Karakalpakskoy Literaturı*, s. 48-118.

⁵³⁴ S. Kamalov- A. Koşanov, ayn. esr., s. 136.

Karakalpak ihtiyarların anlattıklarına göre Karakalpaklar Sırderya boylarından Kazakların baskısıyla göç etmek zorunda kaldıklarında Jiye Jrau 30-35 yaşlarındaymış. Kendisi Müyten soyundandır. Jiye Jrau Karakalpak halkının Kazak hanı Ebu'l Hayr karşısında mağlûp olarak, büyük sıkıntı ve acılarla Sırderya boylarına, Taşkent, Fergana ve Semerkant dolaylarına sığınmalarını, halkının kâbus dolu günlerini "Tahrip Edilmiş Halk" (Poskan El) adlı şiiri ile anlatmaya çalışmıştır⁵³⁵.

Jiye Jrau şiirlerinde Karakalpak halkına karşı yapılan haksız saldırıları, insanların ölümünü, ekinlerin tahrip edilmesini konu olarak işlemiştir. Kazak hanları ile olan mücadeleler sonucu aç kalan Karakalpaklar, ata yurtları Sırderya boylarını terk ederek Harezm topraklarına gitmek zorunda kalmıştı. Jiye Jrau "*Tahrip Edilmiş Halk*" şiirinde şöyle yazar:

"Gece gündüz zorlanıp,
Yıllık çalışmanın ürünü
Kış için yetmedi.

Su yetersiz
Ektikleri ekinler çıkmadı
Savaşlar bitmiyor
Çok kişi ölüyor.

Çukurlar cesetlerle
Dolduruluyordu.

Zalimleri yenemediler
İnsanlar ölüyordu, kan akıyordu.
Suçsuzların kafalarını kesiyorlardı.
Tahrip edilmiş Karakalpak halkı
Harezm'e gitmeye karar verdi."⁵³⁶

Şair, zenginlerle fakirler arasındaki farkı göstermek için zenginlerin fakirlerden önce Harezm topraklarına göç ettiklerini kaydediyor. Jiye Jrau, bu göçün fakirler için oldukça zor olduğunu şöyle anlatır: "*Beyler hiç yardım etmedi. Halk yollarda aç kaldı. Son çare olarak eşeklerini bile yemek zorunda kaldılar. Bu kâbus dolu gün-*

⁵³⁵ S. Kamalov, *Zavoyevaniye ...*, s. 21; *İstoriya Karakalpakskoy Literaturi*, s. 89-93; Y. Akpınar, ayn. mkl., s. 175; A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s. 25.

⁵³⁶ S. Kamalov, *Zavoyevaniye...*, s. 21.

lerde ben kobuzumdan hiç ayrılmadım ve şarkılar söyleyerek halkıma yardım etmeye çalıştım."⁵³⁷ Jiyen Jrau'nun Karakalpakların Türkistan'a göçleri ile alâkalı bir başka manzumesi de "*Hoşçakalın Arkadaşın*" adlı şiiridir⁵³⁸. Şairin bu şiiri Karakalpakların Sırderya boylarına göçleri sırasında mı yoksa bazılarının söylediği gibi Harezm vahasından Türkistan'a geri dönmek zorunda kaldıkları zaman mı yazıldığı belli değildir. Karakalpak şairi Jiyen Jrau'dan başka milletin duygularını terennüm eden XIX. yüzyıl halk şairleri arasında Berdak, Ajiniyaz, Künhoca, Ateş (Öteş) gibi şairler de vardır.

XIX. yüzyıl Karakalpak halk şairi Künhoca İbrahim Ulı (1799-1880) Karakalpak şiirinin önemli şahsiyetlerinden biridir. Künhoca Karakalpak edebiyatına şu eserleri kazandırmıştır: Gün Kayda (Güneş Nerede ?), Şopanlar (Çobanlar), Orakşılar (Orakçılar, İşçiler), El Menen (Yurt İle), Umutpaspan (Unutunam), Tüye Ekensen (Deve İmişsin), Nege Kerek (Neye Gerek), Jaz Keler me ? (Yaz Gelir mi ?), Zaman Kamıs (Zaman Kamış)⁵³⁹.

Ajiniyaz (Haciniyaz) (1824-1878), Moynak bölgesinde doğmuş ve uzun yıllar Kazakistan topraklarında dolaşarak değerli eserler vermiştir. Ellerim Bardı (Ellerim Vardı), Barmeken (Var mı ki), Bardur (Vardır), Megzer (Benzer), Ayrılşa, Kaş-Kaş (Kaç Kaç), Hoşlısıv (Hoşça Kal) adlı şiirleri ünlüdür⁵⁴⁰.

XIX. yüzyıl Karakalpak edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biri olan Berdak (1827-1900) Amuderya'nın Aral Gölü'ne döküldüğü yerde doğmuştur. Kendisi halk ile iç içe yaşayarak sosyal temalar içeren şiirler yazmıştır. Berdak'ın şiirleri genelde Arapçadır. Berdak, Karakalpak kültür tarihinde önemli bir yer edinmiştir. En önemli şiirleri arasında: Pana Per (Bana Ver/Yardım Et), Bolgan Emes (Olmamış), Zamanında, Bıyıl (Bu Yıl), Salık (Vergi), Halık Uşın (Halk İçin), Jaksırak (Daha İyi), İzler Edim (Arar İdim), Oylanba (Düşünme), Kelin (Gelin), Tenindi Tap (Dengini Bul), Şejire (Şecere), Amangeldi, Aydos Biy, Ernazar Biy , Akmak Patşa (Ahmak Padişah) vardır⁵⁴¹. Şair Berdak bugün Karakalpaklar içerisinde en ünlü ve

⁵³⁷ *Karakalpakstan Edebiyatı Ham İskusstvostı*, (Karakalpakstan Edebiyatı ve Sanatı), No:3, Nukus, 1956, s. 99.

⁵³⁸ *İstoriya Karakalpakskoy Literaturı*, s. 93-94.

⁵³⁹ Ayn. esr., s. 123-148.

⁵⁴⁰ Ayn. esr., s. 148-200.

⁵⁴¹ Ayn. esr., s. 200-245.

şiiirleri en sevilen şairdir. Kendisi Ali Şir Nevai, Fuzulî, Mahtum Kulu'nun eserlerinin tesiri altında yetişmiştir. Ağızdan ağıza söylenmek suretiyle nesilden nesile geçen kahramanlık destanlarının mühim bir kısmının XVIII. yüzyılda yaşamış olan halk şairi Berdak (Berdi-Murad-Supi) tarafından söylenmiş olduğu iddia edilmektedir.

Şair Öteş (1828-1902) de XIX. yüzyıl şairlerindendir. Köközek'te doğmuş ve hayatının büyük çoğunluğunu burada geçirmiştir. Şiirlerinden en önemlileri: Berdak Baksığa Juvap, Korkaman, Ötti Dünyadan, Kördim, Gülziyba, Yanlıdı, Nuratdin, Şermende, Daekar, Arman Menen, Ur, Köközek, Kızlar, Hayran Etti'dir⁵⁴². Karakalpak şairleri Berdak, Kühoca ve Öteş'in şiirleri aynı zamanda tarihî bir nitelik de taşımaktadır. Çünkü bu şiirler sayesinde Karakalpak tarihinin bilinmeyen yönleri aydınlanmaktadır.

Karakalpakistan eski Oğuz ve Kanglı Türklerinin yaşadıkları sahayı işgal ettiklerinden ve Kıpçak unsurlarıyla karışmış olduklarından, eski Türk ananelerini ve halk edebiyatını iyi muhafaza etmişlerdir. Oğuz menkıbelerine dâhil "*Bey Böyreğ*" (Alp Bamsı) hikâyesinin en mükemmel varyantı, Karakalpaklarda saklanmıştır⁵⁴³. Görüldüğü gibi Karakalpakistan yazı ve edebiyatta oldukça gelişmiş birçok yazılı, sözlü eserler vermişlerdir. Ancak Türkistan kavimleriyle birlikte yaşamaları veya sık sık münasebetlerde bulunmaları sebebiyle verdikleri eserler ortaktır. Bütün Türkistan Türk kavimleri, ortaya çıkan bu eserleri kendilerine mâl etmek istemektedirler.

⁵⁴² Ayn. esr., s. 245-269.

⁵⁴³ A. İnan, ayn. nıkl., s. 49.

BEŞİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA KARAKALPAKLAR

A- KARAKALPAKİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİ'NİN OLUŞUMU

Karakalpakların bir kısmı 1873 yılının Mayıs ayından itibaren Rusya himayesine geçmiştir. Rusya hükûmeti, Türkistan'da uyguladığı siyaset gereği Amuderya Nehri'nin sağ tarafında bulunan Karakalpakları kendi himayesine alırken, sol tarafında yaşayan Karakalpakların da Hive Hanlığı içerisinde kalmasına karar vermiştir⁵⁴⁴. Amuderya Nehri'nin sağında yaşayan Karakalpaklar, Türkistan valiliğinin Sırderya bölgesine bağlanmıştır. Bölümün merkezi ise bugünkü Törtkül (eski Petroalexandrovsk) şehri olmuştur. Sırderya bölümü, Şorahan ve Çimbay adında iki kazaya bölünmüştür. Rusya hükûmeti bu bölüm ve kazaların başlarına da kendi adamlarını atayarak hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Hive Hanlığı içerisinde kalan Karakalpaklar da Şomanay, Konirat ve Hocaeli şehirlerinde yaşamışlardır. Bunlar da 1917 yılına kadar Hive hanı tarafından atanan Kutlu Murat adında bir beglerbegi (beylerbeyi) tarafından yönetilmişlerdir⁵⁴⁵.

1- Rusya'da Meydana Gelen Ekim İhtilâli ve Karakalpak Özerk Vilâyetinin Kuruluşu

Rusya'da meydana gelen Ekim İhtilâliyle birlikte Lenin ve arkadaşları hükûmete el koymuş ve yeni bir yönetim tarzı benimsemişlerdi. Lenin bu mücadeleyi sürdürürken ülke içerisinde bulunan azınlıklara yeni haklar vaat etmişti. Fakat durum böyle olmadı. Özellikle Türkistan kavimleri daha zor bir durumla karşı karşıya kaldı. Lenin, Rus ordularına yerlerini terk etmemelerini emrederek Türkistan üzerindeki hâkimiyetini devam ettiriyordu. Bolşevik İhtilâlinin önceki dönemde Çar hükûmeti Türkistan kavimlerinin ekonomik ve kültürel gelişimini bilerek engelliyordu. Türkistan kavimleri

⁵⁴⁴ S. Kamalov, "Osvoboditelnoye", s. 47.

⁵⁴⁵ S. Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp...*, s. 41.

elli yıldır hem maddî hem de manevî açıdan sömürülmüştü. Bu konu hakkında o dönem Türkistan valisi Kuropatkin şunları itiraf etmiştir: "*Bizler Türkistan kavimlerini bilerek gelişimden ve yeniliklerden uzak tuttuk...*"⁵⁴⁶

Rusya'da meydana gelen 1917 Ekim İhtilâlinde sonra, yönetimi Bolşeviklerin eline geçmiştir. 1917 yılının Aralık ayından itibaren Türkistan'da da Bolşevik yönetim oluşmaya başlamış ve Karakalpakların yaşadığı Amuderya bölümünde yeni bir Sovyet yönetimi kurulmuştur. 1918 yılının Nisan ayından itibaren Türkistan, Sovyetler tarafından oluşturulan Türkistan Özerk SSC'ye bağlanmıştır. Yeni oluşturulan bu özerk cumhuriyetin ahalisinin %90'ını Özbekler, Karakalpaklar ve Türkmenler oluşturmuştur.⁵⁴⁷ Sovyet hükûmetinin Türkistan'da oluşmasıyla birlikte buraların yönetimine de Ruslar getirilmiştir. Karakalpakların yaşadığı Amuderya bölümü, 1920 yılında bölgeye dönüştürülmüştür.⁵⁴⁸

Ekim İhtilâli sonrasında Karakalpakistan'ın toplum yapısı, ekonomi ve devlet mekanizmalarında değişiklikler yapıldı. Rusya hükûmeti Karakalpak halkının yönetim organlarına el koyarak kendi tarzında değişikliklere gitti. Öncelikle bütün Türkistan cumhuriyetlerinin yönetimini kendi eline topladı. Türkistan'da yaşayan bütün kavimleri kendi içlerinde ayrı ayrı sınıflandırarak her birine yeni cumhuriyetler, özerk cumhuriyetler ve oblastlar kurdu. Bu sayede bu kavimleri birbirinden ayırmayı ve millî kimliklerini değiştirmeyi amaçlıyordu. Bunu gerçekleştirirken elbette ki bazı zorluklarla da karşı karşıya kaldı. Çünkü Türk kavimleri içerisinde sözü geçen beyler, aksakallılar ve eğitilmiş kişiler bu duruma karşı çıkarak Ruslara karşı isyan ettiler.

Ruslar, 1920 yılının Nisan ayında da Hive Hanlığına resmen son vererek Harezmi Halk SSC'yi kurmuşlardır. Aynı yılın ortasında Buhara Hanlığına da tamamıyla son verilmiş ve Buhara Halk SSC kurulmuştur. Amuderya Nehri'nin sol tarafında yaşayan Karakalpaklar,

⁵⁴⁶ "İz Dnevnik N. A. Kuropatkin" (N. A. Kuropatkin'in Günlüğünden), *Krasny Arhiv*, Cilt I (8), Moskva, 1925, s. 65.

⁵⁴⁷ S. Kamalov, *Karakalpakların Halk Bolp*, s. 55.

⁵⁴⁸ L. M. Ahundjanov, *Stanovleniye i Razvitiye Natsionalnoy Gosudarstvennosti v Karakalpakstane*, (Karakalpakistan'ın Millî Bir Devlet Oluşu ve Bunun Gelişimi), Avto-referat Dissertatsii na Soiskaniye Uçonoy Stepeni Doktora Yuridiceskih Nauk, Taşkent, 1993, s. 16.

Harezm Halk SSC içerisinde yer almışlardır. 1924 yılının Mayıs ayında, Harezm Halk SSC Merkez Komitesinin IV. toplantısında alınan kararla başkenti Hocaeli şehri olmak üzere Kazak-Karakalpak Vilâyeti (Oblast) oluşturulmuştur⁵⁴⁹. Ruslar, 1924 yılında Türkistan Cumhuriyetlerini yeniden yapılandırırken Kazakistan Özerk SSC'ye bağlı Karakalpak Özerk Vilâyetini kurmuşlardır. Karakalpak Özerk Vilâyeti, Türkistan Özerk SSC'ye bağlı Amuderya Bölgesini, Çimbay ve Törtkül kazalarını ve Harezm Halk SSC içerisinde bulunan Hocaeli ve Konırat (Kongrat, Kungrat) kazalarını içine alıyordu. Adını saydığımız bu kazalarda çoğunluğu Karakalpaklar oluşturuyordu.

Karakalpak Özerk Vilâyetinin oluşumu, 14 Ekim 1924 tarihinde Sovyet Yüksek Merkez Yürütme Komitesi ve Kazakistan Özerk SSC Merkez Yürütme Komitesi kararıyla onaylandı. Bu kararlar doğrultusunda Karakalpak idarî bölgeleri belirlenerek bu bölgelerde Askerî Devrim Komitesi oluşturuldu⁵⁵⁰. 12-19 Şubat 1925 tarihinde Törtkül'de düzenlenen Kızılordu Milletvekilleri I. Kurucular Toplantısında Karakalpak Özerk Vilâyetinin, Kazakistan Özerk SSC'ye bağlılığı resmî olarak onaylandı. Bu toplantıda Karakalpak Özerk Vilâyetini yönetecek başkanlar heyeti ve yönetim organları da belirlendi⁵⁵¹. 15-19 Nisan 1925 tarihinde Kızılordu şehrinde düzenlenen V. Kazak Sovyeti toplantısında alınan bir kararla Karakalpak Özerk Vilâyeti, Kazakistan Özerk SSC içerisinde yer aldı. Alınan bu karar 11 Mayıs 1925 tarihinde Sovyetler Birliğinin XI. Rusya toplantısında onaylandı. Karakalpak Özerk Vilâyetinin, özerk cumhuriyete dönüşmesi yolundaki düzenlemeler çok hızlı bir şekilde geliyordu. 12 Kasım 1926 tarihinde Kazakistan ÖSSC MYK (Merkez Yürütme Komitesi) Karakalpak Özerk Vilâyetinin statükosunu onaylamıştır⁵⁵². Bu onay Karakalpakistan devletinin oluşumunun ilk kaynak belgesi olarak kabul edilir. Böylece Karakalpak halkının kendilerine ait idarî ve politik yönden bağımsız bir bölgeleri olmuştur.

⁵⁴⁹ S. Kamalov, *Karakalpakların Halk Bolıp...*, s. 57.

⁵⁵⁰ L. M. Ahundjanov, ayn. esr., s. 17.

⁵⁵¹ Ya. M. Dosumov, *Özerki İstoriî Karakalpakskoy ASSR (1917-1927)* (Karakalpak ÖSSC Tarihine Dair Denemeler), Taşkent, 1960, s. 253

⁵⁵² L. M. Ahundjanov, ayn. esr., s. 17; *Sovetskiy Entsiklopedičeskiy Slovar* (Ansiklopedik Sovyet Sözlüğü), Moskva, 1990, s. 549.

Karakalpak Özerk Vilâyeti; hükûmet yüksek organları, Sovyetler bölge toplantısında seçilmiş bölge yürütme komitesi ve başkanlar heyetinden oluşuyordu. Bu komite gerekli olduğu zamanlarda Kazakistan Özerk SSC MYK'ye rapor sunuyordu. Bu komite diğer vilâyet yürütme komitelerinden farklı olarak hayli önemli yetkilere sahipti. Örneğin Karakalpak Özerk Vilâyeti Yürütme Komitesi, diğer yürütme komitelerinden farklı olarak toprak paylaşımı, içişleri, millî eğitim, sağlık, sosyal yardım, ekonomi ve bütçe gibi bölge sorunlarını tek başına çözebiliyordu⁵⁵³.

Bu dönemde Kazakistan Özerk SSC merkez yürütme kurulu başkanlar heyeti nezdinde, Karakalpak Özerk Vilâyeti daimî temsilciliği kuruldu. Karakalpak Özerk Vilâyeti, bu temsilcilik sayesinde bölgenin menfaatleri doğrultusunda ekonomik ve diğer sorunları çözmek için Türkistan'ın diğer cumhuriyetlerine kendi temsilcilerini atama yetkisini elde etti. Ayrıca belirlenen sınırlar dâhilinde kredilerin transfer edilmesi de serbestçe yürütülebilecekti.

Karakalpak Özerk Vilâyetinin yasama yetkisi dâhilinde Karakalpakça, devletin resmî dili olarak kabul ediliyordu. Bu durumu sağlamlaştırmak için hukukî garantiler de kabul edildi. Yine Karakalpak Özerk Vilâyeti Yürütme Komitesi, bazı durumlarda Kazakistan Özerk SSC'nin Karakalpakistan'la ilgili verdiği kararlara itiraz etme ve bu kararları uygulamama hakkına sahipti. Kazakistan Özerk SSC'nin verdiği kararlar Karakalpak Özerk Vilâyetinin hayat şartlarına, yasalarına ve kararlarına uymaması durumunda Karakalpaklar, Sovyet halk mahkemelerinde itiraz etme hakkına sahipti. Bu dönemde Karakalpaklar arasında önceden var olan şeriat mahkemelerinin kaldırıldığını da belirtelim. Sovyetlerin hakim olduğu bütün topraklarda, onların kurduğu mahkemeler görevliydi⁵⁵⁴.

Kazakistan Özerk SSC MYK başkanlık heyeti içerisinde, Karakalpak Özerk Vilâyeti Yürütme Komitesi tarafından seçilmiş bir üye bulunuyordu. Bu üyenin Kazakistan Özerk SSC MYK heyeti tarafından benimsenmiş birisi olması zorunluydu. Bu üyenin görevi de Karakalpak Özerk Vilâyeti menfaatlerini, Kazakistan Özerk SSC

⁵⁵³ L. M. Ahundjanov, ayn. esr., s. 18.

⁵⁵⁴ Bu dönemde Hocaeli ve Konırat kazalarında var olan bey ve hocaların kurmuş oldukları mahkemeler tamamen kaldırılmış ve yerine yeni Sovyet mahkemeleri kurulmuştur.

MYK'da alınan kararlar nezdinde korumaktı. Bu sayede Karakalpakistan'ın özerkliği sağlanılmış oluyordu.

2- Karakalpak Özerk Vilâyetinin Rusya Federasyonuna Bağlanarak Özerk SSC'ye Dönüştürülmesi ve Hukukî Statüsü (1932-1936)

Büyük imparatorlukların kendi içerisinde bulunan toplumlara özerklik vererek onları daha kolay yönettiği bilinen bir gerçektir. Fakat bu özerklikler birçok toplumun ayrı milletler ve devletler olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği, kuruluşundan itibaren Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarını ayrı cumhuriyetler, özerklikler ve oblastlar içerisinde şekillendirerek birbirinden ayırmayı amaç edinmiştir. Bu düzenleme nedeniyle bütün hepsi aynı soydan olan Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Karakalpak, Azeri, Nogay vb. birçok Türk topluluğu kendisini ayrı birer millet olarak kabul etmektedir. Yine aynı düzende yönetilmekte olan Yugoslavya'nın dağılmasıyla aynı soydan olan Sırp, Sloven, Hırvat ve Karadağlılar da kendilerini ayrı milletler olarak nitelemekte ve diğer akrabalarını reddetmektedirler. Bu anlayış herhâlde komünizm ve sosyalizmden kaynaklanan bir aksayıdır. Hâlbuki sosyalizm ve komünizm anlayışı, milletleri birleştirmeden yana olduğunu savunmaktaydı. Öyleyse bu anlayış tamamen gerçek dışıdır.

Karakalpak toplumunun hayatında yeni bir çağ, 20 Temmuz 1930 tarihinde Sovyetler Yüksek Merkez Yürütme Komitesinin (SYMYK), Karakalpak Özerk Vilâyetinin Kazakistan Özerk SSC'den ayrılarak Rusya Federasyonu içerisine girmesi kararını almasıyla başlamıştır⁵⁵⁵. Bu karar 30 Aralık 1931 tarihinde SYMYK tarafından vilâyetin sonradan Karakalpakistan Özerk SSC'ye dönüşmesi yönünde onaylandı. Karakalpaklar, alınan bu karar doğrultusunda Rusya'ya bağlandıktan iki yıl sonra, yani 5 Mart 1932'de özerk vilâyetten özerk cumhuriyete dönüştürülmüşlerdir. Bu karar 20 Mart 1932'de onaylanmıştır. 23 Ocak 1935 tarihinde de Rusya'nın bütün meclislerinin toplantısında tasdik edilmiştir⁵⁵⁶. Aslında bu dönemde Karakalpak toprakları Sovyetler içerisinde en geri kalmış bölgeydi. Bu geri kalmışlık ve gelişmemişlik ekonomik yönden Sovyetleri etkiliyordu. Rusya, Karakalpak Özerk Vilâyetini, cumhuriyete dönüş-

⁵⁵⁵ L. M. Ahundjanov, ayn. esr., s. 21.

⁵⁵⁶ S. Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp...*, s. 60, 62.

türüp kendisine bağlayarak bu ekonomik yükü azaltmayı amaçlıyordu.

Karakalpakistan Özerk SSC'nin Rusya'ya bağlanmasıyla statüsü de değişti. İdarî yönden yeni kararlar kabul edildi. Alman bu kararlar 86 maddeden oluşuyordu⁵⁵⁷. Karakalpakistan Özerk SSC'nin Rusya'ya bağlanmasıyla Karakalpaklar, Rusya meclisine delege gönderme hakkını da elde etmişlerdi. Böylece Karakalpaklar, adlarına kurulmuş cumhuriyetle birlikte federasyona da katılmış oluyordu. Sovyetler, hâkimiyeti altında yaşayan milletlere ve topluluklara kendilerini yönetme hakkını verse de bu cumhuriyetlerde uyguladığı yanlış ekonomik, sosyal ve siyasî politikalar nedeniyle halkın tepkisi gittikçe artıyordu.

Daha önceden alınan bir karara göre Karakalpak Özerk Vilâyeti ileride cumhuriyete dönüştürülecekti. 20 Mart 1932 tarihinde bu karar gerçekleşti ve Karakalpaklar millî devletlerine kavuştular. 25 Mayıs 1932 tarihinde Karakalpakistan'ın o zamanki başkenti Törtkül'de açılan mecliste Karakalpakistan Özerk SSC I. Kurucular Meclisi, Rusya Federasyonu içine katıldığını açıkladı. Bu karardan önce 12 Mayıs 1932 tarihinde Rusya Federasyonu SYMYK'sı, Karakalpakistan Özerk SSC'nin devlet yapısını onayladı. Bu sayede Karakalpakistan'ın Rusya Federasyonu içindeki özerkliği, hukukî bir nitelik kazanmıştır. Karakalpakistan Özerk SSC'nin yönetimi Sovyet halk komiserliği tarafından belirleniyordu. Bu özel yönetim tarzı 1 Ekim 1932 tarihinde Karakalpakistan Özerk SSC MYK tarafından da onaylanmıştı. Onaylanan bu karar Aralık 1932 tarihinde kabul edilen Karakalpakistan Özerk SSC Anayasası'nda da yer almıştır. Anayasanın 2. maddesinde Karakalpakistan Özerk SSC'nin Rusya Federasyonuna bağlı olduğu ve bu sayede de SSCB'ye girdiği teyit edilmiştir⁵⁵⁸. Bu anayasa ve Rusya Federasyonu ile Karakalpakistan Özerk SSC arasındaki ilişkiler de hukukî bir temele oturtulmuştur.

Karşılıklı anayasal düzenlemeler sayesinde Karakalpakistan Özerk SSC MYK ve başkanlık heyeti Rusya Federasyonu MYK'ya girebiliyordu. Ayrıca SSCB Milletler Sovyeti aracılığıyla da Sovyetler Birliğinin MYK'ya üye olmuş bulunuyordu. Bu sayede SSCB'de alınan bütün kararlara itiraz edilebiliyor ve bu kararların değiştirilmesi

⁵⁵⁷ L. M. Ahundjanov, ayn. esr., s. 22.

⁵⁵⁸ Ayn. esr., s. 23.

için önerge verilebiliyordu. Karakalpakistan Özerk SSC'nin Rusya Federasyonu içine girmesi, ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısında önemli değişikliklere neden oldu. Bu süreç çok ağır ve ülkenin diğer bölgelerindeki süreçlerden uzun sürdü. Sovyetlerin sömürge politikası Çarlık dönemi sömürgeliğinden daha ağır bir etki bıraktı. Fakat Sovyetler yine de sömürge faaliyetlerini daha kolay yürütebilmek için yeni makineleri ve endüstri alanlarını ülkeye getirdiler.

3- Karakalpakistan Özerk SSC'nin Özbekistan SSC'ye Bağlanması (1936-1990)

Karakalpakistan Özerk SSC topraklarının Rusya Federasyonundan uzak olması 1936 yılında çıkarılan SSCB Anayasasına göre onların Özbekistan SSC'ye girmesini öngörüyordu. Bu yasaya dayanarak Karakalpakistan Özerk SSC 1936 yılında Özbekistan SSC'ye bağlanmıştır⁵⁵⁹. Bunun nedeni olarak da Karakalpaklar ile Özbeklerin yüzyıllarca birlikte yaşamaları, ekonomik, politik, kültür alanındaki yakın ilişkileri gösteriliyordu. Aslında bu gerekçe bir bakıma doğrudu. Çünkü Karakalpaklar ve Özbekler, Çar rejimine karşı yıllarca birlikte mücadele etmişlerdi. Ayrıca Karakalpakistan'ın Rusya Federasyonu içerisinde yer almasından çok Özbekistan içerisinde yer alması doğrudu. Sovyetler tarafından pamuk tarımı için kullanılan Karakalpak toprakları Özbekistan'a daha yakındı. Bu sayede üretilen pamuğun taşınması, toprakların sulanması ve iletişim alanlarında daha iyi işbirliği yapılabilirdi. Bu düzenlemelerin hepsi Mart 1937 tarihinde Karakalpakistan Özerk SSC'nin III. toplantısında kabul edilen ve Eylül 1937 tarihinde Özbekistan SSC'nin MYK başkanlar heyeti tarafından onaylanan Karakalpakistan Özerk SSC Anayasası'nda yer almıştır⁵⁶⁰. Bu Anayasa ile Karakalpak halkının ekonomik, politik ve tarihî durumu da düzenlenmiştir.

Karakalpakistan Özerk SSC Anayasası'nın onaylanmasından sonra aynı yıl, yani 1937 yılında Özbekistan SSC Anayasası da onaylanmıştır. Özbekistan Anayasası'yla Karakalpakistan Özerk SSC ile olan hukukî ilişkiler, iki toplumun hakları, Karakalpakistan Özerk SSC yönetim organları ve yapısı da tespit edildi. Özbekistan Anayasası gereğince Karakalpakistan Özerk SSC milletvekilleri ve yasama

⁵⁵⁹ S. Yılmaz, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", s. 1323.

⁵⁶⁰ L. M. Ahundjanov, ayn. esr., s. 25.

komisyonları Özbekistan SSC'nin içerisinde yer almışlardır. Özbekistan SSC, özerk cumhuriyetin menfaatleri ve ihtiyaçlarını, kendi içerisinde bulunan Karakalpak temsilcileri Yüksek Sovyette bulundurmak yoluyla sağlamayı amaçlıyordu.

Karakalpakistan Özerk SSC'nin millî menfaatleri, SSCB tarafından belli oranda garantiye alınmıştı. Karakalpakistan Özerk SSC'nin Birlik Sovyeti organına ülke nüfusuna paralel temsilci göndermesi, Birlik Yüksek Sovyetinin Milletler Sovyetine 11 milletvekiliyle katılması kararlaştırıldı. Karakalpakistan Özerk SSC'nin, Özbekistan SSC ve SSCB ile ilişkileri federasyonun prensipleri doğrultusunda yürütülüyordu. Bu prensiplerin Rusya Federasyonunun diğer özerk cumhuriyetlere uyguladığı normlarla paralellik göstermesi gerekiyordu.

Karakalpakistan Özerk SSC'nin SSCB içerisindeki hakları, Özbekistan SSC Anayasası'nın 19. maddesi ve SSCB Anayasasının 14. maddesine göre yeniden oluşturulan anayasanın 18. maddesine göre düzenlenmiştir. Karakalpakistan Özerk SSC'nin hakları üç bölümde düzenlenmiştir. Bunlar;

- 1- Anayasal sorunlar, devlet yapısı ve düzeni, savunma,
- 2- Ekonomik sorunlar,
- 3- Sosyal ve kültürel sorunlardır.

Karakalpakistan Özerk SSC'nin hakları ileriki tarihlerde daha da genişlemeye başlamıştır. Özbekistan SSC içerisindeki hukukî statüsü güçlenmiştir. Karakalpakistan Özerk SSC'nin 1978 yılında onaylanan anayasaya göre aldığı bütün kararlar, Karakalpakistan Özerk SSC'nin içerisinde yer aldığı merkezî hükûmete danışılmadan onaylanabiliyordu. Ayrıca kendi anayasasına son şeklini verme hakkı da bulunuyordu. Fakat SSCB'nin zayıflamaya başlaması ve çöküntü dönemine girmesiyle Karakalpakistan Özerk SSC'de ekonomik, sosyal ve merkezî devletçilik konularındaki sorunlar kendini göstermeye başladı. Özerk cumhuriyetlerin önemi kaybolmaya başladı. Eskiden olduğu gibi geniş haklar yerine bunları birlik içinde tutabilmenin yolları aranmaya başladı. Böylece özerk cumhuriyetler merkezlerin uzantısı olmaktan ileriye gidemediler.

SSCB'nin bu kötü günlerinde toplumun sosyal, ekonomik ve siyasi gelişimi durdu. Devletlerin yönetim biçimleri aksamaya başladı. Totaliter liderler birlik içerisinde bulunan cumhuriyetlere baskı yapmaya başladılar. Birlik içinde yer alan toplumların insan hakları ve

ve özgürlükleri kısıtlandı. XX. yüzyılda Amerika'nın önderliğini yaptığı kapitalist ekonomik sistem kendini dünyaya kabul ettirmişti. Sovyetlerin uyguladığı hantal sistem ise toplumları fakirliğe ve yolsuzluk yapmaya itiyordu. Gorbachov, Sovyetlerin uyguladığı bu sistemin milletleri daha fazla tutamayacağını biliyordu. Zaten Sovyetler Birliğinin kuruluş dönemlerinde iş başında olan Stalin, 1936 yılı SSCB Anayasası'nda ülkede sadece altmış adet azınlık olduğunu belirtmiş ve diğer azınlıklara yaşama hakkı tanımamıştır. Yaşama hakkı tanınmayan bu azınlıklar da sürgünlere tâbi tutularak yok edilmeye çalışılmıştır. Stalin'in uyguladığı bu sistemi XX. yüzyılın sonunda tekrar uygulamaya koymak isteyen devlet yöneticileri öncelikle oblastların, sonra da özerk cumhuriyetlerin haklarını kısıtlamışlar hatta bunları tamamen kaldırmaya çalışmışlardır. Fakat artık çok geç kalınmıştı. Çünkü birlik içerisindeki cumhuriyetlerde millî bilinç oluşmuştu. Millî bilincin oluşması demek artık toplumları bir arada tutamamak anlamına geliyordu. Gorbachov, sistemden korkuyu çıkardığında da birlik kısa sürede dağılmıştır. Sosyolojik açıdan değerlendirdiğimizde, millî birlik ve bütünlük rasyonel bir şekilde kullanılması gereken bir zenginliktir. Sovyetler içerisinde yer alan Türkler bu zenginliği tam zamanında kullanarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Sovyet hükûmeti Türkistan'a hâkim olmasıyla birlikte buraların yöneticilerini hep kendi içinden atamıştır. Türk Cumhuriyetlerinde mühim anahtar mevkilerin ekseriyetini merkezden gönderilen Ruslar işgal etmişlerdir. Ayrıca yerli resmî şahısların yardımcıları da güvenli Ruslar olmaktaydı. Komünist Partisi 2. Sekreteri, parti faaliyetlerini organize bölümü, yönetim organları bölümü ve özel güvenlik bölümü başkanları gayri Rusların çoğunlukta olduğu cumhuriyetlerde merkezin kontrol fonksiyonlarını üstlenen bir heyet manzarası arz etmiştir.

SSCB döneminde Karakalpakistan'da olduğu gibi bütün Sovyet cumhuriyetlerinin tek hâkimi Sovyet Komünist Partisiydi. Diğer cumhuriyetlerde kurulan Komünist Partileri, Sovyet Komünist Partisinin direktifleri dâhilinde hareket ederlerdi. Cumhuriyetlerdeki Komünist Partileri, Komünist Partisinin yasama organı olan "*Yüksek Sovyet*"i oluştururlardı. Bu yüksek Sovyet, ülkeyi "*Birlik Sovyeti*" ve "*Milletler Sovyeti*" olmak üzere ikiye ayırdı, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti 11 üye ile Yüksek Sovyet'te temsil edilmekteydi. Fakat azınlıkta oldukları için yönetimde ağırlıkları da oldukça azdı. 1 Ocak

1982'deki bir tespite göre Sovyetler Birliği Komünist Partisine (SBKP) 11.303 Karakalpak Türkünün üye olduğu KP tarafından bildirilmiştir⁵⁶¹. Devlet baskısı ve Komünist Partisinden duyulan korku, sayısız ulusların bir arada tutulmasında başlıca faktör olmuştur. Bu gizli polis, nüfusun % 30'u oranını bulmuş ve bunlar KGB için çalışmıştır. Gorbachov, sistemden korkuyu çıkardığında, Sovyetler kolay bir şekilde dağılmıştır⁵⁶².

1924 yılında devlet olma yolunda temeli atılan Karakalpak Özerk Vilâyetinin 1990 yılına kadarki Yüksek Meclis Birinci Başkanları şöyledir:

- Kudabayev A.-1924-1925; Avezov K.-1925-1927; Nurınuhamedov K.-1927-1932. Karakalpakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Kenesinin Başkanları: Nurınuhamedov K.-1932-1933; Saparov N.-1933-1937; Beknazarov P.-1938-1941; Jumana-zarov M.-1941-1954; Japakov N.-1954-1956; Jumanazarov M.-1956-1960; Yeşimbetov D.-1960-1978; Rızayev K.-1978-1985; Yeşimbetova T.-1985-1991⁵⁶³.

- Karakalpakistan ÖSSC'nin Bakanlar Meclisinin (Hükûmetinin) Başkanları: Avezov K.-1932-1934; Kurbanov J.-1934-1938; Niyetullayev H.-1938-1941; Seyidov P.-1941-1947; Japakov N.-1947-1952; Seyidniyazov J.-1952-1954; Seyidov P.-1954-1956; Japakov N.-1956-1959; Kamalov K.-1959-1963; Aytımuratov E.-1963-1981; Yusupov M.-1981-1985; Yadgarov D.-1985-1988; Niyetullayev S.-1988-1989; Tajiyevev A.-1989-1992⁵⁶⁴.

- Karakalpakistan Bölge Parti Komitesinin 1. Sekreterleri: Dosnazarov A.-1924-1925; Kudabayev A.-1925-1927; Varlamov P.-1927-1930; Çurbanov T.-1930-1933; Aliyev İ.-1933-1937; Halekeyev K.-1938-1941; Kamalov S.-1941-1947; Seyidov P.-1947-1949; Kam-borov T.-1949-1950; Seyidov P.-1950-1952; Mahmudov A.-1952-1956; Mahmudov N.-1956-1963; Kamalov K.-1963-1984; Salıkov K.-1984-1989; Niyetullayev S.-1989-1991; Şamşetov D.-1991-1992⁵⁶⁵.

⁵⁶¹ S. Yılmaz, ayn. mkl., s. 1329.

⁵⁶² F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İş Bankası Yay., Ankara, 1991, s. 230.

⁵⁶³ S. Kamalov, *Karakalpakların Halk Bolp...*, s. 64.

⁵⁶⁴ Gös. yer.

⁵⁶⁵ Gös. yer.

4- SSCB'nin Dağılması ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nin Egemenliğini İlân Ederek Özbekistan Cumhuriyetine Bağlanması (1990-1993)

Baskı altında tutulan toplumların ekonomik ve politik olarak yeniden yapılanmaları, millî benliklerini yeniden kazanmaları ancak diktatörlük rejiminden kurtulmalarıyla gerçekleşebilir. Böyle bir durumu da Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan Türk Dünyasında kendini bulmuştur. Türkler bağımsızlıklarını elde ettikten sonra kendi kültürlerine ve tarihlerine önem vermişler ve yeni ekonomik yapılanmalara gitmişlerdir. Bu yapılanmada Türkiye'nin yardımları önemli derecede etkili olmuştur. Fakat bağımsızlığını kazanan bütün Türk cumhuriyetleri ekonomik ve kültürel açıdan aynı seviyede değildirler. Özellikle küçük oblastlar, özerk cumhuriyetler hayli geri kalmış durumdadırlar. Bunlardan biri olan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, SSCB içerisinde en geri bırakılmış bölgedir. Bu geri kalmışlık günümüzde de devam etmektedir. Geri kalmışlığın en önemli nedenlerinden biri de ülkeyi çevreleyen Aral Gölü'nün kurumasıyla ortaya çıkan olumsuzluklardır.

Aral Gölü'nün kurumasının nedeni Rusların uyguladığı yanlış tarım politikalarıdır. SSCB dağılmadan önce Amerika ile girişilen pamuk üretimi yarışı bugün önüne geçilemeyecek felâketlerin oluşmasına sebep olmuştur. SSCB'de insanların millî benliklerini yitirmesi ve doğal kaynakları bilinçsizce kullanması, skolastik düşüncenin ürünü olan sosyalizmin, gelişme ve olgunlaşma teorilerine bağlanabilir. Bürokrasinin çok ağır olduğu o dönemlerde yöneticilerin yalan beyanları ve toplumun pasifize edilmesi yeni felâketlerin oluşmasına, ekonominin bozulmasına neden olmuştur. Ekonominin bozulması da bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamıştır. Ancak bu ekonomik durgunluk dönemi Karakalpakistan'da büyük oranda hissedilmiştir.

Sovyetlerin son dönemlerinde Karakalpakistan'da başlayan politik ve hukukî reformlar, toplumun içinde bulunduğu durumun öngörülenden daha ciddi olduğunu gösterdi. Karakalpakistan ile aynı durumu paylaşan diğer cumhuriyetler birlik antlaşmasının işleyiş sırasında çekingen ve tutarsız davranışlar göstermeye başladılar. Bu tutarsız davranışlar da SSCB'nin dağılmasına, Novo-Ogarev antlaşmasının iptal edilmesine ve Rusya'nın kriz sürecine girmesine neden oldu.

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin SSCB'den ayrılma süreci, Özbekistan Cumhuriyetinin 31 Ağustos 1991'de aldığı "*Özbekistan Cumhuriyetinin Bağımsızlığının İlan Edilmesi*" kararıyla başlamıştır⁵⁶⁶. 1990'lı yıllarda Sovyetlerin dağılmaya başlamasıyla birçok devlet bağımsızlığını ilân etmeye başlamıştı. 1 Aralık 1990 tarihinde Özbekistan SSC Başkanı İslâm Kerimov, Karakalpakistan'ın başkenti Nökis'te yaptığı konuşmayla Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin egemen olmasına karar verdi. 14 Aralık 1990'da Karakalpak Yüksek Meclisi, Özbekistan içinde egemen bir devlet olmak için karar aldı. Karakalpakistan, 1990 yılında özerk cumhuriyet statüsünü kazanmıştır. 6 Haziran 1990'da Özbek SSC Yüksek Sovyeti tarafından "*Egemenlik Kararnamesi*" kabul edildi. 31 Ağustos 1991'de Özbek Sovyeti bağımsızlık kararı aldı ve Kasım 1991'de Karakalpakistan, Özbekistan'a bağlı olmak kaydıyla egemenliğini ilân etti. Özbekistan kendini bağımsız cumhuriyet olarak ilân ettiği deklarasyonda ve 1992 yılında kabul ettiği anayasasında Karakalpakistan'ın Özerk Cumhuriyet statüsü aldığını tasdik etmiştir⁵⁶⁷. 9 Nisan 1993 tarihinde Özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti kendi anayasası, bayrağı ve istiklâl marşını kabul etti⁵⁶⁸. Özbekistan tarafından alınan bağımsızlık kararıyla Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin bütünlüğü ve egemenliği kabul ediliyordu. İki cumhuriyet arasındaki ilişkilerin eşitlik, iki tarafın kabul ettiği antlaşmalar doğrultusunda kurulacağı vurgulanmıştır.

Karakalpakistan'ın hukukî statüsü de Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin devlet olma statüsünü almasıyla başlamıştır. Bu statü, Karakalpakistan Özerk SSC'nin IV. Yüksek Sovyeti tarafından 14 Aralık 1990 tarihinde alınan Karakalpakistan'ın devlet egemenliğine dair deklarasyonun yasama organlarınca onaylanmasıyla sağlanmıştır⁵⁶⁹. SSCB'nin diğer birlik cumhuriyetlerinde de merkezden ayrılma, oblastların ve özerk cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanma doğrultusunda karşı konulamaz bir mücadele başlamıştı. Ö-

⁵⁶⁶ *Vedomosti Verhovnogo Soveta Respubliki Uzbekistan* (Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Cetveli), No: 11, Taşkent, 1991, s. 246.

⁵⁶⁷ S. Kamalov, "Karakalpaklar'da Nevruz", s. 256-257; S. Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp...*, s.65-66; Karakalpakistan'ın Özbekistan ile olan egemenlik durumu 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilen Özbekistan Anayasası'nın 70-75. maddelerinde açıklanmıştır.

⁵⁶⁸ S. Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp...*, s. 67.

⁵⁶⁹ L. M. Ahundjanov, ayn. esr., s. 27.

neğin, 30 Ağustos 1990 tarihinde Tataristan, 11 Ekim 1990 tarihinde Başkurdistan egemenlik kararnamelelerini kabul ettiler⁵⁷⁰.

SSCB içerisinde yer alan toplumların iktidarlarına, bağımsız yönetim tarzlarına, özerk cumhuriyetlerin kuruluşunda belirtilen kuralara gösterilen duyarsızlık birliğe üye cumhuriyetlerde önemli deformasyonlara yol açtı. Bu durum kaçınılmaz olarak keyfî hareketlere, milletlerin sorunlarına kayıtsız kalınmasına neden oldu. II. Dünya Savaşı sırasında uygulanan despotizm döneminde Ahıska Türkleri, Almanlar, Kalınuklar, Karaçaylar, İnguşlar, Balkarlar, Kırım Tatarları ve bazı diğer kavimler yurtlarından çıkarılarak doğuya doğru sürgüne gönderilmişti. Bu toplumlar XX. yüzyılın sonlarına doğru kendi haklarını aramaya başladılar. Onların kendi haklarını aramada gösterdikleri cesaret, acı çeken diğer halkları da harekete geçirdi.

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin egemenliğini öngören deklarasyon bu hareketin sadece başlangıcını oluşturmuştur. İlân edilen bu millî egemenliğin kâğıt üzerinde değil de halkın yaşamına yansımaları için öncelikle ekonominin canlanması, mülkiyet konusundaki sorunların halledilmesi gerekmektedir. Çünkü mülkiyet hakkının tanınması bir devletin gelişmesindeki engellerden en önemlisinin kaldırılması demektir. Ülkede yaşayan insanların özgürce mülkiyet hakkını elde etmesi, bu hakkını kullanabilmesi, yönetebilmesi, tüketim hakkı, insan hakları konusundaki yeni düzenlemeler hem yabancı sermayenin girmesini hem de girişim ruhunun canlanmasını sağlayacaktır. Bu sayede zaten oldukça geri kalmış Karakalpakistan'ın biraz olsun nefes alması da insanları rahatlatacaktır. Bu konudaki çalışmalar henüz tam oturmasa da anayasal düzenlemeler için hazırlıklara girişilmesi oldukça sevindiricidir.

Hâlihazırda on beş yasa kabul edilmiş olup diğer düzenlemeler için de yasa önermeleri sunulmaktadır. Özel mülkiyet hakkı ve iş yasaları bu düzenlemeler içerisindeki en önemli yasalardandır. Ayrıca referandum hakkı ve Özbekistan Cumhuriyeti ile yapılan antlaşmaların kontrol altında tutulması için gereken bazı yasaların çıkarılması zorunludur. Bu sayede Özbekistan'ın Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti üzerindeki baskısı da azalacaktır.

⁵⁷⁰ *Natsionalnyye Otnoşeniya v SSSR, Opit i Problemy* (SSCB'deki Millî İlişkiler, Tecrübe ve Problemleri), Moskva, 1990, s. 3.

Bağımsız Devletler Topluluğu üyeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin kısmen kopması, bağımsız Türk cumhuriyetlerinin demok-rasi, hukuk ve ticarî alanlarda yeni yasalar çıkarmasını gerektirmektedir. Kurulan millî devletlerin kendi insanlarına özellikle daha çok demokratik haklar sağlaması ve muhalefet partilerinin oluşmasına izin vermesi durumunda görülecektir ki kısa süre sonra bu devletler gelişmiş ülkeler arasında kendilerine kolayca yer bulacaklardır. Bu durum için sahip oldukları yeraltı kaynakları da yeterlidir.

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin egemen bir devlet olma yolunda yaptığı yasalar gibi sosyal ve kültürel gelişimine uygun yeni yasalar da yapması gerekir. Şu anda yürürlükte olan yasalar toplumun demokratik yapısına, sosyal ve kültürel açıdan gelişmesine, ekolojik sorunların çözümünde gereken ihtiyaca uygun değildir. Devletin sahip olduğu yasama kurulları ve kuralları oldukça eskimiş durumdadır. Bu nedenle fazla zaman geçirilmeden yeni hukukî düzenlemelerin yapılması yararlı olacaktır. Elbette ki SSCB'den ayrılışının henüz 10. yıldönümünü kutlayan Karakalpakistan'ın, gerekli anayasal düzenlemeleri hemen yapması beklenemez. Fakat kendi bünyesine uygun ülkelerdeki anayasal düzenlemeleri örnek alması ve bu ülkelerden destek istemesi de kaçınılmaz olacaktır. Dünya üzerinde bu ülke Türkiye'den başkası olamaz. İki ülkenin aynı soydan olması ve kültürlerinin birbirine benzemesi de bunun nedeni olarak gösterilebilir.

1992 yılında Özbekistan yeni bir Anayasa yapmıştır. Bu Anayasa her ne kadar çağın gereklerini tam olarak karşılamasa da iyi bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un dediği gibi: "Anayasa bize, insan haklarının, özgürlüğün, istikrarın ve gelişmenin ön planda tutulduğu demokratik hukuk devletini nasıl kuracağımızı açıklar."⁵⁷¹

Özbekistan Cumhuriyetinde olduğu gibi Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde de demokrasi, siyasî çoğulculuk ve seçimlerin özgürce yapılması konusunda büyük bir istek vardır. Ayrıca insanlar arasındaki işsizlik de önemli bir sorun olarak göze çarpmaktadır. Yeni ekonomik dallara gerekli elemanların yetiştirilmesi için eğitim kurumları da henüz hazır durumda değildirler. Bu yönde çalışmalar

⁵⁷¹ İ. A. Kerimov, *Uzbekistan, Svoı Put Obnovleniya i Progressa* (Özbekistan, Yenileme ve İlerlemenin Yolu) Taşkent, 1992, s. 71.

sürse de bunların sonuçlarını almak en az yirmi yıl sürecektir. Bu yirmi yıllık süreç içerisinde halkın çekeceği ekonomik ve siyasî zorluklara biran önce çare bulunması daha doğru olacaktır.

Özbekistan Anayasası'nın XVII. bölümü Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetine ithaf edilmiştir. Buna göre Özbekistan, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin sahip olduğu statüyü kabul etmekte ve egemenliğinin kendi garantisi altında bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁷² Ayrıca Anayasanın 75. maddesinde şunlar ifade edilmiştir: "Özbekistan Anayasasına göre Özbekistan Cumhuriyeti ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti arasındaki karşılıklı ilişkiler iki ülke arasında imzalanan pakt ve anlaşmalar doğrultusunda yürütülecektir."⁵⁷³ Bugün Özbekistan ve Karakalpakistan arasındaki anlaşmazlıklar karşılıklı müzakere yoluyla çözülmektedir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için, 1993 yılının Ocak ayında Taşkent'te yapılan "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Cumhurbaşkanları Toplantısı" alınan kararlar bakımından oldukça önemlidir. Bu toplantıda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Birliğinin temeli atılmıştır. Bu sayede ülkeler arasında var olan anlaşmazlıkların kolayca çözülmesi, ekonomik yardımlaşma, güvenlik konularında ortak hareket etmek gibi konularda anlaşmaya varılmıştır. Bu uzlaşma elbette ki Karakalpakistan için de bazı kolaylıklar sağlamıştır. Özbekistan Cumhuriyetinin uluslararası kuruluşlara üye olması, Orta Asya ülkelerinin aralarında anlaşması Karakalpakistan'ın da aynı oranda bu faaliyetlerden yararlanması anlamına geliyordu.

Günümüzde ortaya çıkan siyasî ve ekonomik konulardaki reform hareketlerinin yavaşlaması, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti ve Özbekistan Cumhuriyetinin yönetim ve devletçilik yapısında bazı olumsuzluklara neden olabilir. Bu olumsuzluklardan bazıları şunlar olabilir;

- 1- Hükûmet organlarında, hukuk alanında ve yeni ekonomi dallarında çalışabilecek tecrübeli uzmanların yetersiz olması,
- 2- Uluslararası ilişkiler konusunda çalışabilecek elemanların yetersizliği,

⁵⁷² *Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan* (Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası), Taşkent, 1992, s. 22. (70. madde)

⁵⁷³ Ayn. esr., s. 23.

- 3- Bağımsız Devletler Topluluğunun sorunlu olan bölgelerinde istikrarsızlıkların çıkması,
- 4- Özbekistan Cumhuriyeti ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin temelini oluşturan ikili anlaşmaların aksaması vb.

Gerçeği söylemek gerekirse Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin SSCB'den ayrılarak kendi egemenliğini kazanması Özbekistan Cumhuriyetinin bağımsızlığını ilân etmesiyle sağlanmıştır. Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti egemenliğini kazandıktan sonra yeni bir yapılanma içine girmiştir. Bu yeni yapılanma sürecinde Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde kendisine özerklik verilmesi karşılığında birlik içinde yer almıştır. Fakat Özbekistan Anayasası'nın 74. maddesine göre Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde yaşayan halk kendi içinde referanduma giderek bağımsızlığını kazanabilir⁵⁷⁴.

Bugünkü Karakalpakistan kendi kanunları ve anayasasına sahiptir. Karakalpakistan Anayasası 9 Nisan 1993 tarihinde kabul edilmiştir. Anayasanın 5. maddesine göre Karakalpakistan kendi bayrağına, armasına ve marşına sahiptir. Karakalpakistan Anayasası, 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilen Özbekistan Anayasası ile paralellik göstermek zorundadır. Özbekistan Anayasası'nın 70. maddesinde Karakalpakistan'ın egemenliğinin Özbekistan tarafından korunacağı belirtilmiştir. 21. maddeye göre de Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti vatandaşlarının aynı zamanda Özbek vatandaşı olduğu vurgulanır⁵⁷⁵.

Özbekistan Anayasası'nın 82. maddesine göre Karakalpak Ulu Meclisi, kendilerini ilgilendiren konularda kanun çıkarabilir. 98. maddeye göre Karakalpakistan devlet başkanı Özbekistan Bakanlar kurulunun daimî üyesidir. 115. maddeye göre mahkeme işleri Özbekçe ve Karakalpakça dillerinde yürütülür. Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin devlet dili Karakalpakça ve Özbekçedir. Başkenti Nökis'tir⁵⁷⁶. Karakalpakistan dış politika, dış ticaret, bütçe, vergilerin tahsili, yasal sistemin düzenlenmesi, Karakalpak topraklarındaki kaynakların ve işletmelerin yönetilmesi gibi hususlarda özerkliğe sahiptir.

⁵⁷⁴ *Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan*, s. 23.

⁵⁷⁵ S. Kamalov, ayn. esr., s. 66, 67.

⁵⁷⁶ Ayn. esr., s. 66,68.

Karakalpakistan, kendine özgü bir parlamentoya sahiptir. Parlamentoda 86 milletvekili bulunur ve her milletvekili 8.000 kişinin oyu ile seçilmektedir. Ülkenin başkanı Yüce (Ulu) Meclisin ve Bakanlar Kurulu'nun da başkanıdır⁵⁷⁷.

Günümüzde Özbekistan içinde özerk bir cumhuriyet olan Karakalpakistan ile Özbekistan hükûmetlerinin ortak yetki alanları ise; iki tarafın insan hakları ve özgürlüğü, Karakalpakistan egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün güvence altına alınması, fiyat, para, ulaşım (doğalgaz ve madenler vs.), iletişim politikaları, döviz rezervlerinin paylaşılması, yabancı sermaye ile yeni antlaşmaların imzalanması, savaş gazilerinin hayat standartlarının yükseltilmesi, yaşlıların korunması, herhangi bir sebeple ölen askerlerin ailelerine maddî destek sağlanması gibi alanlar olarak sıralanabilir. Bu kararlar doğrultusunda da bakanlıklara ve ilgili genel müdürlüklere yetkiler verilmiştir⁵⁷⁸. İki ülkenin öncelikleri; ekonomik gelişme, yönetim ve finansal sorunlar, önder ülkelerle işbirliği, iç kaynakların doğru kullanılması, yozlaşmaya karşı birlikte mücadele olarak belirlenmiştir.

B- KARAKALPAKİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİNİN COĞRAFİ, İKTİSADİ, SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, SSCB'nin himayesinden çıkarak 1991'de kendi egemenliğini kazandıktan sonra kültür ve teşkilâtlanma bakımından önemli atılımlar yapmıştır. Ruslar, 1873 yılından itibaren Karakalpakistan'a hâkim olmuşlar ve buralarda tam bir sömürge politikası uygulamışlardır. Bununla birlikte kendi çıkarları doğrultusunda birçok yeniliklere de imkân tanımışlardır. Fakat bu yenilikler Karakalpakistan için yeterli olmamıştır. Hatta Rusların Karakalpakistan'da yaptığı yenilikler bıraktıkları tahribat yanında oldukça sınırlıdır. Karakalpaklar, 1991 yılında Özbekistan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olmak koşuluyla kendi bağımsızlıklarını ilân ettikten sonra ülkede gelişime uygun yeni düzenlemeler yapmaya başlamışlardır. Bu düzenlemeleri ve gelişim profillerini şu başlıklar altında incelememiz yararlı olacaktır.

⁵⁷⁷ Bilgiler Özbekistan İlimler Akademisi Akademîği, Akedemi Nauk Eski Başkanı, Nökis Milletvekili Prof. Dr. Sabir Kamalov'dan alınmıştır.

⁵⁷⁸ S. D. Niyetullayev, *Problemi Razvitiya Zakonodatelstva Sovetskoy Respubliki Karakalpakistan (1985-1991)* (Karakapakistan Sovyet Cumhuriyeti Yasama Organlarının Gelişim Problemleri (1985-1991), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Taşkent, 1991, s. 27.

1- Coğrafi Konum ve İklim

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyetine bağlı, özerk bir cumhuriyettir. Karakalpakistan toprakları güneydoğuda Özbekistan, güneyde Türkmenistan, batı, kuzey ve doğuda Kazakistan'la çevrilmiştir. Karakalpakistan tarihî Harezm toprakları üzerinde kurulmuştur. Bu topraklar Aral Gölü'ne dökülen Amuderya Deltası ile iki yanındaki araziden oluşmuştur. Aral Gölü Karakalpakistan'la Kazakistan arasında paylaşılmıştır. Amuderya'nın doğusu Kızılkum Çölü'dür. Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kızılkum Çölü'nün batısını, Amuderya Deltası'nı ve Üstyurt Yaylası'nın güneydoğu bölümünü kapsar. Kızılkum Çölü, kum tepeleriyle dolu çok geniş bir alandır. Çölün güneyinde Sultan-Üveyis dağı uzanır (En yüksek tepesi 473 m.)⁵⁷⁹.

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin başkenti, cumhuriyetin siyasi, ekonomik, idarî ve kültürel merkezi olan Nökis şehridir. Nökis, 2000 yılına göre 237.800 kişilik nüfusa sahiptir. Bunlardan 196.100 kişi şehir merkezinde, 41.500 kişi köylerde ve kasabalarda yaşamaktadır⁵⁸⁰. Ekim İhtilâlinde önce Nökis, iki binalı askerî bir kaleyken 1932'den itibaren gelişme göstermiş ve bunun üzerine Karakalpaklar, 1939'da başkenti, Törtkül'den buraya taşımışlardır. Nökis, Karakalpakistan'ın hemen hemen merkezinde kurulmuş bir şehirdir⁵⁸¹. Ülke 15 idarî bölgeye ayrılmıştır. Bu idarî bölgeler şehir merkezleriyle birlikte şöyledir⁵⁸²;

- 1- Amuderya bölgesi: merkezi Mangıt,
- 2- Biruni bölgesi: merkezi Biruni,
- 3- Bozativ bölgesi: merkezi Kazanketken,
- 4- Kanlıgöl bölgesi: merkezi Kanlıgöl,
- 5- Karaözek bölgesi: merkezi Karaözek,
- 6- Kegeyli bölgesi: merkezi Kegeyli,
- 7- Konırat bölgesi: merkezi Konırat,

⁵⁷⁹ "Kara-Kalpak Autonomous Soviet Socialist Republic", *Great Soviet Encyclopedia*, Moscow, 1973, s. 421-423; S. Yılmaz, ayn. mkl., s.1320.

⁵⁸⁰ T. Nuraddinov, *UNDP Karakalpakistan Raporu*, Nökis, 1998, s. 3-5.

⁵⁸¹ *Karakalpakistan, Equal Among Equals*, Nukus, 1984, s. 3; *Sovetskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*, s. 549.

⁵⁸² Burada verilen 15 idarî bölgenin merkezleri kitabın sonunda verilen Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti haritasında gösterilmiştir.

- 8- Moynak bölgesi: merkezi Moynak,
- 9- Nökis bölgesi: merkezi Akmangit,
- 10- Tahtaköprü bölgesi: merkezi Tahtaköprü
- 11- Törtkül bölgesi: merkezi Törtkül,
- 12- Hocaeli bölgesi: merkezi Hocaeli,
- 13- Çimbay bölgesi: merkezi Çimbay,
- 14- Şomanay bölgesi: merkezi Şomanay,
- 15- Ellikkala bölgesi: merkezi Bostan.

En önemli şehirleri; Nökis, Törtkül, Çimbay, Hocaeli, Moynak, Konırat, Biruni ve SSCB döneminde de Tahiatas, Şomanay, Karaözek, Leninabad, Akmangit, Bostan, Komsomolsk, Üstürte, Karatav gibi yeni şehirler kurulmuştur. Karakalpakistan'ın yüzölçümünü 166.590 km². olup, Özbekistan'ın % 38'ini kaplar. Nüfus yoğunluğu km². de 8,3 kişidir⁵⁸³.

Karakalpakistan'da kara iklimi hüküm sürer. Yağış pek azdır. Kış aylarında hava sıcaklığı ortalaması -5°C ilâ -28°C; yaz aylarında ise 26°C ilâ 50°C arasındadır⁵⁸⁴. Yıllık ortalama sıcaklık 10-13°C kadardır. Mevsimler ve gece ile gündüz arasındaki ısı farkı büyüktür. Tipik bitki örtüsü step ve bozkırlardan oluşur. Amuderya Deltası'nda ise Akdeniz bitkileri görülür⁵⁸⁵. Ortalama yağış 100 mm.'dir.

2- Nüfus

Karakalpakistan 1997 istatistiklerine göre 1.439.100 kişilik bir nüfusa sahiptir. 695.700 kişi kentlerde, 743.400 kişi köylerde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun %49,6'sı erkek, %50,4'ü kadınlardan oluşmaktadır. Çalışabilen kişi sayısı 720.000'dir⁵⁸⁶. Karakalpakistan'daki nüfus dağılımı aşağıdaki gibidir⁵⁸⁷.

⁵⁸³ S. Yılmaz, ayn. nıkl., s. 1320.

⁵⁸⁴ T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

⁵⁸⁵ S. Yılmaz, ayn. nıkl., s. 1320.

⁵⁸⁶ T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

⁵⁸⁷ N. Devlet, *Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihine Ek*, Çağ Yay., İstanbul, 1993, s. 346.

KARAKALPAKİSTAN'DA NÜFUS DAĞILIMI (1989)

TOPLULUK	NÜFUS(1979)	NÜFUS (1989)	Cumhuriyetteki Oran %
Genel	902.817	1.212.207	100
Özbek	284.422	397.888	32.78
Karakalpak	280.968	388.614	32.05
Kazak	243.312	318.611	26.28
Türkmen	48.427	60.244	4.96
Rus	28.422	19.846	1.63
Koreli	8.078	9.143	0.75
Tatar	7.611	7.766	0.64
Başkurt	919	1.090	0.08
Diğer		9.505	0.78

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Karakalpakistan'da Karakalpaklar, Özbekler ve Kazakların nüfusu hemen hemen birbirine eşittir. 1924 yılına kadar ülke genelinde Ruslar pek az iken SSCB devrinde Rusya'dan pek çok Rus, Stalin döneminde de Koreli göçmenler getirilmiştir. Karakalpak Türklerinin %92'si Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktadır. Bunun dışında, Özbekistan'ın Harezm, Fergana bölgeleri, Türkmenistan'ın Taşauz bölgesi ve Kazakistan'ın bazı bölgeleri ile Rusya Federasyonunun Astrahan bölgelerinde de Karakalpak topluluğu bulunmaktadır⁵⁸⁸. Yine Afganistan'da birkaç bin Karakalpak olduğu bilinmektedir⁵⁸⁹. Afganistan'daki Karakalpakların Rusya'nın Türkistan'ı işgali sırasında geldikleri düşünülmektedir. Günümüzde Afganistan'ın Celalabad bölgesinde yaklaşık 5.000 Karakalpak olduğu zannedilmektedir. Bu Karakalpakların büyük çoğunluğu Özbeklerle birlikte yaşamalarından dolayı kendi Karakalpak kültürlerini kaybetmişler ve çoğunluğu Özbekleşmiştir. Celalabad bölgesinde yaşayan Karakalpakların bir

⁵⁸⁸ S. Akiner, *İslamic Peoples of the Soviet Union*, London, 1983, s. 383.

⁵⁸⁹ E. Merçil, "Merkez ve Doğu Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 1158; M. Eröz, "Afganistan'da Türk Aşiretleri", *Türk Kültürü*, VII/83, Ankara 1969, s. 846.

kısmı Afganistan-SSCB Savaşı sırasında Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bazı araştırmacılar İran'da da Karakalpak olduğunu söylediler de bunlar Oğuz ve Kıpçak boylarının karışımıyla oluşan Karapapaklardan başkası değildir⁵⁹⁰. Birçok araştırmacı bu iki ayrı Türk topluluğunu isim benzerliklerinden dolayı karıştırmaktadır.

Karakalpak nüfusu 1979'dan günümüze kadar % 40 oranında artmıştır, nüfus oldukça gençtir. Kadın nüfusu erkek nüfustan fazladır. Yıllık nüfus artış oranı % 3,96 olarak hesaplanmıştır. Karakalpak Türklerinin % 92'si kendi cumhuriyetlerinde yaşamalarına rağmen burada Özbeklerle aynı nüfus oranına (% 32) sahip olup ülkede çoğunluğa sahip bulunmamaktadırlar. Bu durum onlar adına kurulan özerk cumhuriyetin sunî bir kuruluş olduğunu göstermektedir⁵⁹¹.

3- Din

Karakalpakistan'ın resmî dini İslâm'dır. Hanefî mezhebindedirler. Ülkede başka dinler de yasak olmayıp Hristiyanlık ve Budizm dinlerine mensup kişiler de mevcuttur. Karakalpakistan'ın İslâm dinini ne zaman kabul ettikleri tam olarak bilinmemekle birlikte farklı bir etnik grup olarak ortaya çıktıkları X-XIII. yüzyıl arasında kabul ettikleri sanılmaktadır. Rus araştırmacıları Karakalpakistan'ın dinine bağlı bir topluluk olduklarını tespit etmişlerdir⁵⁹². Nakşibendî, Kübrevî, Yesevî ve Kalenderî tarikatları bölgede oldukça etkilidir. Bölge halkı ile en kuvvetli ilişki kuran tarikat Kübrevîlik'tir. Kurucusu Necmeddin-ı Kübra'dır (Ö. 1221)⁵⁹³. Kübrevîye tarikatında belli bir Şîî nüfuzu da söz konusudur. Karakalpakistan'da tasavvuf hâlâ etkilidir. 1914 yılında 553 cami bulunmasına rağmen günümüzde bu camilerden fazla bir şey kalmamıştır. Nökis, Törtkül, Hocaeli ve Çimbay'da camiler mevcuttur.

⁵⁹⁰ M. Bainbridge, Aral Gölü ve çevresinde yaşayan ve Kıpçak boyundan gelen Karakalpakistan ile Azerbaycan camiasından olan Karapapakları karıştırmış ve bu iki topluluğu aynı sanmıştır. bk. M. Bainbridge, *Dünyada Türkler*, Ankara, 1995, s. 239-40.

⁵⁹¹ N. Devlet, ayn. esr., s. 346.

⁵⁹² İ. Ü. Nasrattınoğlu, "Karakalpakistan", *Yeni Defne*, Ankara, 1995, s. 13.

⁵⁹³ İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 366.

Sovyet araştırmacısı J. Bazarbaev, yaptığı sosyolojik araştırmasında (1973) Karakalpak cemiyetini dinî inanç yönünden aşağıdaki kategorilere bölmektedir⁵⁹⁴.

- Katı inançlılar, hoşgörüsü olmayan fanatikler % 11,4
- Aileden (gelenekten) dindar olanlar % 14,4
- Müteredditler, İslâm'ın ancak dış görünüşü ile ilgilenenler ve onun kurallarını millî bir gelenek olduğu için yerine getirenler %13
- Lâkaytlar; sünnet, namaz ve oruç gibi bazı İslâmî âdetleri yerine getirenler %39,1
- Ateistler % 21,5

Karakalpakistan'da görüldüğü gibi ateistlerin oranı tahminin üstündedir. Bunda, Saray'ın da değindiği gibi, SSCB tarafından ateizm propagandası için özel dersler düzenlenmesi ve halkın bunlara devam etmesi için zor kullanılması etkili olmuştur⁵⁹⁵. Fakat ateistlerin ekseriyeti erkek çocuklarını sünnet ettirmekte ve ölülerini cenaze namazı kıldırarak Müslüman mezarlıklarına gömdürmektedirler. Araştırmacılara göre SSCB'de Müslüman nüfusun % 95 ile % 99'u bu tür bir tavır içinde bulunmuştur. Bu davranışlar Sovyetlerin dine karşı suçlamalarındaki başarısızlığı kanıtlamaktadır; diğer bir deyişle Sovyetler, İslâmın etkilerini tümüyle ortadan kaldıramamıştır. Fakat Karakalpakistan'da din aleyhtarı neşriyat halkın nüfus oranına göre çok yüksektir. Son yıllarda Türkiye Cumhuriyeti, Suudi Arabistan ve bazı özel vakıfların da gayretleriyle dinî eğitim verilmekte ve ülkenin önemli şehirlerinde camiler yapılmaktadır. Fakat ekonomik darboğaz nedeniyle Hristiyanlığın da önemli derecede yayıldığı görülmektedir. Bunun en büyük nedeni de Hristiyan misyonerlerin faaliyetleridir⁵⁹⁶.

4- Dil ve Edebiyat

Karakalpak yazı dili, Karakalpakistan'ın kurulması (1925) ile başlar. Karakalpak Türkçesi, kuzeydoğu ve güneybatı olmak üzere,

⁵⁹⁴ N. Devlet, ayn. esr., s. 346-347.

⁵⁹⁵ M. Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 60-63.

⁵⁹⁶ S. Yılmaz, "Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde Misyonerlik Faaliyetleri", *TDAV Tarih Dergisi*, sayı:207, İstanbul, 2004, s. 59-64.

başlıca iki ağıza bölünmektedir. Birbirinden pek farklı olmayan bu iki ağızdan başka Karakalpakistan hudutları boyunca, bir de Karakalpak-Kazak, Karakalpak-Türkmen ve Karakalpak-Özbek karışımı ağızlar vardır⁵⁹⁷. Karakalpakça, Nogayca ve Kazakçaya çok yakındır. Kuzeydoğu ağız; Karaözek, Tahtaköprü ve Aral sahili bölgelerinde konuşulur. Karışık Karakalpak-Kazak ağız da bu gruba girer. Memleketin kalan kısmında, yani Çimbay, Kökeyli, Kuybişev, Konırat, Şomanay, Hocaeli, Kıpçak, Şabbaz ve Törtkül bölgelerinde güneybatı ağız konuşulur⁵⁹⁸. Kelime hazinesi esas itibariyle Kıpçakça temeline dayanmaktadır. Bunun yanı sıra Arapça ve Farsça kelimeler de bulunmaktadır. Birkaç kelime de Çince'den geçmiş olup son zamanlarda gittikçe artan oranda Rusçadan kelimeler alınmaktadır. Günümüzde radyo ve televizyon yayınları Karakalpakça, Rusça, Özbekçe ve Türkmençe yapılmaktadır⁵⁹⁹.

Karakalpakça ilk defa Sovyet döneminde yazı dili hâline gelmiş ve önce Arap harflerine dayalı bir alfabe geliştirilmiştir. Karakalpakların kullandığı alfabelerin günümüze kadar geçirdiği evreler şu şekildedir:

- 1- 1924-1932 Arap harfleri, değişikliğe uğramış alfabe
- 2-1928 Latin harfleri ilk alfabe
- 3-1932-1938 Latin harfleri
- 4-1940-1957 Kril harfleri, ilk alfabe
- 5-1957 Kril harfleri, ikinci alfabe
- 6-1993 Latin harfleri

Üç Latin alfabesi arasındaki farklar oldukça azdır. Karakalpakların 1991'de istiklallerini elde etmelerinden sonra Rusça ikinci plana itilmiş, Rusçanın etkisinden kurtulmak için 1993 yılında Latin harflerine geçilmiştir. Fakat daha önceden Latin harflerine aşamalı geçiş süresi olarak 1 Eylül 2000 tarihi benimsenmiş; daha sonra bu sürenin yetmeyeceği düşünülerek bu süre 1 Eylül 2005 tarihine kadar uzatılmıştır. Şu anda resmî dil Karakalpakça ve Özbekçedir. Rusça hâlâ en çok konuşulan dildir.

⁵⁹⁷ N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy Yazık*, s. 3-4.

⁵⁹⁸ Göş. yer.

⁵⁹⁹ S. Yılmaz, "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Dil ve Gelişimi", 21 s.

KARAKALPAK TÜRKÇESİ ALFABESİ

KIRIL	LÂTİN	ABAP
	-	
A a	A a	آ
Э э	E e	ا
Б б	B b	ب
В в	V v	و
Г г	G g	گ
Ғ ғ	Ğ ğ	ڭ
Д д	D d	د
Е е	E e (ye)	ي (يـ)
Ё ё	Yo yo	يو
Ж ж	C c	چ
З з	Z z	ز
И и	I i	يـ
Й й	Y y	يـ
К к	K k	ك
Қ қ	K k	ق
Л л	L l	ل
М м	M m	م
Н н	N n	ن
ң	n	نڭ
О о	O o	و
Ө ө	Ö ö	و
П п	P p	پ
Р р	R r	ر
С с	S s	س
Т т	T t	ت
У у	U u	و
Ү ү	Ü ü	و
У у	V v	و
Ф ф	F f	ف
Х х	H h	ه
х х	H h	ه
Ц ц	Ts ts	تس
Ч ч	Ç ç	چ
Ш ш	Ş ş	ش
Щ щ	Şç şç	شچ
Ы ы	I i	يـ
Э э	E e	ا
Ю ю	Yu yu	يو
Я я	Ya ya	يا

XX. yüzyılın başında Karakalpak edebiyatı önemli değişikliklere uğramıştır. Rusların, 'Türkistan'a doğru yürüttüğü yayılmacı politika birçok milleti olduğu gibi Karakalpakları da derinden etkilemiştir. Bu dönem şairleri baskı ve korkudan dolayı şiirlerinde genellikle yaşadıkları bölgeleri ve köyleri konu olarak işlemişlerdir. XX. yüzyılın başlarında yetişen nesil, Sovyet edebiyat anlayışıyla şiir, hikâye, tiyatro gibi türlerde eserler ortaya koymuş, gazete ve dergi çıkarmıştır. Sıdık Şair, Omar Süyürbek Ulı, Kul-Murat gibi şairlerin, yeni edebiyatın kuruluşunda önemli hizmetleri olmuştur.

Türkistan'daki Basmacılık hareketi sırasında teşekkül eden millî edebiyat Abbas Dabilov, Seyfulgabid Macitov, Hıdırniyaz gibi şairler yetiştirmiştir. XX. yüzyılda Karakalpaklarla Özbekler arasındaki ilişkilerin artması, bu iki Türk topluluğunun edebiyatlarını da birbirine yakınlaştırmıştır. Sovyet döneminde her iki topluluğun edebiyatları birbirine paralel bir ilerleme kaydetmiştir. Basmacılık hareketi sırasında eser veren şahsiyetlerden başka Sadık Nurimbetov, Abdurrahman Öteпов, Colmirza Aymirzayev, Emet Samuradov, Sappar Hocaniyaz, Bayniyaz Kalpnazarov, Keremeddin Sultanov, Hacıbek Seyidov, Öserbay Hacıniyazov gibi şair ve yazarlar, çeşitli edebî türlerde eserler vermişlerdir⁶⁰⁰.

XX. yüzyılda göze çarpan şairlerden zikredilenler dışında Omar Süyürbek Ulı (1879-1922), Kul-Murat (1845-1927), Sıdık Tokpan Ulı (1857-1957), Annakul (1860-1916), Janabay, Najım Davkarayev (1905-1953), Mirzaali Darıbaev (1909-1942), Ahmet Samuratov (1912-1953), Marat Ulı Muhammedov (1930-1986), Tölepbergen Kayıpbergenov (1929-), İbrahim Yusupov (1929-) gibi şairler de bulunmaktadır⁶⁰¹.

Sovyetler Birliğinin, Türkistan'da uyguladığı yanlış tarım politikaları ve nükleer denemeler sebebiyle, suyu kilometrelerce geri çekilen ve bir nükleer çöplük haline gelen Aral Gölü ile birlikte millî tarih, vatan ve millet kavramları, son dönem Karakalpak edebiyatında en fazla ele alınan konular olmuştur⁶⁰². Bununla birlikte Karakalpaklar arasında Koblan, Edige, Alpamıs, Kırk Kız, Âşık Garip,

⁶⁰⁰ Ş. Karakaş, "20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK Yay., sayı: 2, Ankara, 1996, s. 311.

⁶⁰¹ *Istoriya Karakalpakskoy Literaturı*, s. 270-344.

⁶⁰² Ş. Karakaş, ayn. inkl., s. 311.

Köroğlu, Gülbül, Sayathan Hamra ve Ahmet ile Yusuf Destanı oldukça ünlüdür⁶⁰³. Bu destanlar millî destanlar olarak kabul edilmektedir. Dede Korkut hikâyeleri, Hoca Ahmet Yesevi hikmetleri, Nevaî ve Maktunkulu'nun çok sayıda destan ve şiirleri diğer önemli millî kültür ürünleridir.

5- Sanayi

Karakalpakistan'ın önemli sanayi sektörleri: tahıl ürünleri fabrikaları, pamuk işleme fabrikaları ile inşaatır. SSCB'nin dağılmasından sonra Karakalpak sanayisinin performansı diğer Türkistan ülkelerinde olduğu gibi düşmüştür. Bunun en önemli sebebi Rusya ve diğer ülkeler arasındaki ekonomik bağın kopmasıdır. Karakalpakistan şu anda dış yatırımlara ve ekonomik bilgilere ihtiyaç duymaktadır.

Ekonominin en önemli ham maddesi pamuktur. Bu ürün Amuderya Vadisi'nin güney kısımlarında, doğuda Çimbay yakınındaki deltada ve batıda Konırat'ta yetiştirilir. Çimbay, Konırat, Hocaeli, Biruni, Tahtaköprü ve Mangıt'ta çırcır tesislerinde işlenir. Pamuklu kumaş üretimi yıllara göre oldukça istikrarlı bir seyir izlemektedir. Özbekistan kumaş üretiminin önemli bir bölümü [15.878.000 m. (1993)] Karakalpakistan'da yapılmaktadır⁶⁰⁴. Pamuk ayıklama işleminden başka et paketleme ve un öğütme sanayi de gelişmiştir. Et ve süt sanayi, Karakalpakistan'da yeni bir organizasyon içinde örgütlenmiştir. Et ve süt fabrikaları kurulmuştur. Makinelerin çoğunluğu Rus malı olup teknolojik bakımdan eskidir.

Sanayinin başlıca kaynakları; tuz, petrol, doğalgaz, demir ihtiva eden ve nadir bulunan metaller, yapı malzemeleri (granit, mermer vs.), amyant, titanyum, magnezyum, sülfat, sodyum klor, talkum, fosfor, mika ve granit gibi madenlerdir⁶⁰⁵. Bu madenler fabrikalarda işlenerek çeşitli sanayi ürünleri yapılmaktadır. Bunların yanında çırcır, yapı malzemeleri üretimi ve bazı hafif endüstriler de gelişmiştir. Bugünkü Karakalpakistan'da tarımsal sanayide de gelişmeler

⁶⁰³ Karakalpaklar arasında var olan *Ahmet ile Yusuf Destanı* için bk. S. Yılmaz, "Armin Vanıbery'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet ile Yusuf Destanı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 16, TDK Yay., Ankara 2003, s. 127-143.

⁶⁰⁴ *Özbekistan*, TOBB Yay., Ankara, 1995, s. 81.

⁶⁰⁵ T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

kaydedilmiş ve her yıl çiftçilere traktör ve diğer önemli makineler sağlanmaktadır.

1998 istatistiklerine göre Karakalpakistan'da sanayinin sektörlere göre dağılımı aşağıdaki gibidir⁶⁰⁶.

- Un ve tahıl sanayi % 27,8
- Hafif sanayi % 16,6
- Pamuk sanayi % 14,6
- İnşaat sanayi. % 6,6
- Yağ ve yiyecek sanayi..... % 4,9
- Yerli sanayi % 2,8
- Diğer % 27,7

1913 yılına göre sanayi mallarının üretimi 262 kat artmıştır. Sovyetler döneminde enerji, pamuk, tereyağı, balık, metal, mobilya, tekstil vs. sanayi gelişmiştir. Karakalpakistan sanayisi şimdi sadece hammadde değil, tüketime hazır mallar da üretmektedir. Sanayinin büyük bir bölümünü pamuk işleme fabrikaları oluşturur. 1923-1924 yıllarında 1.000 ton pamuk üretilirken bugün sayısı sekizi bulmuş olan tekstil fabrikalarında yılda 120.000 ton pamuk, 25.000 ton da pamuk yağı üretilmektedir⁶⁰⁷.

Elektrik enerjisi üretimi de hızla gelişmekte olup 1940 yılında cumhuriyetin bütün kaynaklarından 3,6 milyon kw/saat, 1950 yılında 10,5 milyon kw/saat enerji elde edilmiştir. 1982 yılında ise bir tek Tahiataş enerji istasyonu (GRES), 1,7 milyon kw/saat enerji üretmiştir. Tahiataş GRES; Karakalpakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın enerji ihtiyacının bir kısmını sağlamaktadır⁶⁰⁸.

Türkistan'ın en büyük balık konserve üreticisi, Moynak Konserve Kombinası, işler hâldeyken yılda 12 milyon konserve üretebilmekteydi. Bundan başka dondurulmuş balık, havyar gibi ürünler de konserve olarak satışa sunulmakta iken, bu fabrika Aral Gölü suyunun azalması ve hammadde azlığı sebebiyle bugün kapatılmış durumdadır. Üstyurt Plâtosu'ndaki Şahbaht doğalgaz yataklarından milyonlarca metreküp gaz çıkarılmaktadır⁶⁰⁹. Doğalgaz bakımından zengin

⁶⁰⁶ T. Nur'addinov, ayn. esr., s. 3-5.

⁶⁰⁷ *Karakalpakistan*, s. 2.

⁶⁰⁸ S. Yılmaz, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", s. 1325.

⁶⁰⁹ Göş. yer.

olan Karakalpakistan; mineral rezervlerine ve petrole de sahiptir. Günümüzde Üstyurt Plâtosu'nda büyük ölçüde doğalgaz rezervleri bulunmuştur.

Karakalpakistan'ın dış ülkeler ile olan ticaret hacmi 1999 yılında bir önceki yıla göre % 18 oranında azalarak 157.9 milyon ABD dolarına düşmüştür. Dış ülkelerle olan ihracatın % 95.2'sini pamuk ve pamuk ürünleri alır. Kimyasal maddeler ve yiyecekler ise ithal edilir. 1997 yılında Karakalpaklarla ticarî ilişkilerde bulunan ülkelerin yüzde olarak oranı aşağıdaki gibidir.⁶¹⁰

İsviçre.....	% 31
Rusya	% 12,3
Almanya	% 5,5
İtalya	% 5,4
Büyük Britanya	% 3,9

Karakalpakistan'a yatırım yapan ülkeler arasında Türkiye önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle son yıllarda ikili ilişkiler ve yatırımlar hızla artmaktadır. Türkiye ve Özbekistan arasında imzalanan ticaret anlaşması ile bir Türk şirketi olan Yalçinel Ltd. ve Karakalpaksuda arasında kurulan Nökis-Yalçinel Ltd. ortak şirketi başkent Nökis'te bir süper market açmıştır⁶¹¹. Ancak son yıllarda ortaya çıkan ekonomik kriz dolayısıyla bu market kapanmıştır. Tekstil alanındaki işbirliği sayesinde YAZEKS Entegre Tekstil Fabrikası Karakalpakistan-Türkiye arasında yapılan antlaşma ile başkent Nökis'te faaliyete geçirilmiştir. Yıllık 6 milyon ürün kapasiteli bir fabrikadır. Şu anda fabrika, üretimini sürdürmektedir⁶¹². Günümüzde tarım ürünleri cumhuriyet otoritelerince sanayide özellikle önceliğe sahip aktif sektör olarak görülmektedir.

Enflasyon 1992'de % 836 olmuş ve bunu takip eden yıllarda ise enflasyon daha yüksek düzeylere çıkmıştır.⁶¹³ 2003 yılı itibariyle enflasyon % 250 civarındadır. Ülkenin en pahalı yeri başkent Nökis'tir.

⁶¹⁰ T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

⁶¹¹ *Avrasya Dosyası*, TİKA, sayı: 47, Ankara, 1995/2.

⁶¹² *Özbekistan*, s. 48-49.

⁶¹³ *L'état du Monde*, Editions La Decouverte, Paris, 1994, s. 524.

6- Tarım ve Hayvancılık

Ekonomik sektörlerde birinci sırada yer alan sanayi sektörünü, tarım sektörü izler. Karakalpaklar göçebeliği terk edeli çok zaman olmuştur. Başlıca meşguliyetleri ziraattır. Buğday, pirinç, pamuk, keten üretmekte; bostanlarında; havuç, nohut, biber, soğan, karpuz ve kavun yetiştirmektedirler. Karakalpak kavunları Türkistan'da da ünlüdür. Toprakları bereketli olan Karakalpakların kendileri de çalışkandır. Sunî sulama işlerinde büyük maharet sahibidirler. Yağmura ihtiyaçları yoktur. Yılda iki defa ürün almaktadırlar. Mükemmel bahçeler kurarlar. Bahçelerinde; şeftali, elma, armut yetiştirilir. XVIII-XIX. yüzyıllarda Kırgızlar muhtaç oldukları toprakları Karakalpaklardan icar etmişler ve kira olarak mahsulün 1/10'unu vermişlerdir. Karakalpakların tarım alanındaki bilgilerinden tarihte Kazaklar da yararlanmışlardır⁶¹⁴.

Özbekistan tahıl üretiminin büyük çoğunluğu Karakalpakistan'da yapılmaktadır. Ülkede tahıl üretimi içinde buğday ön sırayı almakta, bu ürünü arpa, pirinç ve tane mısır izlemektedir. Tane mısır üretimi son yıllarda azalma göstermiş olup, bunun sebebinin ekim alanlarının başka ürünlere ayrılması olduğu söylenmektedir. Karakalpakistan, Özbekistan'ın pirinç üretim merkezi de olup ülkenin toplam pirinç üretiminin % 56'sını karşılamaktadır. 1961'de 3,6 bin ton pirinç üretilirken, 1981'de 307 bin ton pirinç üretilmiştir.

Karakalpakistan'da tarıma elverişli arazi 498.700 hektardır. Bu arazinin 35.800 hektarı tuzsuz toprak, 243.880 hektarı az tuzlu, 168.790 hektarı orta derecede tuzlu, 50.230 hektarı ise ileri derecede tuzlu topraklardan oluşmaktadır⁶¹⁵. Tarımı geliştirmek için sulama kanalları Sovyetler döneminde yapılmış ve geliştirilmiştir. Lenin, Kızketgen, Pahtarna, Ravşan gibi yeni büyük kanallar inşa edilmiştir. Tarım ve hayvancılık geliştirme ve problemleriyle Karakalpak Ziraî Araştırma Enstitüsü ve Özbekistan Ziraî Araştırma Enstitüsü uğraşmaktadır⁶¹⁶.

Karakalpakistan'da 1917 İhtilâli'nden önce 16.000 ton pamuk üretilirken, 1982'de 436.000 pamuk üretilmiştir. 1982'den günü-

⁶¹⁴ S. Yılmaz, ayn. mkl., s. 1326.

⁶¹⁵ T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

⁶¹⁶ *Karakalpakstan*, s. 4.

müze üretiminde fazla bir değişiklik olmamıştır. Karakalpakistan'da pamuk üretimi önemli bir yere sahiptir. Karakalpakistan dünyanın pamuk yetiştirilen en kuzey bölgesidir. İklimin elverişli olmamasına rağmen, pamuk üretimi Karakalpakların en önemli tarımsal ürünüdür. 17 Kasım 1997'de İspanya'da düzenlenen Uluslararası Pamuk Toplantısına Karakalpakistan'dan Kalhabad ve Beruni Pamuk Fabrikaları da katılmıştır. Bu toplantıda bu iki fabrika uluslararası "*Altın Yıldız*" ödülünü almışlardır⁶¹⁷.

Karakalpakistan'ın iklimi özellikle üzüm ve bahçe kültürleri için de elverişlidir. Çimbay Araştırma Enstitüsü görevlileri üzüm ve bahçe kültürleri üzerinde araştırmalar yaparak ülkede bu kültürün gelişmesini sağlamışlardır. 1982'de 100.000 ton sebze ve meyve üretilmiştir. Günümüzde de bu gelişme sürmektedir. Tarım ve hayvancılıkla ilgili üretim verileri aşağıdaki gibidir⁶¹⁸.

KARAKALPAKİSTAN'DAKİ TARIMSAL VE HAYVANSAL ÜRETİM (1993)

ÜRÜN	ÜRETİM	YIL (1993)
Tahıl	Bin Ton	346,8
Pamuk	Bin Ton	318
Pirinç	Bin Ton	304,7
Mısır	Bin Ton	23,2
Patates	Bin Ton	4,9
Sebze	Bin Ton	85,8
Bostan	Bin Ton	49,9
İpek Kozası	Ton	780
Keçi ve Koyun	Bin Adet	(1994) 572,3
Süt	Bin Ton	198,3
Yumurta	Milyon Adet	824,6
Konserve	Milyon Kutu	16
Bitkisel Yağ	Bin Ton	18
Büyükbaş Hayvan	Bin Adet	405,5
Süt Ürünleri	Bin Ton	21,3

Karakalpakistan'daki sert iklim şartları yanında doğuda Fergana Vadisi ve güneyde Termez topraklarının ekolojisi, incir ve nar gibi

⁶¹⁷ T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

⁶¹⁸ Tabloda gösterilen 1993 ve 1994 yılına ait veriler TOBB'den alınmıştır ve anonimdir.

subtropik meyvelerin yetişmesine inkân vermektedir. Bunun da ötesinde, doğalgazla ısıtılan seralarda turuncgiller üretimi de yapılmaktadır. Tarım, ülkenin en gelişmiş sektörü olmasına rağmen, kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemektedir. İhtiyaçlarının yarısını Özbekistan ve diğer Asya ülkelerinden ithal etmektedirler. Tarımsal üretimin en önemli problemlerinden bazıları ise; suyun az olması, gelişmiş tarımsal teknolojinin olmaması ve tarımsal ürünleri depolayacak yerlerin bulunmamasıdır.

Sebze ve meyve üretimi yanında hayvancılık da gelişmiştir. Atları ve davarları vardır. Koyun yetiştiriciliği hayvansal üretim içinde ağırlıklı bir yere sahiptir. Karagül koyununun bu hayvancılık içinde önemli bir yere sahip bulunduğu gözlenmektedir. Bu yetiştiricilikte Karakalpakistan'ın bağlı olduğu Özbekistan, dünyada en fazla Karagül koyunu yetiştiren ve en fazla Karagül postu üreten ülkelerin başında gelmektedir. Ülkede mevcut koyunların % 60'ı Karagül ırkı koyunlardır. Özbekistan bağımsızlığına kavuşmadan önce Karagül postları Sovyetler Birliğince, Sovyet Karagülü adıyla Saint Petersburg şehrinde dünya piyasasına sunulmaktaydı. Ancak bağımsızlık elde edildikten sonra Karagül koyunu ve postlarının dağıtımını Özbekistan kendi tekeline almıştır. Yapılan bilimsel çalışmalar sonucu ülkede Karagül koyunlarının dokuz tipi gelişmiştir. Karakalpak, Surkan, Buhara tipleri bunlardan en önemlilerini oluşturmaktadır. Bu koyunların et randımanı % 50-55 düzeyindedir. Karagül kuzularının postları 40-50 Dolar, siyah Karagül postları ise 11-12 Dolar düzeyindedir. Bunun yanında "santa getrutis" etlik sığırları da yetiştirilir. Bu ırk ABD'den ithal edilen iri cüsseli bir ırk olup Bahmal yöresinde yetiştirilerek çevreye dağıtılmaktadır⁶¹⁹.

Karagül koyunu ve etlik sığırlar yanında, domuz üretimi (1979'da 178.000 baş), balıkçılık, avcılık, ipek böcekçiliği, deve ve at üretimini de buna ekleyebiliriz. Karakalpaklar kendilerine mahsus olan at cinslerini "*buğdan*" diye isimlendirmektedirler. Bu cins, Kırgız atlarından daha iyi ve daha kuvvetlidir.

⁶¹⁹ *Özbekistan*, s. 48-49.

7- Ulaşım

Karakalpakistan kara, demir, hava ve su yolları ağına sahiptir. Kara yollarının toplam uzunluğu 4.360 km. olup⁶²⁰, cumhuriyetin en uzak noktalarına kadar ulaşır. Taşkent-Aral Gölü çevresindeki kara-yolu büyük önem taşır. Cumhuriyetin ilk demiryolu, Konırat-Çarcuy'dur. Bu demiryolu Karakalpakistan'ı Türkistan demiryollarına bağlamıştır. SSCB'nin 50. yıldönümünde de 406 km.'lik Konırat-Beynev demiryolu yapılmıştır⁶²¹.

Hava ulaştırımcılığında başkent Nökiş'ten Moskova, Kiev, Taşkent, Astana, Alma-Ata, Bakû, Aşkabat, Duşanbe, Volgograd ve daha birçok şehirlere uçak seferleri yapılmaktadır. Ancak bu seferler bizim bildiğimiz gibi yolcu kapasitesi yüksek uçaklarla değil 30 kişilik YAK-40 tipi uçaklarla yapılmaktadır. Moynak (kuzey bölgesi), Konırat (doğu) ve Törtkül (güney) gibi bölgelerde yurt içi uçuşları yapılan havaalanları vardır.

8- Çevre Problemleri ve Sağlık

Türk Cumhuriyetlerinde ve Karakalpakistan'da çevre konusundaki mevcut hassasiyetin esas nedeni, çevre problemlerinin duyarsız kalınamaz boyutlara ulaşmış olmasıdır. Mono kültür halindeki pamuk tarımının oluşturduğu toksikosyenler ve yükselen hastalık insidensleri Aral Gölü'nün kurumasıyla, en ilgisiz insanların dahi fark edebileceği düzeye ulaşan iklim değişimleri ortaya çıkmıştır. Uzun bir süre bu konuda ilgisizlik devam etmiş ve sonucunda ortaya çıkan tablonun vahameti halkın ilgisini bu sorunlara yöneltmiştir.

Karakalpakistan'daki büyük çevre sorunlarının önemlilerini Aral Gölü'nün kurumasıyla meydana gelen kuraklık, çevre problemleri ve pamuk üretimi dolayısıyla uygulanan yanlış tarım politikaları oluşturur. Aral Gölü, Kazakistan ve Özbekistan arasındadır. Hazar, Superior-Michigan-Huron (Amerika) ve Victoria (Afrika) göllerinden sonra dünyadaki en büyük dördüncü göldür. Bu gölü besleyen Amuderya ve Sirderya nehir sularının % 90 oranında sulama amacıyla kullanılmaya başlanmasıyla göle dökülen akarsular hemen hemen

⁶²⁰ T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

⁶²¹ S. Yılmaz, ayn. mkl., s. 1327.

yok denebilecek düzeye inince Aral Gölü ortadan kaybolmaya başlamıştı⁶²².

Türkistan'da bulunan ırmaklar ve göller, sanayi atıkları ve atılınmış kanalizasyon atıkları ile tarım alanlarından gelen gübre sızıntılarıyla kirlenmektedir. 1988 yılında Sovyetler Birliğinde ülke çapında alınan örnekler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda içme sularının % 18'inin sağlık standartlarına uygun olmadığını ortaya konmuştur. Sovyetler Birliğinde sayıca 6.000'i bulan resmî dalga işlemlerinin hemen hemen yarısı sağlık kurallarına aykırı yönler içermektedir. Türkmenistan ve Özbekistan bunun yanında Karakalpakistan'da bulunan atık dalga alanlarının ¾'ü bu özelliktedir⁶²³.

Aral'ın kuruması, çevrenin zehirli çöllerle kaplanması ve kumların rüzgârla bir yerden diğer bir yere taşınması bölge halkında çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bölgede, aneminin çok yaygın olduğu, bilhassa kadınların % 80'inin bu hastalığa yakalandığı bilinmektedir. Verem de eskiye nazaran 2/3 oranında artmış durumdadır. Taşauz, Nökis gibi büyük yerleşim merkezlerinde de suyun kirli olmasının (sunî gübre ve kimyevî madde atıklarının suya karışmasıyla) sebep olduğu çeşitli hastalıklar vardır. Taşauz'da halkın tahminen % 70'i çeşitli iç hastalıklara yakalanmış bulunmaktadır. Hepatit (sarılık) ve malarya (sıtma) yaygındır. Halkın direncinin az olması, bu yerlerde "*ekolojik aids*" tabirinin yaygınlaşmasına neden olmuştur⁶²⁴. Bu hastalıklara bağlı olarak bebek, çocuk ve hamile kadın ölümlerinin oranı yüksektir. Nökis hastanelerinde yatanların % 90'ının böbreklerinde kum ve taş bulunmaktadır. Suyu kaynatarak içmek bile bir çözüm getirmemektedir. Çünkü kum kaynatılarak yok edilememektedir. Bu durum bölgenin ekonomik ve kültürel gelişmesini engellediği gibi, halkın sağlığını da büyük ölçüde etkilemektedir. Kalitesiz su, kirli topraklarda yetiştirilen ürünler, tuz zerrecikleri dolu sağlıksız bir hava, bölge insanların yaşayışını çok olumsuz bir tarzda etkilemektedir. Örneğin 1991 ve 1994 yılları arasında doğum oranında % 25'lik bir azalma olurken, ölüm

⁶²² S. Yılmaz, "Aral Gölü Çevre Felâketi ve Orta Asya", *Avrasya Etüdleri*, T.C. Başbakanlık TİKA, sayı: 18, Ankara, 2000, s. 94.

⁶²³ Ayn. mkl., s. 100; D. J. Peterson, "Çevrenin Durumu: Katı Atıklar", *SSCB'den Haberler, Özgürlük Radyosu*, 11 Mayıs 1990.

⁶²⁴ S. Yılmaz, ayn. mkl., s. 101.

olaylarında % 10'luk bir artış görülmüştür. Çocuk-anne ölümlerindeki artışlar dehşet verici rakamlar göstermiştir⁶²⁵. Aral Gölü'nü bu hâle gelmesinin önemli sebeplerinden biri Sovyet rejiminin 'Türk Cumhuriyetlerine uyguladığı ekonomik tarımsal tekelleşme politikasıdır.

Karakalpakistan'da, günümüzde suların çekilmiş bulunduğu Aral Gölü alanı bir tuz gölüne dönüşmüştür. Buradan kalkan kum ve tuz bulutları, çevredeki tarım alanlarına her yıl hektar başına hemen hemen yarım ton kum ve tuz yağdırmaktadır⁶²⁶. Yakın bir zamanda bu sorunun önüne geçilmezse Karakalpakistan çöller ülkesine dönüşecektir.

Aral Gölü'nü kurtarmak amacı ile uluslararası donerler 31,4 milyon dolarlık yardım vaadinde bulunmuşlardır. Bu para, gölün nehirlerle beslenmesini tekrar sağlayacak ve çevre sorunlarını çözecek olan 220 milyon dolarlık daha büyük bir yatırımın fizibilite çalışmaları için kullanılacaktır. Dünya Bankası başkanlığında Paris'te 25 Haziran 1994 tarihinde yapılan toplantıya değişik hükûmet ve uluslararası teşkilât temsilcileri katılmıştır⁶²⁷. 1993-94 yılları arasında Dünya Bankası, UNDP ve UNEP'den uzmanlar Eylem Planı'nı hazırlamışlardır. Bu plan için yaklaşık 40 milyon dolar destek sağlamayı vaat etmişlerdir⁶²⁸. Yine Dünya Bankası ile Türkmenistan arasında varılan bir antlaşmayla Aral Gölü'nün kurtarılması projesi çerçevesinde, Dünya Bankasının Türkmenistan'a 25 milyon dolar kredi vereceği bildirilmiştir. Türkmen Press'in haberine göre Türkmenistan ve Dünya Bankası tarafından ortaklaşa hazırlanan "*Aral Gölü Bölgesi Sulama, Çevre ve Sağlığı Koruma Projesi*", Türkmenistan'ın Taşauz (Dışoğuz) vilâyetinde sulama ve Aral Gölü'nün kuruyarak çekilmesi sonucu ortaya çıkan sağlık sorunlarının çözümünü hedeflemektedir. Projenin 2000 yılına kadar uygulanması öngörülmektedir. Fakat günümüzde istenilen gerekli çalışmalar yapılamamıştır. Ayrıca Dünya Bankası, Türkmenistan Ortak Projesinin hazırlık çalışmaları sırasında kullanılmak üzere, Japonya'nın 850 bin dolar kredi verdiği kaydedilmiştir⁶²⁹.

⁶²⁵ Ayn. mkl., s. 101-102.

⁶²⁶ W. S. Ellis, "A Soviet Sea Lies Dying", *National Geographic*, Volume:177, No:2, February 1990, s. 72-93.

⁶²⁷ *Avrasya Dosyası*, TİKA, sayı: 13, Ankara, 1994/2.

⁶²⁸ S. Yılmaz, ayn. mkl., s. 106.

⁶²⁹ *Avrasya Dosyası*, TİKA, sayı: 56, Ankara, 1995; S. Yılmaz, ayn. mkl., s. 106.

Aral Gölü'ndeki mevcut kirlenme dünya tarihinde insanlar tarafından gerçekleştirilen en büyük kirlenmedir. Bir zamanlar Sovyetler Birliği'nin Su-İktisadiye Bakanlığı birinci müsteşarı "*Aral güzel ölmelidir.*" dedikten sonra "*Halk denizsiz-gölsüz yaşamayı öğrenmeli.*" diye beyanatta bulunmuştur⁶³⁰. Bu da göstermektedir ki devlet adamları insanlara önem vermekten çok paraya önem vermişlerdir. Buna karşılık biyoloji profesörü Koboloviç "*Bizler bir nesilde koca bir denizi yeryüzünden yok eden dünyadaki yegâne memleket olduk.*"⁶³¹ diyerek Aral'ın durumunu açık bir şekilde izah etmektedir. Sovyet-Rus uzmanı Fedoroviç'in deyişiyle "*İnsanlık tarihinde ilk defa bir göl yok edilmektedir.*"

Bugün Karakalpakistan'da birkaç bin doktor ve hemşire, doksan iki hastanede Aral Gölü ve diğer sorunların meydana getirdiği problemlerle uğraşmaktadırlar. Ancak hastaneler gerekli teknolojiye sahip bulunmadıkları gibi ilâç temininde de güçlük çekilmektedir.

Aral Gölü sorunu uluslararası kuruluşların da yardımı ile çözülebildiği takdirde Karakalpakistan ekonomisinde büyük bir rahatlaşmanın söz konusu olabileceği düşünülmektedir. Eski SSCB'de birçok felâket için olduğu gibi Aral faciası için de tek bir sorumlu bulunmamaktadır. Bu sorunda ilk adım, yapılabilecek somut işlemlerden yola çıkarak Özbekistan'da ve diğer komşu cumhuriyetlerde pamuk üretilen toprak alanlarının yarı yarıya azaltılması ve pamuk tekelleştirilmesine pratikte tamamiyle son verilmesidir.

Umarız ki, Özbekistan ve komşu cumhuriyetler bu projeler üzerinde düşünerek rasyonel tedbirler alırlar ve böylece bütün çabalar netice verir. Ancak bu tedbirlerin alınması halinde üç bin yıldır doğanın güzel bir parçası olarak Türkistan'da bulunan Aral Gölü, Karakalpakistan ve çevre cumhuriyetler, bu felâketten kurtulacaklardır.

9- Bankacılık

Karakalpakistan'da başta Merkez Bankası olmak üzere yabancı ekonomi işlerinden sorumlu Millî Banka ve normal bankacılık hizmeti sunan on bir adet banka vardır. Karakalpakistan'da faaliyet gösteren bankaların hepsi Özbekistan'da faaliyet gösteren bankaların

⁶³⁰ B. Hayit, "Tarihte ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür", *Avrasya Etüdleri*, sayı:3, Ankara, 1994, s. 10.

⁶³¹ Ayn. mkl., s.11.

kollarıdır. Bankacılık yasalarına göre bu bankalar ekonominin herhangi bir dalında iş yapabilme, mal sahibi veya ortak olabilme özgürlüğüne sahiptirler. Merkez Bankası diğer bankaları denetler. Millî Banka yabancı ülkelerle olan bütün işlemleri yürütür⁶³². Yerli para birimi Sum'dur. 1 ABD Doları, 1009 Özbek Sum'una eşittir (15 Mayıs 2003).

⁶³² T. Nuraddinov, ayn. esr., s. 3-5.

SONUÇ

Günümüzde dünyadaki sayıları iki yüz elli milyonu aşan Türkler, yeryüzünde geniş bir sahaya yayılmışlardır. Bu saha Doğu Sibirya denizinden Akdeniz'e kadar, Avrasya kıtasını da kapsayarak, İdil-Ural bölgesinden Himalayalar'a kadar uzanan memleketleri içine almaktadır. Tarihleri, belli bir coğrafi çevre içerisinde cereyan eden diğer milletlerin yayılmaları, değişmeyen vatan toprakları çevresinde oluşurken, çeşitli Türk kütelleri asırlarca yeni iklimler ve yeni yurtlar aradıklarından tarihleri değişik bölgelerde geçmiştir. Tarihî süreç içinde kurulmuş yüzlerce Türk devlet ve topluluğundan biri olan ve eserimizde incelediğimiz Karakalpak Türkleri tarihi, asırlar boyunca diğer kabilelerle mücadele ederek geçen var oluş mücadelelerinden birini oluşturmaktadır.

Siyasî, sosyal, kültürel ve edebî olarak ele aldığımız Karakalpaklar genel olarak Aral Gölü ve çevresi merkez olmak üzere Harezm, Buhara ve Urgenç topraklarında yaşayan bir Türk kavmidir. Bunlara isim olan Karakalpak terimi ise siyah şapka anlamındadır. Aynı anlamda Ortaçağ'da, Kiev bozkırlarında yaşayan Türk kavimleri için kullanılan Çorniye Klobuki terimi de siyah şapka anlamındadır. Bu nedenle günümüzdeki Karakalpaklar ile Ortaçağ'da yaşayan Çorniye Klobukiler karıştırılmaktadır. Karakalpak ve Çorniye Klobuki terimlerinin birbirleri ile bağdaştırılması doğru değildir. Fakat buna rağmen iki terim arasında bir yakınlık vardır. Birincisi, hem klobuk, hem de kalpak baş giysisidir. İkincisi, âlimlerin birçoğu ve eski Karakalpak rivayetlerine göre bunlar önceden Kuzeybatı Asya ve Güneydoğu Avrupa'da yaşamışlardır. Böylece, şimdiki "Karakalpak" terimi ile Ortaçağ Rus vakayinâmelerinde geçen "Çorniye Klobuki" ifadesi arasındaki benzerliği belirginleştirecek olursak iki terim de siyah saç tutamı, örülmüş saç, siyah saç anlamını taşır. Bu iki terimi birbirleri ile özdeşleşmiş olarak kabul edebiliriz. Karakalpak ismi, bu Türk kavminin ırk hususiyeti ile ilgili olmayıp, bunların yaşayış ve giyiniş tarzları ile alâkalı olup, diğer topluluklardan onları ayırmak için kullanılmış bir isimdir. Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra Anuderya ve Sırderya bölgesine gelen Türk kavimleri buralarda yaşayan Kazaklar ve Özbekler tarafından başlarına taktıkları kara

kalpaklardan dolayı Karakalpaklılar olarak adlandırılmışlardır. Bu isim daha sonra onların genel adı olmuştur. Etnografik malûmatlara göre keçe, daha sonra koyunun yününden yapılmış siyah şapkalar, Karakalpakların ve Oğuz Türkmenlerinin giyiminin önemli bir parçası olmuştur.

Karakalpakların kökenine değinecek olursak Karakalpaklar, Aral Gölü'nün Amuderya ile kavuştuğu güney kıyılarında yaşayan çok eski kavimlerdenidir. Peçenekler de şimdiki Karakalpakların en eski atalarıdır. Güney Aral kıyıları Karakalpakların ata mekânıdır. Karakalpakların asıl oluşum sürecini Altın Orda Devleti içerisinde aramamız doğru olacaktır. Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra birçok Türk kabilesi bazı beylerin etrafında toplanarak bu beylerin adı ile yeni hanlıklar kurmuşlardır. Bu hanlıklardan Nogay Hanlığı ve Özbek Hanlığı en önemlilerindendir. Karakalpaklar, bu dönemde Nogaylarla hareket ederek diğer devletlere karşı seferler düzenlemişlerdir. Nogay Hanlığı yıkıldıktan sonra Karakalpak adı altında yeni bir topluluk olarak ortaya çıkmışlardır.

Birçok tarihçinin verdiği bilgilere göre Karakalpaklar, Amuderya boylarında Oğuz, Peçenek ve Kıpçak kavimlerinin kalıntılarının birleşmesiyle oluşan bir halktır. Karakalpaklar, XVI. yüzyılın birinci yarısında Türkistan vakayinâmelerinde Sırderya Nehri'nin aşağısında kurulu olan Sıgnak şehrinin etrafında yaşayan halk olarak bilinmektedir. Bu yüzyılda Kazaklarla ve Nogaylarla birlikte Volga, Ural, Emba ve Urgenç arasında göçebe olarak yaşamışlardır.

Karakalpaklar XVII. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın ortasına kadar Kazaklarla birlikte Sırderya ve Amuderya arasında yaşamışlardır. Politik ve ekonomik olarak Kazak hanlarına bağlı kalmışlar ve ortak hana itaat etmişlerdir. Karakalpaklar XVIII. yüzyılın ortasına kadar Sırderya'nın kollarından olan Kuvanderya ve Karaözek boylarında yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu tarihlerde onlar, Kazakların Küçük Cüzü'ne bağlı olarak yaşamaktaydılar.

XVIII. yüzyılda Çarlık Rusyasının Türkistan kavimleri ile sıkı ilişkiler kurmak için çaba gösterdiğini görüyoruz. Türkistan kavimlerinden özellikle Kazaklar ve Karakalpaklar Rusların bu dost ilişki kurma çabalarını destekleyerek onlara yardımcı olmuşlardır. Bu iki kavimin Ruslarla olan ilişkilerinde Kalmukların (Cungarların) saldırıları da etkili olmuştur. Çünkü bu sayede Kalmukların saldırılarından kurtulacaklarını düşünmüşlerdir. Ruslar Türkistan'daki çıkarları için Karakalpakları ve Kazakları kullanmıştır. Kazak ve Karakalpak-

ların Ruslar ile olan ilişkileri onların 1731 yılında Çarlık Rusyasının himayesi altına geçmeleri ile sonuçlanmıştır. Karakalpakların Rusların himayesine geçmesi direkt olarak gerçekleşmemiştir. Çünkü onlar hâlâ Kazak hanlarına bağlıydılar. Karakalpaklar 1740 yılında Rusya himayesine kendi istekleri ile geçerek Kazak hanlarından kurtulacaklarını düşünmüşler; fakat yanılmışlardır. Kazak hanı Ebu'l Hayr Karakalpakların Rus himayesine kendi istekleri ile geçmelerine sert bir şekilde karşılık vererek birçoğunun ölmesine ve topraklarını terk etmesine sebep olmuştur. XVIII. yüzyılın başında Kazak hanlarının Karakalpaklara saldırısı sonucunda bir kısım Karakalpaklar Kalmukların hâkimiyetine girmiştir. Bir kısmı ise Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Hive Hanlığının hâkimiyeti altında bulunan topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Hive ve Buhara hanlarına hem nakdî vergi vermişler, hem de askerî şikâr (av) olarak hizmet etmişlerdir.

XVIII. yüzyılda meydana gelen Karakalpak-Kazak mücadeleleri sonucunda Karakalpakların çoğu Sırderya bölgesini terk ederek komşu bölgelere yani Hive ve Arallı Özbeklerin topraklarına göç etmişlerdir. Karakalpakların büyük kısmı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın başına kadar göç ettikleri Yanıderya bölgesine yerleştiler. Bu göç onların "aşağı" ve "yukarı" olarak ikiye ayrılmasına sebep olmuştur. Bu dönem Karakalpakların bağımsız olarak yaşadıkları bir dönem olmuştur. Karakalpaklar bu dönemde Hive ve Kazak hanlarına bağlı olarak yaşamamalarına rağmen bu topluluklarla olan ekonomik ilişkileri devam etmiştir.

Karakalpakların göç ederek yerleştikleri topraklar oldukça kurak ve verimsizdi. Onlar bu toprakları işleyerek, yeni sulama sistemleri kurarak buraları verimli hâle getirmişlerdir. Karakalpak toprakları verimli bir hâle gelince Hive hanlarının ilgisini çekmiş ve Hiveliler Karakalpak topraklarına göz dikmişlerdir. 1770 yılından itibaren Karakalpaklar ile Hive Hanlığı arasındaki mücadeleler başlamıştır. Karakalpak-Hive mücadelesi 1811 yılında Hive hanı Muhammed Rahim Han zamanında Karakalpakların yenilmesi ile son bulmuştur. Bu yenilgide Karakalpak beylerinden Aydest Bey ve Orınbay Beyin ihanetleri de büyük rol oynamıştır. Karakalpaklar 1873 yılına kadar Hive Hanlığının himayesinde kalmışlardır. Karakalpakların Hive himayesinde kaldıkları dönem onların tarihindeki en ağır zamanlardan birisidir. Hive hanları tarafından Harezmi'nin kuzeyine ve Amuderya Deltası'na yerleştirilen Karakalpaklar yerleş-

tikleri toprakların bataklık ve gölden oluşması dolayısıyla ekonomik olarak da zor bir dönem geçirmişlerdir. Karakalpaklar kısa bir süre içerisinde Arallı Özbeklerin de yardımıyla tarımsal teknikleri öğrenmişler ve yeni tarım bölgeleri oluşturmuşlardır. Hive hanlarına ödenen ağır vergiler ve kötü doğa şartlarına rağmen durumlarını düzeltmeye çalışılırsa da hanların Karakalpak beylerini değişik unvanlarla kandırarak kendi himayesine alması ve halkın üzerine daha ağır yükler koyması ile hayatları büsbütün zorlaşmıştır.

Karakalpaklar XIX. yüzyılın ortasında Hive Hanlığının siyasî ve politik hayatında önemli derecede rol oynayacak bir duruma gelmiş; Hive Hanlığının diğer kavimlerden olan Özbek, Kazak ve Türkmenlerle beraber sık sık ayaklanmaya başlamışlardır. Bu ayaklanmaların asıl amacı Rusya'ya bağlanarak daha rahat bir hayat sürdürmektir. Rus devleti Türk kavimlerinin bu isteklerine ilk zamanları cevap vermedi. Ancak bu bölgeler Ruslar için önem kazanınca bu istekler karşılanmaya başlanmıştır. Sonuçta da Türkistan, Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

Karakalpakların teşkilât, yaşayış ve kültürel öğelerine bakacak olursak, onlar göçebe bir toplum olmalarından dolayı XVII. yüzyıldan itibaren Kazaklarla birlikte Hive ve Buhara Hanlığı hâkimiyeti altında yaşayarak ortak hana itaat etmişlerdir. Karakalpaklarda egemen sülâle oldukça karmaşıktır. Han egemenliği çok mühim değildir. Han ve sultanlar olsa bile sorunları bey ve aksakallılar çözmektedir. Egemen grup olarak han ve beylerden başka hocalar, şeyhler, seyidler ve abızlar da önemli rol oynamışlardır.

Karakalpaklar, XVII ve XIX. yüzyıllar arasında çoğunlukla tarım, hayvancılık ve balıkçılıkla uğraşmışlardır. Ekonomik hayatta tarım önemli bir yer tutmuştur. Karakalpaklar bu yüzyıllarda sulama sistemlerini kendileri yaparak tarımda oldukça başarılı olmuşlardır. Fakat sık sık saldırılara maruz kalmaları ve tarımsal arazilerinin tahrip edilmesi dolayısıyla tarım geçimleri için yeterli olmamış tarımın yanında ticaret, hayvancılık ve balıkçılık önemli uğraşlarından olmuştur. Karakalpaklar el sanatları konusunda da kendilerini göstermişlerdir. Özellikle kurşun ve barut üreterek kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi diğer topluluklara da satmışlardır.

Karakalpak idarî yapılanmasına gelince, idarî yapılanmanın temelini ulus oluşturur; ulusun her biri değişik soylara, soylar da kendi aralarında parçalara bölünürdü. Karakalpaklar On Dört Ru ve

Konurat adında iki ulusa bölünmüşlerdi. Bunlar içerisinde yer alan uruğların isimleri ise bu uruğlara hâkim olan beylerin adıydı.

Karakalpakların yarı göçebe olmaları, sık sık yer değiştirmeleri, dil ve edebiyatlarını da oldukça etkilemiştir. Karakalpakça, Kıpçak dil grubunun Kıpçak-Nogay as bölümündendir. Karakalpak 'Türkçesi'nin XVI. yüzyılda Kıpçakça, Oğuzca vd. etkisiyle oluştuğu sanılmaktadır. Kelime hazinesi esas itibarıyla Kıpçakçadan kaynaklanmaktadır. Karakalpaklar arasında ilk zamanlar yazı ve kitap kültürü fazla gelişmemiştir. Buna karşılık şifahî edebiyat oldukça gelişmiştir. Karakalpak edebiyatı XIX. yüzyılda Kühnoca, Haciniyaz, Öteş Şair ve Berdak gibi şairlerin kaleminden ilk yazılı eserlerini vermiştir. Sovyetler Birliğinin, 'Türkistan'da uyguladığı yanlış tarım politikaları ve nükleer denemeleri sebebiyle suyu geri çekilen ve bir nükleer çöplük haline gelen Aral Gölü ile birlikte millî tarih, vatan ve millet kavramları, son dönem Karakalpak edebiyatında en fazla ele alınan konular olmuştur.

Rusların 1873 yılında Hive Hanlığını işgal etmesiyle Karakalpakların bir kısmı Rusya himayesine geçmiştir. Rusya hükûmeti, 'Türkistan'da uyguladığı siyaset gereği Amuderya Nehri'nin sağ tarafında bulunan Karakalpakları kendi himayesine alırken, sol tarafında yaşayan Karakalpakların da Hive Hanlığı içerisinde kalmasına karar vermiştir. Amuderya Nehri'nin sağında yaşayan Karakalpaklar, 'Türkistan Valiliğinin Sırderya bölgesine bağlanmıştır. Bölümün merkezi ise bugünkü Törtkül (eski Petroalexandrovsk) şehri olmuştur. Rusya'da meydana gelen 1917 yılı Ekim İhtilâlinde sonra, yönetim Bolşeviklerin eline geçmiştir. 1917 yılının Aralık ayından itibaren Bolşevik yönetim 'Türkistan'da da oluşmaya başlamış ve Karakalpaklar'ın yaşadığı Amuderya Bölümünde yeni bir Sovyet yönetimi oluşmuştur. 1918 yılının Nisan ayından itibaren 'Türkistan, Sovyetler tarafından oluşturulan 'Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlanmıştır. Sovyet hükûmetinin 'Türkistan'da oluşmasıyla birlikte buraların yönetimine de Ruslar getirilmiştir. Amuderya Bölümü, 1920 yılında bölgeye dönüştürülmüştür.

Ruslar, 1920 yılının Nisan ayında da Hive Hanlığına resmen son vererek Harezmi Halk SSC'yi kurmuşlardır. Aynı yılın ortasında Buhara Hanlığına da tamamıyla son verilmiş ve Buhara Halk SSC kurulmuştur. Amuderya Nehri'nin sol tarafında yaşayan Karakalpaklar, Harezmi Halk SSC içerisinde yer almışlardır. 1924 yılının Mayıs ayında, Harezmi Halk SSC merkez komitesinin dördüncü toplantısının

da alınan kararlar başkenti Hocaeli şehri olmak üzere Kazak-Karakalpak Vilâyeti oluşturulmuştur. 14 Ekim 1924 tarihinde SSCB merkez komitesi Kazakistan Özerk SSC'ye bağlı olmak üzere Karakalpak Özerk Vilâyetinin oluşmasına karar vermiştir. 12 Kasım 1926 tarihinde Kazakistan ÖSSC, Karakalpak Özerk Vilâyetinin statükosunu onaylamıştır. Bu onay Karakalpakistan devletinin oluşumunun ilk kaynak belgesi olarak kabul edilir. 20 Temmuz 1930 tarihinde Karakalpak Özerk Vilâyeti doğrudan Rusya Federasyonuna bağlanmıştır. Rusya'ya bağlandıktan iki yıl sonra, yani 5 Mart 1932 tarihinde özerk vilâyetten, özerk cumhuriyete dönüştürülmüşlerdir. Bu karar 23 Ocak 1935 tarihinde Rusya'nın bütün meclislerinin toplantısında tasdik edilmiştir.

1936 yılında kabul edilen SSCB Anayasası'na göre Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti Özbekistan SSC' ye bağlanmıştır. 1990'lı yıllarda Sovyetlerin dağılmaya başlamasıyla birçok devlet bağımsızlığını ilân etmeye başlamıştır. 1 Aralık 1990 tarihinde Özbekistan SSC başkanı İslâm Kerimov, Karakalpakistan'ın başkenti Nökis'te yaptığı konuşmayla Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin egemen olmasına karar vermiş; 14 Aralık 1990'da Karakalpak Yüksek Meclisi, Özbekistan içinde egemen bir devlet olmak için karar almıştır. Karakalpakistan, 1990 yılında özerk cumhuriyet statüsünü kazanmıştır. 6 Haziran 1990'da Özbek SSC Yüksek Sovyeti tarafından "*Egemenlik Kararnamesi*" kabul edilmiş; 31 Ağustos 1991'de Özbek Sovyeti bağımsızlık kararı almış ve Kasım 1991'de Karakalpakistan, Özbekistan'a bağlı olmak kaydıyla egemenliğini ilân etmiştir. Özbekistan kendini bağımsız cumhuriyet olarak ilân ettiği deklarasyonda ve 1992 yılında kabul ettiği anayasasında Karakalpakistan'ın özerk cumhuriyet statüsü aldığını tasdik etmiştir. 9 Nisan 1993 tarihinde Özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti kendi anayasası, bayrağı ve istiklâl marşını kabul etmiştir. 1 Eylül tarihi, Özbekistan ile birlikte Karakalpakistan'da da müstakillik (bağımsızlık) bayramı olarak kutlanmaktadır.

Karakalpaklar, günümüzde Sovyetler Birliğinin dağılmaya başlamasıyla birlikte bağımsızlığını ilân eden Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti adı altında yaşamlarını sürdürmektedirler. Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti güneydoğuda Özbekistan, güneyde Türkmenistan, batı-kuzey ve doğuda Kazakistan'la çevrili bir devlettir. Karakalpak adına münhasıran kurulmuş olan bu

devlette Karakalpak nüfusu Özbeklerle hemen hemen eşit orana sahiptir. Bu durum onlar adına kurulmuş olan özerk cumhuriyetin sunî bir kuruluş olduğunu göstermektedir. Karakalpaklar, dünyada Karakalpakistan dışında Türkmenistan, Kazakistan, Rusya Federasyonu ve Afganistan sınırları içerisinde de yaşamaktadırlar. Karakalpaklar, Hanefî mezhebindendirler. Bunun yanında Şîî olanları da vardır.

Karakalpakistan ekonomisinin temelini sanayi oluşturur. Sanayinin ana kaynağı ise pamuktur. Ekonomik sektörde birinci sırada yer alan sanayi sektörünü, tarım sektörü izler. Tarımsal ürünler olarak; buğday, arpa, pirinç, pamuk, keten, nohut, soğan, havuç, karpuz, kavun vb. gösterilir. Ayrıca hayvancılıkta önemlidir. Karagül koyununu hayvancılık içinde önemli bir yeri vardır.

Karakalpakistan'ın günümüzdeki problemlerinden en önemlisi Aral Gölü'nün kuruması ve bunun doğurduğu sonuçlardır. Dünyanın en önemli çevre felâketlerinden birini oluşturan Aral Gölü felâketi, Sovyet döneminin yanlış ekonomik politikalarının bir neticesidir. Bu felâkete bağlı olarak birçok hastalık ve tarımsal zehirlenme ortaya çıkmıştır. Bu durumun giderilmesi için uluslararası kuruluşlar ve Birleşmiş Milletler çalışmaları yapmaktadır.

Bugünkü Karakalpakistan kendi kanunlarına ve anayasasına sahiptir. Fakat hükümlerinin Özbekistan anayasasına uygun olması zorunluluğu vardır. Karakalpakistan içişlerinde serbest, dışişlerinde Özbekistan'a bağlı özerk bir cumhuriyettir. Karakalpaklar yüzyıllardır kendi hayatlarına hâkim olamayan, kısmen yerleşik ve kısmen göçebe halinde geniş bozkırların sınırları boyunca varlıkları için mücadele eden, daha kuvvetli komşularına karşı bazen dost ve bazen düşman vaziyeti alarak geçinmek zorunda kalan bir topluluk olarak hiçbir zaman yüksek bir hayat seviyesine erişmeye muvaffak olamamışlar ve güçlü kavimlerin kendi çıkarları için kullandıkları özerk bir ülke olarak dünya siyasî yaşamında yerlerini almışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV VESİKALARI

1. Bregel, Yuri E., *Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstorii i Etnografii Karakalpakov* (Hive Hanlığı Arşiv Belgelerinde Geçen Karakalpaklar Hakkındaki Tarihi ve Etnografik Bilgiler), İzdatelstvo AN SSSR, Moskva, 1967.
2. İvanov, P. P., *Arhiv Hivinskih Hanov XIX. v.; issledovaniye i opisaniye dokumentov s istoričeskim vvedeniyem* (XIX.Yüzyıl Hive Hanlığı Arşivi, Vesikaların İncelenmesi ve Anlatımı), Leningrad, 1940.
3. *K İstorii Karakalpakov* (Karakalpak Tarihine Dair), Krasnıy Arhiv, Cilt 6 (91), Moskva, 1937.
4. *K İstorii Karakalpakov* (Karakalpak Tarihine Dair), Krasnıy Arhiv, Cilt 6 (91), Moskva, 1938.
5. *K İstorii Karakalpakov XVIII v.* (XVIII. Yüzyıl Karakalpak Tarihine Dair), Krasnıy Arhiv, No: 1 (92), Moskva, 1939.
6. "İz Dnevnika N. A. Kuropatkina" (N. A. Kuropatkin'in Günlüğünden), *Krasnıy Arhiv*, Cilt I (8), Moskva, 1925.
7. Palmov, N. N.-A. İ. Ponomarev, "Peçatniye i Rukopisniye İstoriceskiye İzvestiya o Karakalpakah na Russkom Yazıke" (Karakalpaklara Dair Rusça Mevcut Matbu ve Elyazması Tarihî Vesikalar), *Materialı Po İstorii Karakalpakov*, Sbornik, Trudı İnstuta Vostokovedeniya, İzdatelstvo AN SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad, 1935.

B- VAKAYİNÂMELER

1. Agahî, Muhammed Rıza Mirâb, *Camii'î'l-Vekfâtî's-Sultanîye*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:E6-VI.
_____, *Gülşen-i Devlet*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:E6-VIII, V-1891.

- _____, *Riyaz'üd-devle*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:E6-III, D-113.
2. Mûnis, Muhammed Mirâb-Muhammed Rıza Mirâb Agahî, *Firdevstî'l İkbâl*, Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Sankt-Petersburg Bölümü Arşivi, No:571a; E6-1/590.
 3. Mûnis, Şhîr Muhammed Mirâb and Muhammed Mirâb Agahî, *Firdaws Al-İqbâl, History of KHarezm*, Edited by Yuri Bregel-E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1988.

C- DİĞER KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

1. Adji, Murat, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (çev: Zeynep Bağlan Özer), AKM Yay., Ankara, 2001.
2. Ahmedov, Boribay, *İstoriko-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVII-XVIII. v.v.*, (XVII-XVIII. Yüzyıllarda Orta Asya Tarihi, Coğrafyası ve Edebiyatı), II. Pismennıye Pamyatniki, Taşkent, 1985.
3. Ahmetov, C-B. İsmailov, *Karakalpak Edebiyatı*, Nökis, 1958.
4. Ahundjanov, L. M., *Stanovleniye i Razvitiye Natsionalnoy Gosudarstvennosti v Karakalpakstane*, (Karakalpakistan'ın Milli Bir Devlet Oluşu ve Bunun Gelişimi), Avtoreferat Dissertatsii na Soiskaniye Uçonoy Stepeni Doktora Yuridiçeskih Nauk, Taşkent, 1993.
5. Aimbetov, K, *Halk Danalıǵı*, Nukus, 1968.
6. Aitmuratov, Davlen, *Tyurkskiye Etnonimi*, (Türk Etnonimleri), Nukus, 1986.
7. Ajiniyaz, *Tanlamalı Jıǵarmaları*, Nökis, 1965.
8. *Ajiniyaz*, Nukus, 1975.
9. Akmer, Shırım, *İslâmic Peoples of the Soviet Union*, London, 1983.
10. Akpınar, Yavuz, "Karakalpaklar", *TDEA*, Cilt V, İstanbul, 1982.
11. Aldaspan, *Antologiya Kazahskoy Poezii XV-XVIII. v.v.*, (XV.-XVIII. Yüzyıl Kazak Şiir Antolojisi), Alma-Ata, 1971.
12. Allamuratov, A., *Karakalpakskaya Narodnaya Vıshivka*, (Karakalpak Halk Nakışları), Nukus, 1977.

13. *Alpanus*, Nukus, 1957.
14. *Alpanus-Koblan*, Karakalpak Folklorı, Özbekistan İlimler Akademiyasının Karakalpakistan Bölümü, Cilt 1-9, Nökis, 1995.
15. Alpargu, Mehmet, "Nogaylarda Giyim ve Kuşam Kültürü", *Emel Dergisi*, sayı:217, Kasım-Aralık 1996.
 _____, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası I, Özbek ve Kazak Hanlıkları*, Ankara, 1994.
 _____, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, Ankara, 1996.
16. Alşınbayoğlu, Öteş, *Tanlamalı Şıgırmaları*, Nökis, 1962.
17. Andrianov, B. V., "Ak-Cağız", *Trudı Horezınskoy Arheologo-Etnografıçeskey Ekspeditsii*, Cilt I, Moskva, 1952.
18. Apollova, N. G, *Prısoyedineniye Kazahstana k Rossii*, (Kazakistan'ın Rusya'ya Bağlanması), AN Kazakskoy SSR, Alma-Ata, 1948.
19. *Arap ve Fars Sözleri Lugatı*, Bakû, 1966.
20. Arat, Reşit Rahmeti, "Karakalpaklar", *İA*, Cilt VI, MEB yay., İstanbul, 1967.
21. Armaoğlu, F, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İş Bankası yay., Ankara, 1991.
22. Artamonov, M. İ, *İstoriya Hazar*, (Hazar Tarihi), Leningrad, 1962.
23. *Avrasya Dosyası*, TİKA, sayı:13, Ankara, 1994/2.
24. *Avrasya Dosyası*, TİKA, sayı:56, Ankara, 1995.
25. *Avrasya Dosyası*, TİKA., sayı:47, Ankara, 1995/2.
26. *Azerbaydjansko-Russkiy Slovar*, (Azerice-Rusça Sözlük), Bakû, 1965.
27. Bacon, Elizabeth, *Esir Orta Asya*, (çev:Tansu Say), İstanbul, 1976.
28. Bainbridge, Margaret, *Dünyada Türkler*, Ankara, 1995.
29. Barthold, W., *Four Studies on the History of Central Asia*, Volume.3, Leiden, 1962.
 _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.
 _____, *Türk Moğol Tarihi*, Taşkent, 1928.

30. Baskakov, N. A., *Karakalpakskiy Yazık, I*, (Karakalpak Dili), Materialı Po Dialektologii (Tekst i Slovar), Akademi Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva, 1951.
 _____, *Nogayskiy Yazık i Yego Dialekti*, (Nogay Dili ve Dialekti), Moskva-Leningrad, 1940.
 _____, *Predisloviye-Tyurkizmi v Vostočno-Slavyanskikh Yazıkah*, (Doğu Slav Dillerinde Türkçe Sözcükler), Moskva, 1974.
 _____, *Türk Kökenli Rus Soyadları*, (çev: Samir Kâzımoğlu), TDK yay., Ankara, 1987.
 _____, *Tyurkskiye Yazıkı Narodov Sredney Azii i Kazahstana, Etnografiçeskiye Oçerki Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, (Orta Asya ve Kazakistan Türk Kavimleri Dilleri), Cilt I, Moskva, 1962.
 _____, *Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov*, (Türk Dilleri Üzerine Araştırmalara Giriş), Moskva, 1969.
31. Begilov Asan-Şamuratov Artık, *Berdak, Karakalpak Edebiyatının Klâsiği*, Berdak Tolık Jıynak, Tortkül, 1941.
32. Berdak, *Tanlamalı Şıgarmaları*, Nökis, 1956.
33. Berdak, *Tanlamalı Şıgarmalarının Jıynağı*, Nökis, 1977.
34. Beyhaki, Ebu'l Fazıl, *İstoriya Masuda (1030-1041)*, (Tarihü'l-Mes'udî), İzdatelstvo AN UZSSR, Taşkent, 1962.
35. Blagova, G. F., *Variantniye Zaimstvovaniya Turok-Tyurki i İh Leksiçeskiye Obosnovaniye v Russkom Yazıke*, (Türkçeden Alıntı Kelimeler ve Onların Rus Diline Yerleşmesi), Tyurkologiçeskiy Sbornik, Moskva, 1972.
36. Bovyat, Lucien, *L'empire Mongol*, Paris, 1927.
37. Bratskus, Yu, "Varyagi i Kolbyagi" (Varyaglar ve Kolbyaglar), *Sbornik Statey Po Arheologii Vizantinovedeniya*, Praga, 1935.
38. Caferoğlu, Ahmet, "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.
 _____, *Türk Kavimleri*, Ankara, 1983.
39. Caferoğlu, Ahmet-Talip Yücel, "Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.
40. Czaplicka, M. A, *The Turks of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford, 1918.
41. Çağatay, Saadet, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Başlığı Dolayısıyla", *AÜ DTCTF Dergisi*, II, sayı:5, Ankara, 1944.

- _____, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara, 1972.
42. Dal, V. İ, *Tolkovıy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıkı*, (An-siklopedik Büyük Rus Dili Sözlüğü), Cilt II, Moskva, 1955.
43. Davkarayev, N., *Oçerki Po İstorii Dorevolyutsionnoy Karakal-pakskoy Literaturı*, (İhtilal Öncesi Karakalpak Edebiyatı Tari-hine Dair Denemeler), Taşkent, 1959.
44. Devlet, Nadir, *Çağdaş Türkiler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihine Ek, Çağ yay., İstanbul, 1983.
- _____, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK yay., Ankara, 1999.
45. Dimitriyev, V, "Neslimiz Nereden Geliyor? (Çuvaşların Kö-keni)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK yay., sayı: 3, Ankara, 1997.
46. Donuk, Abdülkadir, "Eski Türk Devlet Teşkilâtında 'Tarhan' Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı:33-34, İstanbul, 1983-84.
47. Dosumov, Ya. M, *Oçerki İstorii Karakalpakskoy ASSR (1917-1927)*, (Karakalpak ÖSSC Tarihine Dair Denemeler), Taşkent, 1960.
48. Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Baron Desmaisons Neşri, Histoire des Mongols et des Tatares, I, Sankt-Petersburg, 1861.
49. Ellis, William S, "A Soviet Sea Lies Dying", *National Geographic*, Volume:177, No:2, February 1990.
50. Ermanov, K., *Rıbaki, Literatura i İskusstvo Karakalpakii*, (Ka-rakalpakistan Balıkçıları, Edebiyatı ve Sanatı), No: 3 (43), Turtkul, 1940.
51. Eröz, Mehmet, "Afganistan'da Türk Aşiretleri", *Türk Kültürü*, VII/83, Ankara, 1969.
52. *Er Şora*, Nökis, 1995.
53. *Etnogenez Narodov Severa*, (Kuzey Kavimlerinin Oluşumu), Moskva, 1980.
54. *Etnografiya Karakalpakov XIX-naçala XX veka*, (XIX. Başla-rından XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Karakalpak Etnog-rafyası), İzdatelstvo "FAN" Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1980.
55. Federov-Davidov, G. A, *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı Pod Vlastyu Zoloto-Ordınskih Hanov*, (Altın Orda Devleti İçeri-

- sinde Doğu Avrupalı Göçmenler), İzdatel'stvo MGU, Moskva, 1966.
56. Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, KB yay., İstanbul, 1981.
57. Gening, V. F.-A. H. Halikov, *Ranniye Bolgarı Na Volge*, (Volga'daki İlk Bulgarlar), Moskva, 1964.
58. Gömeç, Saadetin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ yay., Ankara, 1999.
59. Grekov, B. D., *Kiyevskaya Rus*, (Kiev Rusyası), Leningrad, 1953.
60. Gronbech, K., *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (*Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*), (çev: Kemal Aytaç), KB yay., Ankara, 1992.
61. Güngördü, Erol, *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fül*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.
62. Gündoğdu, Abdullah, *Hive Hanlığı Tarihi*, (*Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740*), yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995.
63. Hamzin K. Z.-Mahmodov M. İ. -Seyfulin G. Ş., *Garepça- Tatarca-Rusça Alınımalar Suzlege*, Kazan, 1965.
64. "Harezmi", *İA*, İstanbul, 1950.
65. "Harezmi", *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, Cilt V, Meydan yay., İstanbul, 1974.
66. Hayit, Baymirza, "Tarihte ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür", *Avrasya Etüdleri*, sayı:3, Ankara, 1994.
- _____, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK yay., Ankara, 1995.
- _____, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (terc: Abdülkadir Sadık), İstanbul, 1975.
67. Holdsworth, Mary, *Türkistan in the Nineteenth Century (A Brief on Hivo)*, Oxford, 1959.
68. Howorth, Henry H., *History of the Mongols, From the 9th to the 19th Century*, Cilt II/2, London, 1880.
69. İgnatiyev, N., *Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.*, (1858'deki Hive ve Buhara Misyonu), Petersburg, 1897.
70. İnan, Abdülkadir, "Karakalpaklılar", *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt I, TTK yay., Ankara, 1998.

71. İnostrantsev, K. A., *Hunnu i Gunnu*, (Hunlar ve Gunlar), Leningrad, 1920.
72. *İstoriya Buharı*, (Buhara Tarihi), Taşkent, 1976.
73. *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, (Karakalpakistan ÖSSC Tarihi), Cilt I, AN Uzbekskoy SSR, Karakalpakskiy Filial, Taşkent, 1974.
74. *İstoriya Karakalpakskoy Literaturı*, (*s drevneyşih vremen do 1917 g.*), (Başlangıçtan 1917'ye Kadar Kapakalpak Edebiyatı Tarihi), İzdatelstvo "FAN" Akademi Nauk Respubliku Uzbekistan, Taşkent, 1994.
75. *İstoriya Kirgizii*, (Kırgızistan Tarihi), Cilt I, Frunze, 1963.
76. *İstoriya Narodov Uzbekistana*, (Özbekistan Kavimleri Tarihi), Cilt I, İzdatelstvo AN Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1947.
77. *İstoriya Ukrainskoy SSR*, (Ukrayna SSC Tarihi), Cilt I, Kiev, 1969.
78. *İstoriya Uzbekskoy SSR*, (Özbekistan SSC Tarihi), Kniga I, Cilt I, Taşkent, 1955.
79. *İstoriya Uzbekskoy SSR, S Drevneyşih Vremen do Seredini XIX veka*, (Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Ortasına Kadar Özbekistan SSC Tarihi), Cilt I, Taşkent, 1967.
80. İvanov, P. P., "Karakalpakiya", (Karakalpakistan), *Materialı k İzuçeniyu İstorii Karakalpakov, Trudi Pervoy Konferentsii po İzuçeniyu Proizvoditelnih Sil Karakalpakskoy ASSR*, Cilt II, Leningrad, 1934.
- _____, "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller", (çev: H. Ortekin), *Ülkü Dergisi*, sayı:65, Temmuz 1938.
- _____, "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller", (çev: H. Ortekin), *Ülkü Dergisi*, sayı:66, Ağustos 1938.
- _____, "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller", (çev: H. Ortekin), *Ülkü Dergisi*, sayı:67, Eylül 1938.
- _____, "Noviye Dannıye o Karakalpakah", (Karakalpaklar Hakkında Yeni Döneme Ait Bilgiler), *Sovetskoye Vostokovedeniye*, No:3, Moskva-Leningrad, 1945.
- _____, "Oşerk İstorii Karakalpakov", (Karakalpak Tarihine Dair Deneme), *Materialı Po İstorii Karakalpakov*, İzdatelstvo AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1935.

- _____, *Očerki Po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX vv.)*, (XVI.Yüzyılın Başından XIX. Yüzyılın Ortasına Kadar Orta Asya Tarihine Dair Denemeler), Moskva, 1958.
81. Jdanko, T. A., "Očerki İstoriceskoy Etnografii Karakalpakov, (Rodo-Plemennaya Struktura i Rasseleniye v XIX-naçale XX v.)", (XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın Başına Kadar Karakalpakların Akraba Kabile, Yerleşim Bakımından Tarihi-Etnografik Yapısına Dair), *Trudi İnstituta Etnografii im. N.N. Mikluho-Maklaya AN SSSR, Novaya Seriya*, Cilt IX, Moskva-Leningrad, 1950.
- _____, "Kırk Kız, Kak İstoriko Etnografiçeskiy Istoçnik", (Tarihi ve Etnografik Kaynak Olarak Kırk Kız), *KSİE*, XXX, Moskva, 1958.
- _____, "Karakalpaki (Osnovniye Problemi Etničeskoy İstorii i Etnografii)" (Etnik, Tarihi ve Etnografik Problemler Açısından Karakalpaklar), *Rapor*, Moskva, 1964.
82. Jirmunskiy, V. M., *Tyurkskiy Geroiçeskiy Epos*, (Türk Kahraman Destanı), Leningrad, 1974.
83. Kafalı, Mustafa, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı:25, İstanbul, 1971.
- _____, "Şiban Han Sülâlesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Arınğanı*, İstanbul, 1976.
84. Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi yay., İstanbul, 1994.
- _____, "Harezmşahlar Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.
- _____, "Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt I, TKAİ, Baskı II, Ankara, 1992.
- _____, "On Dördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt I, TKAİ, Baskı II, Ankara, 1992.
85. Kalafat, Yaşar, "Nokus (Kırk Kız Destanı) Sempozyumu ve Karakalpak Türk Halk İnançları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı:126, İstanbul, 2000.
86. Kalmikov İ. H.-R. H. Kereitov-A. İ. Sikaliyev, *Nogaytsı*, (Nogaylar), Çerkassk, 1988.
87. Kamalov, Sabır, *Ernazar Alaköz Halık-Azatlık Guresinin Kaharmanı*, Nökis, 1993.

_____, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekalı (K İstorii Vzaimootnoşenniı s Rossiıey i Sredneaziatskimi Hanstvami)*, (XVIII-XIX. Yüzyıllarda Karakalpaklar), İzdatelstvo FAN Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1968.

_____, "Karakalpaklarda Nevruz", *Türk Dünyasında Nevruz, II. Bilgi Şöleni Bildirileri, (19-21 Mart 1996)*, Ankara, 1996.

_____, *Karakalpakların XIX. Asırdaki Hive Hanlarına Karşı Halk-Azatlık Güresleri*, Nökis, 1955.

_____, *Karakalpakların Halk Bolıp Kaliplesiu Hem Onun Mamleketliğinin Tariyhından*, Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Bölümü Tarih, Arkeologiya Hem Etnografiya İnstitutı, Nökis, 2001.

_____, "Osvoboditelnoye Dvijenıye Karakalpakov v Seredine XIX veka", (XIX. Yüzyıl Ortalarında Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri Bağımsızlık ve Özgürlük Hareketleri), *Central Asiatic Journal*, Volume:XVIII, No:1, Otto Harrassowitz-Wiesbaden- Leiden, 1974.

_____, *Vambery Karakalpaklar Turalı*, Habarsı Jurnalının 1995 jıl 4-sanına Kosımşa, Nökis, 1995.

_____, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Hanami v Kontse XVIII-naçale XIX v.v.*, (XVIII. Sonu XIX. Yüzyılın Başında Karakalpakların Hive Hanları Tarafından Fethedilmesi), Karakalpakskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo, Nukus, 1958.

88. Kamalov S.- J. Ubbiniyazov- A. Koşanov, *İz İstorii Vzaimootnoşeniy Karakalpakov s Drugimi Narodami Sredney Azii i Kazahstana v XVII-naçale XX v.v.*, (XVII.-XX. Yüzyılın Başında Karakalpakların Kazakistan ve Türkistan'ın Diğer Kavimleriyle İlişkileri), İzdatelstvo "FAN" Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1988.
89. Kamalov, S.-A. Koşanov, *Karakalpakstan Tarihi*, Nökis, 1993.
90. "Kanglı", *TA*, XXI, MEB Yay., Ankara, 1974.
91. *Karakalpakstan ASSR Tarihi*, Cilt I, Nökis, 1975.
92. "Kara-Kalpak Autonomous Soviet Socialist Republic", *Great Soviet Encyclopedia*, Moscow, 1973.
93. *Karakalpakstan Edebiyatı Ham İskusstvosı*, (Karakalpakistan Edebiyatı ve Sanatı), No:3, Nökis, 1956.
94. *Karakalpakstan*, Equal Among Equals, Nukus, 1984.

95. "Karakalpaklar", *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, Cilt VI, Meydan yay., İstanbul, 1973.
96. "Karakalpaklar", *TA*, XXI, MEB yay., Ankara, 1974.
97. *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, (Karakalpakça-Rusça Sözlük), Moskva, 1958.
98. Karakaş, Şuayıp, "20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK Yay., sayı:2, Ankara, 1996.
99. Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati't-Türk*, III, (çev: Besim Atalay), TDK yay., Ankara, 1986.
100. *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XV-XVIII v.v.*, (XV-XVIII. Yüzyıllarda Kazak-Rus İlişkileri), Alma-Ata, 1961.
101. *Kazak SSR Tarihi*, Gıllın Basması, Cilt III, Almatı, 1982.
102. *Kazak Tilinin Tüsindirne Sözdiggi*, Almatı, 1959.
103. Kemine, Mehmetveli, *Eserler Yığıntısı*, Türkinenistan Neşriyatı, Aşgabat, 1971.
104. Kerimov, İ. A., *Uzbekistan, Svoy Put Obnovleniya i Progressa*, (Özbekistan, Yenileme ve İlerlemenin Yolu), Taşkent, 1992.
105. *Kırk Kız*, Karakalpak Halk Destanı, Nökis, 1993.
106. *Kırk Kız*, Nukus, 1956.
107. *Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan*, (Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası), Taşkent, 1992.
108. Kossanyi, Bela, "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", *Belleten*, sayı:29, Ankara, 1944.
109. Kurat, A.N., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992.
 _____, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.
 _____, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK yay., Ankara, 2000.
110. *L'état du Monde*, Editions La Decouverte, Paris, 1994.
111. Lockhart, L., *Nadir Şah*, London, 1938.
112. MacGahan, J. A., *Campaigning on the Oxus and the fall of Khiva*, Londra, 1876.
113. Majchrzyk, Teresa Nagrodzka, *Czarni Klobucy*, (Çornıye Klobukiler), Wydwnictwa Geologiczne, Polska Akademia Nauk Instytut Historii Kultury Materialnej, Waszawa, 1985.

114. Malov, S. E., *Karakalpakskiy Yazık*, (Karakalpak Dili), Karakalpakıya, Trud. Konf., A.N. SSSR, Po İzučen, Proizvoditel Sıl Karakalpak ASSR, Cilt II, Leningrad, 1934.
 _____, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, (Eski Türk Yazıtları), Moskva-Leningrad, 1951.
 _____, *Uygurskiy Yazık, Hamiskoye Nareçıye*, (Uygur Dili ve Hami Konuşması), Moskva, 1954.
 _____, *Uygurskiye Nareçıya Sintsyana, Tekstı, Perevodı, Slovar*, (Sintsi Uygur Konuşmaları, Metinler, Çeviriler ve Sözlük), Moskva, 1961.
 _____, *Zametki o Karakalpakskom Yazıke*, (Karakalpak Dili Hakkında Notlar), Nukus, 1966.
115. Mambetov, K., *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı*, Nökis, 1976.
 _____, *Karakalpaklar Şajarası*, Nökis, 1995.
116. Marguart, J., *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914.
117. Mavrodin, V. V., *Oçerki İstorii SSSR*, (SSCB Tarihine Dair Denemeler), Drevnerusskoye Gosudartstvo, Moskva, 1956.
118. Menges, K. G., *Vostoçniye Elementı v "Slove o Polku İgoreve"*, (İgor Ordusu Hakkındaki Sözlerde Doğu Elementleri), Leningrad, 1979.
119. Merçil, Erdoğan, "Merkez ve Doğu Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.
120. Mınjan, Nıgmet, *Kazaktın Kıskaşa Tarihi*, Jalın Basması, Almatı, 1994.
121. Muhammedova, Z. V., *İssledovaniya Po İstorii Turkmenskogo Yazıka, XI-XIV.vv.*, (XI-XIV. Yüzyıl Türkmen Dili Tarihine Dair Araştırmalar), Aşkabat, 1973.
122. Muravyov, Nikolay, *Journey to Khiva the Turkoman Country*, London, 1977.
123. Nabiyeu, R. N., *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoye Hozyaystvo Hudoyar-Hana)*, (Hudayar Han Dönemi Hokand Hanlığı Tarihi), Taşkent, 1973.
124. *Narodı Sredney Azii i Kazahstana*, (Orta Asya ve Kazakistan Kavimleri), Cilt I, Moskva, 1961.
125. Nasırov, D. S., *Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıka i Yego Dialektnaya Sistema*, (Karakalpak Konuşma Dilinin Oluşumu ve Diyalekt Sistemi), Nukus-Kazan, 1976.

126. Nasırov D. S.-L. S. Tolstova, *Etničeskoye i Yazıkovoye Razvitiye Lokalnih Grupp Karakalpakov (Buharskoy, Ferganskoy, Samarkandskoy), Etničeskiye Protsessi u Natsionalnih Grupp Sredney Azii i Kazahstana*, (Buhara, Fergana, Semerkant Karakalpakları Yerli Gruplarının Etnik ve Dil Gelişimi), Moskva, 1980.
127. Nasrattımoğlu, İ. Ü., "Karakalpaklar", *Yeni Defne*, Ankara, 1995.
128. *Natsionalniye Otnoşeniya v SSSR, Opıt i Problemi*, (SSCB'deki Millî İlişkiler, Tecrübe ve Problemleri), Moskva, 1990.
129. Niyetullayev, S. D., *Problemi Razvitiya Zakonodatelstva Sovetskoy Respubliki Karakalpakstan (1985-1991)*, (Karakalpakistan Sovyet Cumhuriyeti Yasama Organlarının Gelişim Problemleri (1985-1991), yayımlanmamış Doktora Tezi, Taşkent, 1991.
130. Nuraddinov, Timur, *UNDP Karakalpakistan Raporu*, Nökis, 1998.
131. Nurmuhamedov, M. K., *İz İstorii Russko-Karakalpakskih Kulturnih Svyazey*, (Karakalpak Tarihinin Rusya İle Olan Bağlantıları), Taşkent, 1974.
132. Nurmuhamedov M. K.-T. A. Jdanko- S. Kamalov, *Karakalpakı*, (Karakalpaklar), İzdatelstvo Fan Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1971.
133. *Oşerki İstorii Karakalpakskoy ASSR*, (Karakalpakistan ÖSSC Tarihine Dair Denemeler), Cilt I, Taşkent, 1964.
134. *Özbekistan*, TOBB yay., Ankara, 1995.
135. Özkan, Nevzat, *Türk Dünyası*, Geçit yay., Kayseri, 1997.
136. Peterson, D. J., "Çevrenin Durumu: Katı Atıklar", *SSCB'den Haberler, Özgürlük Radyosu*, 11 Mayıs 1990.
137. Pletneva, S. A., *Drevnosti Çornih Klobukov*, (Eski Çornıye Klobukiler), İzdatelstvo AN SSSR, Moskva, 1973.
138. Rasonyi, Laszlo, "Der Volksname Berendey", *Seminarium Kondokovianum*, VI, 1935.
139. Rasovskiy, D., "Eski Rus Tarihinde Karakalpakların Rolü", (çev: H.Ortekin), *Ülkü Dergisi*, İkinci Teşrin, 1937.
_____, *Peçenegi, Torki i Berendei Na Rusi i v Ugrii*, (Rusya ve Ugriya'daki Peçenekler, Türkmenler ve Berendeler), Praga, 1933.

140. *Russko-Karakalpakskiy Slovar*, (Rusça-Karakalpakça Sözlük), Moskva, 1967.
141. *Russko-Turetskiy Slovar*, (Rusça-Türkçe Sözlük), Multilingual yay., İstanbul, 1996.
142. *Russko-Turkinenskiy Slovar*, (Rusça-Türkmence Sözlük), Moskva, 1956.
143. Safran, Mustafa, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, TKAE yay., Ankara, 1993.
144. Saray, Mehmet, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1995.
_____, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK yay., Ankara, 1994.
145. Sarıbayev, K., *Agrarniy Vopros v Karakalpakii*, (Karakalpaklarda Tarımsal Sorunlar), Nukus, 1972.
146. Savitskiy, İ. V., *Rezba Po Derevu*, (Ağaç İşleme Sanatı), Taşkent, 1965.
147. *Slovar Russkikh Narodnih Govorov*, (Rus Halk Konuşma Sözlüğü), Vıpusk 13, Leningrad, 1977.
148. *Slovar Sovremennogo Russkogo Literaturnogo Yazıka*, (Modern Rus Edebiyatı Sözlüğü), Cilt I, Moskva-Leningrad, 1950.
149. *Slovar Sovremennogo Russkogo Yazıka*, (Modern Rus Dili Sözlüğü), Cilt V, Moskva-Leningrad, 1956.
150. *Sovetskiy Entsiklopedicheskiy Slovar*, (Ansiklopedik Sovyet Sözlüğü), Moskva, 1990.
151. Soyunbayev, T. L., *Kazakistan'ın Rossiya'ya Kosuluyının Progrestik Manızı*, Kazak SSR Bilim Kağamı, Almatı, 1971.
152. Stumm, H., *Russia's Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commisioner attached to the Khivan Expedition*, Londra, 1874.
153. Suavi, Ali, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, (hızl: Abdülhaluk Çay), İstanbul, 1977.
154. Sümer, Faruk, "Bayındır Peçenek ve Yüreğirler", AÜ *DTCF Dergisi*, XI, Ankara, 1953.
_____, "Peçenekler (IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı:94, İstanbul, 1995.

- _____, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul, 1997.
155. Şaryar, Nukus, 1959.
156. Şevşenko, T. G., *Kobzar*, Moskva, 1972.
157. Şipova, E. N., *Slovar Tyurkizmov v Russkom Yazıke*, (Rus Dilinde Yer Alan Türkçe Kelimeler Sözlüğü), Alın-Ata, 1976.
158. Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (Enderun Kitabevi), İstanbul, 1981.
- _____, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İÜEF yay., İstanbul, 1981.
159. Tolstov, S. P., "Goroda Guzov, (İstoriko-Etnografiçeskiye Etyudı)", (Oğuz Şehirleri), *Sovetskaya Etnografiya*, No:3, Moskva-Leningrad, 1947.
- _____, "Horezmskaya Arheologo-Etnografiçeskaya Ekspeditsiya AN SSSR 1946", (1946 Yılında Harezmi'e Arkeolojik-Etnografik Sefer), *İzvestiya AN SSSR, seriya istorii i filosofii*, Cilt IV, No:2, 1947.
- _____, *İstoriya Horezma s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, (Başlangıçtan Günümüze Kadar Harezmi Tarihi), Taşkent, 1976.
- _____, "Oğuzı, Peçenegi, More Davkara", (Oğuzlar ve Peçenekler Davkara Denizinde), *Sovetskaya Etnografiya*, No:4, Moskva-Leningrad, 1950.
- _____, *Po Sledam Drevnehorezmskoy Tsivilizatsii*, (Eski Harezmi Uygarlığının Ardından), Moskva-Leningrad, 1948.
- _____, *Priaralskiye Skifi i Horezm*, (Aral Çevresinde Yaşayan Skifler (İskitler) ve Harezmi), Moskva, 1960.
160. Tolstova, L. S., "Drevneyşiy Yugo-Zapadniye Svyazi v Etnogeneze Karakalpakov", (Karakalpakların Oluşumunda Eski Güneybatı İlişkileri), *Sovetskaya Etnografiya*, No:2, 1971.
- _____, *Karakalpaki za Predelami Horezmskogo Oazisa v XIX i načale XX veka*, (XIX-XX. Yüzyıllarda Harezmi Vadisi Dışında Yaşayan Karakalpakların Tarihi), Nukus-Taşkent, 1963.

- _____, "Otırvuki Drevnevostoçnılı Motivov v Karakalpakskom Folklore", (Karakalpak Folklorunda Eski Doğu Motillerinin İzleri), *Vestnik KK FAN UZSSR*, Nukus, 1973.
161. Tomilina, G. Y., "Klobuk i Kolpak", (Rus Konuşma Dilinde Klobuk ve Kolpak Kelimeleri), *Russkaya Reç. (Naučno-Populyarny Jurnal İnstituta Russkogo Yazıkı, AN SSSR*, Moskva, 1977.
162. Tuhtametov, T. G., *Rossiya i Hiva v Kontse XIX-naçale XX v.*, (XIX. Yüzyılın Sonları ile XX. Yüzyılın Başlarında Rusya ve Hive), Moskva, 1969.
163. *Turkınenko-Russkiy Slovar*; (Türkmençe-Rusça Sözlük), Moskva, 1963.
164. *Turkmensko-Russkiy Slovar*, (Türkmençe-Rusça Sözlük), Moskva, 1968.
165. *Türkmen Dili Sözlüğü*, Aşkabat, 1962.
166. Uşakov, N. D., *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıkı*, (Ansiklopedik Rus Dili Sözlüğü), Cilt I, Moskva, 1935.
167. Uygur, C. V., *Karakalpak Türkleri Edebiyatı*, Denizli, 1999.
- _____, *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994.
168. *Uzbek Kılassik Adabiyöti Asarları Uçun Kısaça Lugat*, Taşkent, 1953.
169. Ünal, Fatih, "Aktaban Şubırındı Hadisesi", *TDAV Tarih Dergisi*, sayı:160, İstanbul, 2000.
170. Vambéry, A., *Das Turkenvolk in seinem ethnologischen und ethnographisehen Beziehungen*, Leipzig, 1885.
- _____, *Puteshestviye Po Sredney Azii*, (Orta Asya'ya Seyahat), Moskva, 1874.
- _____, *Travels in Central Asia*, John Murray, Albemarle Street, London, 1864.
171. *Vedomosti Verhovnogo Soveta Respubliki Uzbekistan*, (Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Cetveli), No: 11, Taşkent, 1991.
172. Venyukov, M., *Obşiy Obzor Postepennogo Raşşireniya Russkih Predelov v Sredney Azii i Sposobov Oboroni İh, Voyennyy Sbornik*, (Rus Sınırlarının Orta Asya'da Genişlemesi ve Korunma Şekilleri Hakkında Askerî Kitap), No: 2, 1872.

173. Veselovskiy, N. İ., *Oçerk istoriko-geografiçeskih svedeniy o hivinkkom hanstva*, (En Eski Çağlardan Günümüze Kadar Hive Hanlığı Hakkında Bir Deneme), Sankt-Petersburg, 1877.
 _____, *Han İz Temnikov Zolotoy Ordı, Nogay i Yego Vremnya*, (Nogay Döneminde Altın Orda Devleti), Zapiski, İzdatelstvo AN SSSR, Cilt XIII, No:6, Petrograd, 1922.
174. Vyatkin, M. P., *Batur Sırım*, İzdatelstvo AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1947.
 _____, *Oçerki Po İstorii Kazahskoy SSR*, (Kazakistan SSC Tarihine Dair Denemeler), 1941.
175. Yakubovskiy, A. Yu., *K Voprosu Ob Etnogeneze Uzbekskogo naroda*, (Özbek Kavminin Oluşum Problemine Dair), Taşkent, 1941.
176. Yeremeyev, D. E., *Proishojdeniye Yuryukov i Türkmen i Turtsii i Osnovniye Etapı İh İstorii, Etniçeskiye Protsessi v Stranah Peredney Azii*, (Yörük, Türkmen ve Türkiye'nin Oluşum Tarihi), Moskva-Leningrad, 1963.
177. Yılmaz, Salih, "Aral Gölü Çevre Felâketi ve Orta Asya", *Avrasya Etüdleri*, T.C. Başbakanlık, TİKA, sayı: 18, Ankara, 2000.
 _____, "Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet ile Yusuf Destanı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 16, TDK Yay., Ankara, 2003.
 _____, "İngiliz Casusu Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatinde Ona Eşlik Eden Özbek İshak Molla Hakkında", *TDAV Tarih Dergisi*, Sayı: 211, İstanbul, 2004.
 _____, "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Dil ve Gelişimi", TDK, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, 20-26 Eylül 2004.
 _____, "Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde Misyonerlik Faaliyetleri", *TDAV Tarih Dergisi*, sayı: 207, İstanbul, 2004.
 _____, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", *Yeni Türkiye Dergisi*, *Türk Dünyası Özel Sayısı*, sayı: 16, Ankara, 1997.
 _____, *Yeniçağda Karakalpak Türkleri*, yayımlanmamış YL Tezi, Sakarya, 2000.
178. Zadihina, K. L., *Uzbeki Deltı Amudarıy/Trudı Harezmskoy Arheologo-Etnografiçeskoj Ekspeditsii*, (Harezm Arkeolojik-Etnografik Gezi Grubunun Amuderya Deltası Özbekleri Hakkındaki Notları), Cilt I, Moskva, 1952.

DİZİN

A

- Abd-al-Gaffar Han, 59
Abdcan, 21
Abdullah Han II., VI, 58
Abdülkadir Donuk, XI
Abdülkadir Sadık, 83
Abılay Han, VI, 48, 51, 55, 120
Abız, 102, 118
Açamaylı, 75
Afganistan, 148, 171
Agahî, XIV, XV, 56, 67, 68, 70-72, 75, 76, 78, 81, 82, 84-86, 98, 104
Ağabey, 101
Ahmet ile Yusuf Destanı, 154
Ajiniyaz, XXIII, 5, 6, 123, 127
Akçağız, XIX
Akkala, 108, 116
Akkoyunlu Devleti, 21
Akmangıt, 147
Aktaban Şubrandı, V, 41
Akyakış, 72, 73, 75-77
Aldaspan, XX, 13
Alexander II., 87
Alga-Köl Sulama, 41
Ali Şir Nevaî, 128
Âlim Han, 62, 63
Allah-Kulu Han, VI, XV, 81-83, 120
Alman, XIV
Alpamis, XXIV, 7, 123, 153
Altaullar, 5
Altay, 10, 15
Altın Orda, 9, 17, 23, 25, 27-30, 33-36, 103, 125, 165, 166
Altıntaş, 24
Altıul, 29
Aman-Utkul, 38
Amerika Birleşik Devletleri (ABD), XV, 56, 156, 159, 164
Amuderya, 18, 27, 31, 32, 36, 39, 48, 51, 55, 61, 64, 66, 68, 70, 72, 73, 76, 77, 79-81, 86, 87, 89, 92, 93, 95, 106-108, 112, 113, 127, 129, 130, 146, 147, 154, 160, 165-167, 169
Anjın, 7
Anna İvanovna, 44
Apasiak, 26
Aral Gölü, XXII, XXIII, 27, 29, 32, 34, 36, 42, 51, 64, 65, 69, 70, 74, 75, 78, 79, 89, 106, 112, 114, 127, 139, 146, 149, 153, 155, 160-163, 165, 166, 169, 171
Aralı Özbekler, 57
Aralılar, 51, 52, 67, 68
Arap, XXIV, 3, 12, 20, 23, 24, 26, 33, 56, 102, 105, 151
Arapça, XXIV, 21, 151
Araphan, 5
Argınak, 105
Arısa Konarak, 83
Artuk Gazi Han, 71
Astarabad, 57
Astrahan (Ejderhan, Hacı Tahran), XIII, 30, 31, 34, 54, 59, 88, 90, 98, 148
Asur, 12
Aşamaylı, 106
Âşık Garib, 123
Âşık Hemra, 123
Atalık, 69, 82, 101
Ateistler, 150
Attila, 11
Augassiev, 26
Avez İnak, 71, 72
Aybugir, 89
Ayçuvak, 49, 55
Aydar, 6, 7, 15

Aydost, XV, XXII, 7, 50, 70, 71, 75-79, 81, 82, 167
 Ayt-gurban, 124
 Ayukî, 98
 Azerbaycan, 21, 28, 149
 Azerice, XXI, 3

B

Bakî Muhammed Han, VI, 59
 Balkan, 20
 Balkaş, 41, 62
 Barak Han, 59
 Baron Desmaisons, XXI, 67
 Başkurdistan, 141
 Başkurt, XIX, 30, 36, 44, 89, 103, 148
 Başkurtlar, XIII, XXIII, 17, 19, 39, 103
 Batur, XXIV, 40, 44, 46, 48, 49, 55, 56, 118
 Batur Sırım, XXIV
 Bayındır, 21
 Bedev, 105
 Beglerbegi, 101, 129
 Bekçurin, 52, 110
 Bekyabe, 110
 Belh, 57
 Bell, 32
 Berdak, XXIV, 5, 7, 62, 64, 127, 128, 169
 Berdi Kerbabayev, 7
 Berendeler, 9, 11, 16, 21
 Beşsarı boyu, 77
 Biruni, 146, 147, 154
 Bişkek, 62
 Biybazar, 112, 116
 Bizans, 13, 20, 27
 Bogdan Hmelnitiskiy, 16
 Borçalı, 21
 Boris, 10, 98
 Bostan, 147, 158
 Bozatav, 146
 Bozoğlan, 123
 Bozyiğit, 123

Buhara, XVII, XX, XXIII, 29, 34, 37, 39, 42, 43, 48, 50, 52, 54, 57-62, 64, 65, 73-75, 77, 87, 96, 100, 107, 110-112, 114, 116, 130, 159, 165, 167-169
 Buhara Emîri Haydar, 61, 73
 Bulgar, 9, 10, 11, 15, 30, 34, 122
 Bulgarlar, 15, 16
 Butakov, 86, 92, 94

C

Cabın, 117
 Cabin Boyu, 118
 Camiü'l-Vekiâtî's-Sultanîye, XV, 84
 Câmiü't-Tevârih, 22
 Camibek, 40, 47, 49, 55
 Caungır, 117
 Cayın, 107
 Celalabad, 148
 Cend, 39
 Cengiz, 69, 72, 98, 100, 123
 Cihanşah, 123
 Codex Cumanicus, XXIV, 33
 Cuci, 29, 57, 78
 Cuci Ulusu, 29
 Cungarlar, V, 41

Ç

Çarçuy, 107, 113
 Çavdur, 81, 93
 Çavdurlar, 82, 90
 Çerkassk, 33
 Çerkes, XIX
 Çertaklı, 75
 Çılpık, 77
 Çimbay, 88, 107, 112, 113, 116, 129, 131, 147, 149, 151, 154, 158
 Çin, 41, 62, 83, 111
 Çokul, 15
 Çolga, 15
 Çorniye Klobuki, V, XIX, XXIII, 1, 3-5, 8, 9, 11, 16, 17, 20-26, 165

Çorınyıe Klobukiler, 3, 9, 10, 11, 13,
21-24, 28, 165
Çörınyıe, 15
Çu, 41
Çuvaş, 6

D

Daişin, 99
Dağıstan, 21
Darvaz, 62
Davkara, 26, 89, 92, 93, 107, 113,
153
Dede Korkut, XIX, 154
Derbend, 30
Deşt-i Kıpçak, 78
Devletyarbek, 123
Dışoğuz, 162
Dīvānū Lügati't-Türk, XXIV, 3
Dnyeper, 8, 20
Don Nehri, 9, 10

E

Ebu'l Hayr Han, VI, 32, 44, 46, 47,
48, 54, 98
Ebul Gazi Bahadır Han, 67
Ebulgazi, XXI
Edige, 32, 35, 153
Eftalit, 26
Eftalitler, 26
Ekim İhtilâli, VII, XIX, 129, 130
Elizaveta Petrovna, 45, 46, 102
Ellikkala, 147
Eltuzer Han, XV, 72, 73
Eltuzer Muhammed Bahadır Han,
VI, 71
Enba, 25, 35, 42, 58, 166
Er Kuşay, 123
Er Şora, XXIV, 123
Erali, VI, 47, 48, 49, 55, 56
Ernazar Alaköz, XXII, 50, 83, 84,
85, 86
Ernazar Kala, 85

Esengeldi Bey, 52, 78, 79
Esengeldi Mehrem, 70
Evliya-Ata, 62

F

Farsça, V, XIII, XXIV, 8, 26, 44,
151
Fergana, XX, 42, 61, 62, 64, 106,
114, 126, 148, 158
Fezzullah Kuvanişev, 92
Fırka, 117
Finike, 12
Fin-Ogor, 11
Fuzuli, 128

G

Gabay Abdullah Sultan, 45
Gabay Han, 46
Galdan Tseren; Galdan Çirin, 53
Galpak, 6
Gâvur, 104
Geday Niyaz Mehrem, 81
Gladişev, VI, 38, 44, 45, 46, 47, 99,
100, 109
Gok, 53
Gorbachov, 137, 138
Görlen, 50
Gulpak, 6, 7, 14
Gurt şagıruv, 124
Gülayşe Esemuratova, XII
Gülbülbül, 154
Gülistan, 123
Gülmıyık, 115
Gülnahar, 123
Gülşen-i Devlet, XV, 84

H

Hacı-Girey, 123
Hacim Han, VI, 65, 66
Halvet (Hilbet) Şeyh, 102
Hamam-Tav, 123
Hammer, 17

Hanbazilik, 71

Harezmi, XIII, XIV, XVII, XVIII, XXII, 3, 24, 26, 32, 38, 39, 58, 60, 64-67, 69, 71, 72, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 86, 89, 91, 104, 106, 114, 116, 123, 126, 130, 146, 148, 165, 167, 169

Harezmşahlar, 24, 27

Haytalatlar, 26

Hazar, 4, 9-11, 14, 15, 20, 21, 23, 65, 78, 160

Hazarlar, 14, 20, 28

Hıdırniyaz, 153

Hindistan, 40, 100

Hindukuş, 4

Hionit-Kidaritler, 26

Hisar, 57

Hive, VI, XIII-XVII, XXI-XXIV, 29, 37, 40-43, 48, 49-52, 54-57, 61-76, 78-106, 110-113, 118, 120, 121, 129, 130, 167-169

Hive Hanlığı, VI, XIII-XVII, XXI-XXIII, 50, 52, 57, 64-66, 68, 79, 84, 86-89, 92-94, 98, 100-102, 111, 112, 120, 129, 167, 169

Hlobuçek, 12

Hoca Ahmet Yesevi, 154

Hoca Mergen, 45

Hoca Murad Bey, 72

Hocaeli, 51, 75, 77, 80-82, 85, 107, 112-114, 116, 129, 131, 132, 147, 149, 151, 154, 170

Hocent, 62, 114

Hokand, XVII, 39, 61-64, 65, 83, 91, 96, 112, 167

Horasan, 4, 57, 65

Hovlov, 13

Howorth, XXIV, 29, 31, 32, 42, 44, 46, 47, 50, 88

Hudayar Han, VI, 62, 63

Hun, 15, 26, 29, 41, 97

Hunlar, 15

Huntayşi Galdan-Tseren, 53

Hüseyin Baykara, 64

I

İdil Nehri, 23, 30, 34

İgnatiyev, 87

İgor Ordusu, XX, 10, 14

İlbars Han, VI, 66, 68

İlbasar, 30

İmam Kulu Han, VI, 60

İnak, 69, 70, 71, 72, 75, 82

İngiliz casusu, XVI, 113

İran, XVI, 11, 21, 28, 45, 64-66, 69, 123, 149

İris-Muhammed (Rismambet), 98

İrtiş, 25, 41, 78

İsakçı, 30

İshak Molla, 113

İskit, XIX

İskitler, 26

İslam Kerimov, 142

İstanbul, IX, XVI, XXI, 2, 4, 6, 20, 21, 27, 30, 41, 57, 65, 71, 78, 83, 87, 97, 102, 103, 113, 115, 121, 122, 147, 150

İşan Cıkkın, 113

İşim Muhammed, 40, 67, 98

İşim-Sultan, 59

İvan Hohlov, 13

J

Jaleke, 85

Janakala, 116

Jankent, 39, 113

Jenkinson, 31

Jiyen Jrau, 125, 126

K-L

Kaepiçiler, 9, 11

Kalenderî, 149

Kalı, 3

Kalkuta, 8

Kalmuk, XIII, 41, 42, 43, 53, 98, 123

- Kalmuk Ham Sürtay, 123
 Kalmuklar, V, 41, 59, 120, 141
 Kalpak, 1-6, 8, 11, 12, 16, 17, 24, 165
 Kandıcalı, 73
 Kangar, 27
 Kanglı, 26, 27, 66, 80, 128
 Kanlıgöl, 80, 81, 146
 Kapa, 2, 14
 Kara Tolçak, 15
 Karabörklü, 23, 26
 Karacur, 14
 Karadeniz, 3, 9, 15, 20, 24, 28, 78
 Karagulpak, 12
 Karakalpak El, 68
 Karakalpak Özerk Vilâyeti, 131, 132, 134, 170
 Karakalpakça, XX, XXI, 1, 6, 14, 132, 144, 151, 169
 Karakalpakistan Özerk SSC, VII, 133, 134, 135, 136, 140
 Karakçı, 72
 Karaman, 123
 Karaözek, 91, 93, 146, 147, 151, 166
 Karapapak, 21
 Karasakal, 53
 Karasur, 14
 Karatav, 60, 116, 147
 Karategin, 62
 Kara-Teren, 107
 Kâşgarlı, 2, 3
 Kaşgarlı Mahmud, XXIV, 2, 3
 Kaufinan, 87
 Kavm-i Külâh-ı Siyah, 22, 29
 Kayıp Han, 46, 47
 Kaysaklar, 47, 54, 115
 Kazak, XVII, XX, XXII-XXIV, 4, 5, 13, 14, 21, 28, 31, 34-37, 39, 40-48, 50, 51, 53-63, 65, 67-69, 71, 74, 78-80, 83, 85, 89, 91, 93, 96, 98, 99, 100, 103-105, 107, 108, 109, 111, 112, 116, 117, 120-123, 126, 131, 133, 148, 151, 166-168, 170
 Kazak Hanlığı, VI, 53
 Kazakderya, 75, 85, 113
 Kazakistan, XVII, XX, XXIII, 4, 32, 34, 36, 41, 44, 49, 96, 117, 127, 131-133, 146, 148, 160, 170
 Kazalinsk, 113
 Kazan, 3, 30, 34, 43, 111
 Kazanketken, 146
 Keçenek Bey, 78
 Kegeyli, 80, 81, 110, 146
 Kelteminare, 110
 Keneges, 36, 67, 70, 85, 117, 118, 119
 Keng-Yantak, 77
 Kıpçak, XXII, 2, 8-11, 14, 21, 23, 26, 28, 30, 33, 35, 36, 49, 51, 56, 63, 66, 67, 74, 78, 80, 116-119, 122, 128, 149, 151, 166, 169
 Kıpçakça, 33, 122, 151, 169
 Kıpçaklar, XXII, XXIII, 4, 16, 20, 22, 27, 28, 32, 33, 36, 77
 Kır, 5
 Kırğalfak, 6
 Kırgız, XIX, 4, 16, 42, 47, 54, 63, 105, 115, 121, 122, 123, 133, 150, 159
 Kırgızistan, 114
 Kırgız-Kaysaklar, 115
 Kırım, 27, 30, 31, 35, 78, 141
 Kırk Kız, XVIII, XXIV, 6, 31, 122, 125, 153
 Kıtay, 36, 61, 66, 70, 72, 74, 75, 77, 80, 81, 106, 107, 117-119
 Kız Palvan, 123
 Kızılbaş, 21
 Kızılörk, 21
 Kızılum, 89, 106, 146
 Kızılordu, 131
 Kızketgen, 157
 Kiev, XXIII, 1, 3, 8-11, 19, 23, 35, 160, 165
 Kiev Knezi İzyaslav, 10
 Kinyagaz Mangotsk Boyu, 118
 Kiyatyargan, 113

Klimko Hohlaç, 13
 Klobuçka, 12
 Klobuk, XX, 1-3, 11-14, 165
 Knez Vsevolod Yaroslavoviç, 10
 Koblan, XXIV, 123, 153
 Koboloviç, 163
 Kobzar, XXIV, 16
 Kolbyag, 14
 Kolbyaglar, 14
 Koldavlı, 71, 83
 Kolpa, 12, 13
 Kolpak, XX, 1, 2, 6, 11-14
 Komünist Partisi, IX, 137
 Konırat, XIV, XVI, 36, 50-52, 66,
 67, 69, 70, 73, 74, 76, 77, 79,
 82, 84, 86, 106, 107, 112, 113,
 116-119, 129, 131, 132, 146,
 147, 151, 154, 160, 169
 Kopuz, 116
 Kora, 6
 Korgan, 114
 Korokolpak, 6
 Koşbergen, 75
 Koulbars, 103
 Kouy, 9
 Kouyler, 21
 Kovırzın, 89, 91, 102, 120
 Köközek; Kökuzyak, 69-71, 76, 77,
 80, 81, 92, 128
 Kök-Türk, 26
 Krillov, 99
 Kuanıs-Carma, 107
 Kûh-i Sefid Dağları, 4
 Kuk, 112, 114, 116
 Kulyab, 62
 Kuman, XXIV, 8, 33
 Kuropatkin, XIV, 130
 Kuşkanatav, 80, 81
 Kut, 97
 Kutlug Muhammed İnak, 76
 Kutluk Murad, 84, 85
 Kuvan, 48, 51, 52, 55, 106, 110
 Kuvanderya, 38, 52, 71, 80, 91,
 109, 166
 Kuzey Donetsk, 9

Kübrevî, 149
 Küçük Cüz, VI, 37, 38, 42, 43, 45,
 47-50, 53, 55, 56, 80, 109
 Küçük Han, 98
 Kühlewein, 50
 Künhoca, 127, 128, 169
 Lenin, 129, 157

M

Macaristan, XVI, 24
 Mahtum Kulu, 128
 Maksim Hohlik, 13
 Maman Bey, 77, 78, 79
 Maman-Batur, 46
 Mambet Mirza Tevkelev, VI, 44
 Mangışlak, 65, 88
 Mangıtlar, 35, 36, 51, 52, 61, 66,
 67, 68, 74, 77, 81, 102, 116,
 117, 118, 119, 146, 154
 Massaget, XIX, 26
 Matsko Kolpak, 13
 Mâverâünnehir, 57
 Mehrem, 70, 84
 Menkıbe, 125
 Menlikal, 123
 Mest Padişah, 123
 Meşarık, 89
 Metropolitin, 2
 Mezopotamya, 28
 MGU, IX
 Mırjık, 76
 Mir İzzetullah, 100
 Mirdahan, XV
 Misyonerlik, 150
 Mitayler, 117
 Mizdahkan, 112
 Moğolca, 11
 Moğollar, XXIV, XXV, 11, 22-24,
 28, 30, 33, 35, 36, 91, 119
 Monomarih, 10
 Moynak, 108, 127, 147, 155, 160
 Muhammed Ali Han, 62
 Muhammed Can Bek, 76

Muhammed Emin (Âmin) Han, VI, 83
 Muhammed Emin İnak, VI, XV, 69-72
 Muhammed Fena, 86
 Muhammed Nazarbey İnak, 81
 Muhammed Nurlin, 117
 Muhammed Rahim Han, VI, XV, 50, 61, 74-78, 79, 87, 92, 167
 Muhammed Rıza Er Niyâz Beg, XV
 Muhammed Rıza Koşbeg, 82
 Muhammed Yakup Müşrif, 82
 Mukim Han Muhammed Münşî, 59
 Mûnis, XIV, XV, 56, 61, 67, 68, 70-72, 75, 76, 78, 98, 104
 Murad Şeyh, 45
 Murat Şeyh, 102
 Müyten, 36, 119, 125, 126
 Müytenler, 106, 117

N

Nadir Han, 69
 Nakşibendî, 21, 149
 Namangan, 61
 Necmeddin-ı Kübra, 149
 Neplüjev, 47, 53
 Nevaî, 154
 Nevruz, XXII, 26, 140
 Nijegorod, 108, 113
 Nikinov, 15
 Nogay, XX, 17, 27-33, 35, 36, 58, 66, 122, 133, 166, 169
 Nogay Han, 30, 32
 Nökis, 5, 8, 24, 31, 35, 37, 62, 66, 84, 86, 92, 112, 113, 116, 118, 123, 125, 140, 144-147, 149, 156, 160, 161, 170
 nuker, 103
 Nurali, 47, 48, 49, 55

O

Ob Nehri, 15

Oğuz, XIX, 16, 26, 27, 29, 128, 149, 166
 Oğuzca, 122, 169
 Okiz, 113
 On Dört Ru; On Dört Uruğ, 52, 71, 77, 82, 84, 117-119, 168
 Orenburg, 4, 30, 39, 44, 45, 48, 49, 53, 86, 94, 102, 108, 111, 113
 Orhun Yazıtları, XIX
 Orınbay Bey, 52, 61, 71, 74, 75, 77-79
 Orısbey, 32
 Ormambet, 31, 32
 Orta Asya, XX, XXIII, XXIV, 4, 30, 34, 59, 62, 65, 78, 94, 111, 113, 117, 121, 143, 161
 Orta Cüz, VI, 42, 48, 49, 51, 55, 56
 Oseledets, 16
 Osmanlı Devleti, 65
 Otav, 90
 Oxus, 50, 87
 Oyınautlar, 77

Ö

Ömer Han, 62
 Özbekler, XXIV, 26, 32, 34-36, 51, 57, 58, 63, 65, 67-69, 85, 96, 104, 112, 113, 121, 123, 133, 140, 144, 148, 151, 164, 166, 168, 170
 Özbek Hanlığı, 57, 58, 166
 Özbekistan, VII, XII, XIX, XXIII, 8, 26, 37, 49, 61, 65, 66, 117, 123, 135, 136, 139-148, 154-157, 159, 160, 161, 163, 170, 171
 Özbekistan Cumhuriyeti, XII, 140, 141, 143, 144
 Özbekistan SSC, VII, 61, 65, 66, 135, 136, 140, 170
 Özbekler, XIII, XIV, XVI, XIX, XXIII, 18, 19, 28, 57, 64, 66, 67, 69, 74, 79, 84-86, 91, 106,

107, 111, 113, 130, 135, 148,
153, 165

Özgürlük Radyosu, 161

P

Pahtarna, 157

Paris, XXI, 81, 156, 162

Pazuhin, 98

Peçenek, V, XIX, 10, 14, 19-21, 27-
29, 30, 33, 166

Peçenekler, 9, 11, 16, 19, 20, 26-28,
32, 33, 36, 166

Perovsk, 86

Petersburg, XV, XXI, 44-46, 56, 65,
67, 70, 84, 87, 90, 159

Petro I., 40

Peysi, 6

Pojarskiy, 5

Polovest, 8

Povoljye, 27, 28

Pulut Yasavul, 46

R

Ravşan, 157

Razihak, 7

Reşat Efendi, XVI

Reşideddin, 22, 29

Riyaz'üd-devle, XV, 70, 81

Ros Nehri, 8

Rotislav, 10

S

Saadet Kirey, 78

Safeviler, 21

Sak, XIX

Saka, 26

Saksaul, 109

Samara, 5, 32

Sanskrit, 12

Sarı-Atav, 82

Sarıbiy, 112, 116

Sarkan (Serkan), 49

Sart, 91

Savran Aynalğan, 41

Sayat Kan, 123

Sayathan Hamra, 154

Secire, 7

Selimcan, 123

Semeke, 99

Semerkant, XX, 42, 57, 60, 61, 64,
106, 126

Semit, 12

Serahs, 65

Sevan-Rabdan, 41

Seyfulgabid Macitov, 153

Seyid Hoca Soyu, 103

Seyyid Muhammed, VI, XV, 84-87,
92, 101

Seyyid Muhammed Han, VI, 84,
85, 87, 92, 101

Siğnak, 39, 58, 59, 103, 109, 166

Sirderya, XVII, XVIII, XXIII, 18,
25, 27, 29, 30, 34-40, 42, 44,
48-50, 52, 55-59, 65, 68, 71, 78,
80, 84, 87, 89, 91-93, 95, 99,
103-105, 108-110, 113, 116,
126, 127, 129, 160, 165-167,
169

Sibiry, 25, 35, 39, 64, 78, 98, 102,
111, 165

Sintsi, XX, 8

Skifler, 26

Slav, XX, 9, 11, 20

Slavca, 2, 3, 10, 11

Soppaşlı Sıpira, 125

Sovyetler Birliği, 133, 138

SSCB, VII, X, XXII, 9, 134-137,
139-142, 144, 145, 147, 148,
150, 154, 160, 161, 163, 170

Stalin, 137, 148

Sultan Murat, 53

Sultan-Üveyis, 113, 146

Sun, 164

Sunak Kurgan, 58

Suru Kulpey, 14

Suudli Arabistan, 150

Suvan, 21

Ş-Ş

Şagal, 75

Şah İsmail, 21, 57, 65

Şah Niyaz, 74

Şahbudak Sultan, 57

Şahruh Han, 63

Şahtemir, 44, 67, 68

Şair Öteş, 128

Şanışkı, 107

Şarkiyat Enstitüsü, XV, 56, 70, 84

Şaryar, XXIV, 7, 31

Şecere-i Türk, XXI, 67

Şehname, XV

Şehriyar, 123

Şeıneka, 99

Şeyh Abbas, 112, 116

Şeyh Haydar, 21

Şeyh Mamay, 29

Şiban Han, XXI, 57

Şibanî Han, 57, 64

Şibanîler, 57

Şikâr, XXIII, 120, 167

Şirdali, 68

Şirgazi Han, VI, 67

Şomanay, 80, 113, 129, 147, 151

Şonkı, 85

Şorahan, 112, 113, 116, 129

Şorahanyabe, 110

Şullik, 117, 119

T

Tacikler, 96, 106

Tago, 115

Tahir ile Zühre, 123

Tahtaköprü, 147, 151, 154

Talas, 41, 120

Talbagut, 38

Tallık, 76, 113

Tarhan, 54, 55, 102, 103

Tatar, 4, 29, 36, 89, 148

Tatarlar, 30, 32, 110

Tauke, 41, 111

Tengri-Yar, 83

Terekeme, 21

Terme, 125

Teval, 29

Tevkel Han, 41

Tevtyar, 89

TİKA, X, 156, 161, 162

Tille, 87, 90, 92

Timur, 17, 34, 35, 57

Tobolsk, 25, 35

Tokmakata, 116

Toktamış, 34

Tokta-Pulat Bey, 77, 78

Tokunbet Bey, 45

Tolgau, 31, 32

Tolgav, 125

Torçevsk, 9

Tork, 10

Torklar, 8, 9, 11, 20, 21

Töre Murad Sufi, 72

Törtkül, 64, 129, 131, 134, 146,
147, 149, 151, 160, 169

Tukay Buğa, 30

Tuna, 20, 30

Turanganu, 116

Turtkul, 114

Türk Dünyası, X, XI, XXIV, 6, 20,
27, 30, 34, 62, 65, 89, 104, 122,
148, 153, 154

Türkistan, V, VI, XI, XIII, XIV,
XVI, XVII, XVIII-XXIV, 4, 22,
25-28, 31, 35-37, 39-44, 50, 55,
58, 60, 62, 64-66, 69, 83, 87,
88, 91, 94, 96, 100-103, 106,
111-114, 116, 122, 123, 127-
133, 137, 148, 153-155, 157,
160, 161, 163, 166, 168, 169

Türkistan Vilâyeti, 96, 123

Türkiye, X-XXIII, 15, 17, 21, 34,
139, 142, 149, 150, 156

Türkmen, XX, XXIV, 5-8, 15, 21,
26, 36, 65, 66, 70, 73, 75, 79,
84-87, 90, 91, 94, 96, 104-106,
123, 133, 148, 151, 162

Türkmen halk şairi Kemine, 7
 Türkmençe, XXI, 3, 6, 8, 15, 151
 Türkmenistan, XVI, XXIII, 7, 146,
 148, 155, 161, 162, 170
 Türk-Tat, 1
 Türpeyler, 21

U

Uais (Üveyis)-Mama, 94
 Ubelay Sultan, 45
 Ubeydullah Han, 57, 58
 Ukrayna, XXI, 10, 12, 13, 16, 27
 Ulkenderya Nehri, 108
 Ulu Soy Şekti, 55
 Ulus, 68, 117, 119, 168
 UNDP, X, XXIII, 146, 162
 Ural, 15, 25, 35, 58, 89, 107, 165,
 166
 Ural Nehri, 35
 Urazan Batur, 45
 Uruskul, 46, 47, 54, 99
 Usun Boyu, 118
 Utyatlyav, 49, 55
 Uygur, XIX, XX, XXIV, 8, 13, 66,
 122, 123
 Uysun, 35, 117
 Uzlar, 11, 20, 21

Ü

Ülkü Dergisi, 9, 17
 Ülüş, 97
 Ürgenç, 57, 58, 64, 67, 84, 116
 Üstyurt, 89, 146, 155

V

Vakayinâme, XV
 Vambery, XVI, XXII, 24, 30, 34,
 50, 112, 113, 115, 154
 Varyaglar, 14
 Vasil Kolpak, 13

Vasiliy Lavrentyevich, 120
 Venyukov, 94
 Verevkin, 91, 93
 Vladimir Monomah, 10
 Volga, 15, 28, 29, 30, 32, 35, 43,
 58, 64, 166
 Volgograd, 160
 Vyazemskiy, 43

Y

Yabı, 105
 Yadigâr Han, VI, 66, 67, 71
 Yadigâr Şibanileri, XIV, XXI, 57
 Yahşi-Kaşka, 83
 Yahudi, XV, XVI, 12, 56
 Yaitsk, 45, 49
 Yalçinel Ltd, 156
 Yanderya, XVII, XXIII, 38, 39, 48-
 52, 55, 56, 61, 63, 67, 69, 71,
 74-77, 79, 80, 93, 106, 109,
 110, 125, 167
 Yasavulbaşy, 85
 Yayık, 19, 24, 25, 30, 42, 43, 45, 49
 Yazeks, 156
 Yenisu, Yangısu, 68, 110
 Yerkinderya, 113
 Yesevî, 149
 Yesi, 62
 Yomud, 69, 70, 76, 82, 86, 105
 Yörük, 15
 Yuriy Dolgorukiy, 10
 Yurt, 116, 127
 Yusuf ile Züleyha, 123
 Yüreğirler, 21

Z

Zarlık Han, 84, 85
 Zerefşân, 39, 60, 61, 103
 Zeynep-Altıngül, 123
 Ziyaddin Mezarlığı, 59

۱
 ۲
 ۳
 ۴
 ۵
 ۶
 ۷
 ۸
 ۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

[illegible]

محبت ششتری تنیک مهری محمود میر بری تنیک سید
 مولف و مولف میرانی تنیک محمدرک صدیق جانی و برادر
 و جویبارانی امینی ایلدلی خان زید و دهنه تنیک خاوا شریف و مختصر
 لطیف و ریخته معلوم و کوبه بون کم صد احمد و احمد بزرگ خلق بود
 و بیخ اشتیاقی تو کلمات قید کی سپهر خاوا بود و ایلدلی خان علی حاکم
 و کت خاوا و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان ایلدلی خان ایلدلی خان
 سید و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 میر تنیک علی و سید جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 میر بری تنیک ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 صادق و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 قزاق خاوا و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 برادر ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 خاوا و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان
 کوسلار و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان لاری جویبارانی و ایلدلی خان

EK 3- Hive Hanlığına Karşı İsyan Eden Ernazar Alaköz ve Bala Ernazar'ın 1855 Yılında Rusya Hükümetinin Sırderya
 Sınırı Askeri Başkanı Mir Muhammed Kasimov (İlekey Sultanı)'a Gönderdikleri Mektup (*İstoriya Karakalpakskoy*
 ASSR. Cilt I. s. 142)

سردار
مکتوب
از
خان
زارک
به
خان
کازاک

مکتوب
از
خان
کازاک
به
خان
زارک
در
موضوع
مکتوب
از
خان
زارک
به
خان
کازاک
در
موضوع
مکتوب
از
خان
زارک
به
خان
کازاک

دو پادشاهان در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره
مکتوب از خان کازاک به خان زارک در این روزگار بسیار از اجاره دادن و گرفتن زمین و ملک و غیره

EK 8-**KARAKALPAKİSTAN MİLLÎ MARŞI ***

Cayhun jağasında ösken bayterek
 Tübi bir şakası mın bolar demek
 Sen sondau sayalı kuyaşlı yelsen
 Tınışlık ham ıgbalsendegi tilek.

Diyhan baba napesi bar jerinde
 Jusan ankıp kiyik kaşar şölünde
 Karakalpagıstan Karakalpagıstan degen atındı
 Auladlar adiuler jurek törinde.

KARAKALPAKİSTAN MİLLÎ MARŞI
(TÜRKİYE TÜRKÇESİ)

Ceyhun Kıyısında büyüyen ağaç
 Ki Onun kökü bir olur ise bin olur dalları
 Sen güneşli o kadar gölgesi elsin
 Tek dileğim senin barış ve istikbalindir.

Dikan Baba'nın nefesi var yerinde
 Süsen bilen geyik kasan çölünde
 Karakalpakistan ismin her an dilinde
 Evlatların hürmetleri daim dilinde

* Karakalpakistan Millî Marşı (Gimn) Şair İbrahim Yusufoglu tarafından 1929 yılında yazılmıştır. Bestesi ise N. Muhammeddinov tarafından yapılmıştır.

Resim 1- Karakalpakistan Bayrağı: Karakalpakistan bayrağında bulunan sembol ve renklerin her birinin ayrı anlamı vardır. Altta bulunan yeşil renk bitkilerin ve hayatın ayakta kalmasını, ortada bulunan kahverengi renk dünya ve çölü, üstte yer alan mavi renk ise gökyüzünü simgeler. Renkler arasında kalan iki beyaz ince çizgi ruhun temizliğini saflığını, ince kırmızı çizgiler ise kanı tasvir eder. Beş yıldız Karakalpakların beş önemli tarihî merkezini, Konırat (Kongrat), Çimbay, Hocaeli, Mangıt ve Törtkül şehirlerini, hilâl ay ise İslâmiyeti ifade eder.

Resim 2- Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin Başkenti Nökiş (1996) (Foto.: Salih Yılmaz)

Resim 3- Hıve Hanlığının merkezi Hıve (XV-XIX. Yüzyıl) (Foto.: Salih Yılmaz)

Resim 4- Hıve Hanlığının merkezi Hıve (XV-XIX. Yüzyıl)

Resim 5- Karakalpak Milli Gelin Giysisi.

Resim 6- Karakalpak Milli Kaftanı

Resim 7- Karakalpak Pilavı; Bu pilav aslında Özbek pilavı olarak adlandırılrsa da içeriğinde bulunan bazı hammaddeler değişiktir. Özbekler sarımsak, kuru kayısı, nohut gibi malzemeleri de eklemektedirler.

Resim 8- Tarihî Karakalpak Bayan Bilezikleri

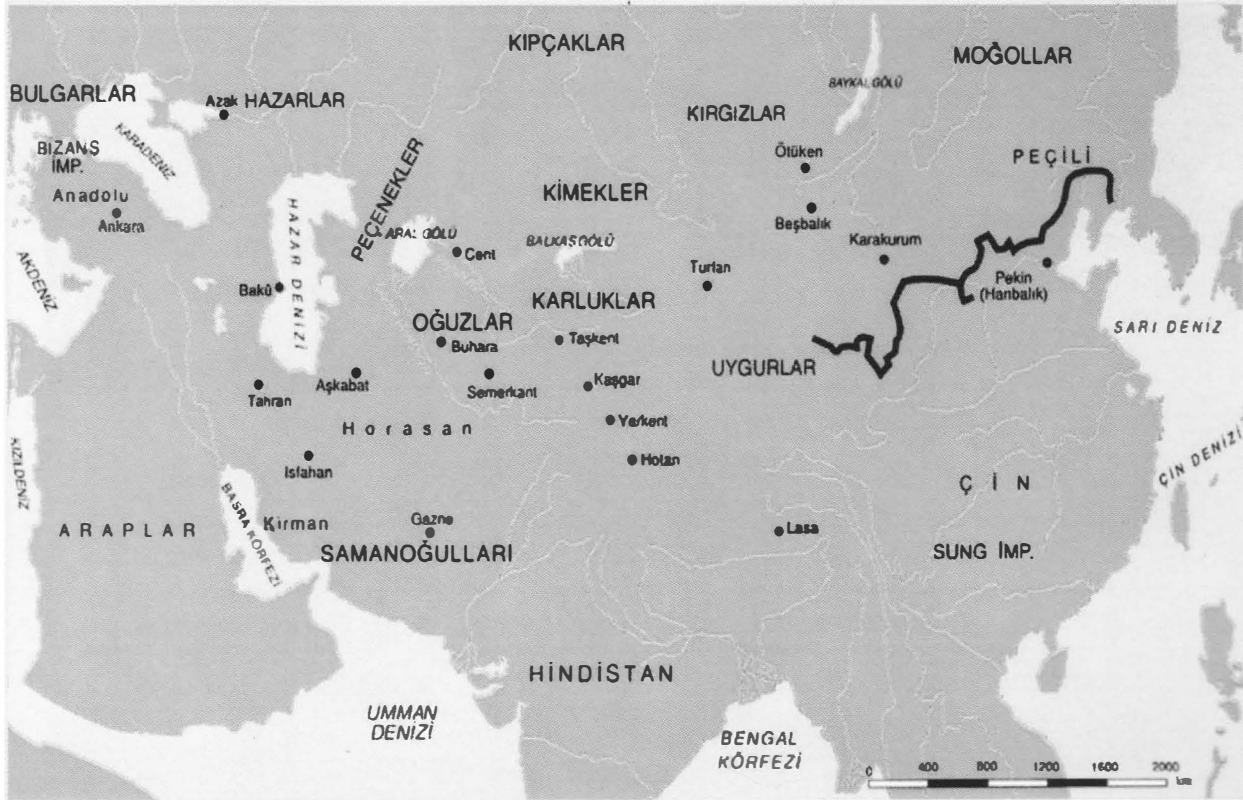
Resim 9- Karakalpak Milli Yurt (ev uy çadır)

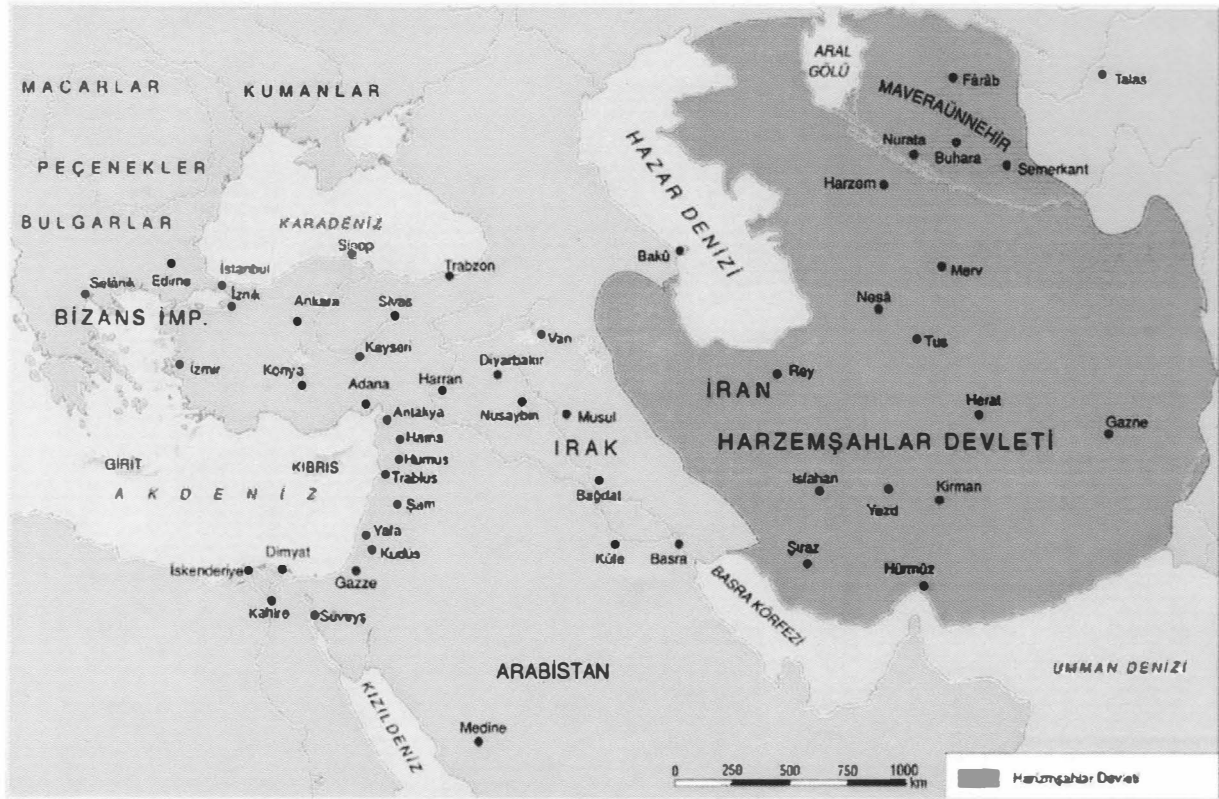
Resim 10- Karakalpak Millî Yurt (ev, uy, çadır)

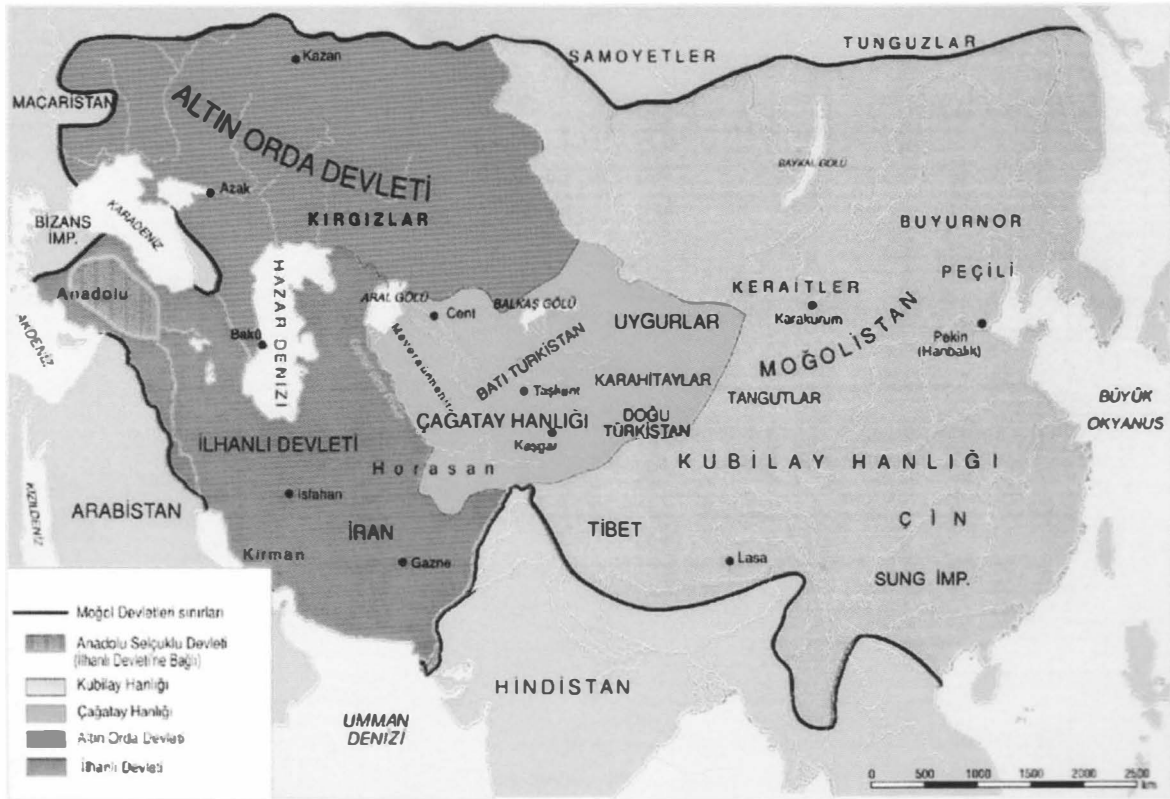
Harita 1- İskit (Saka) Devleti (M.Ö.VI-IV)

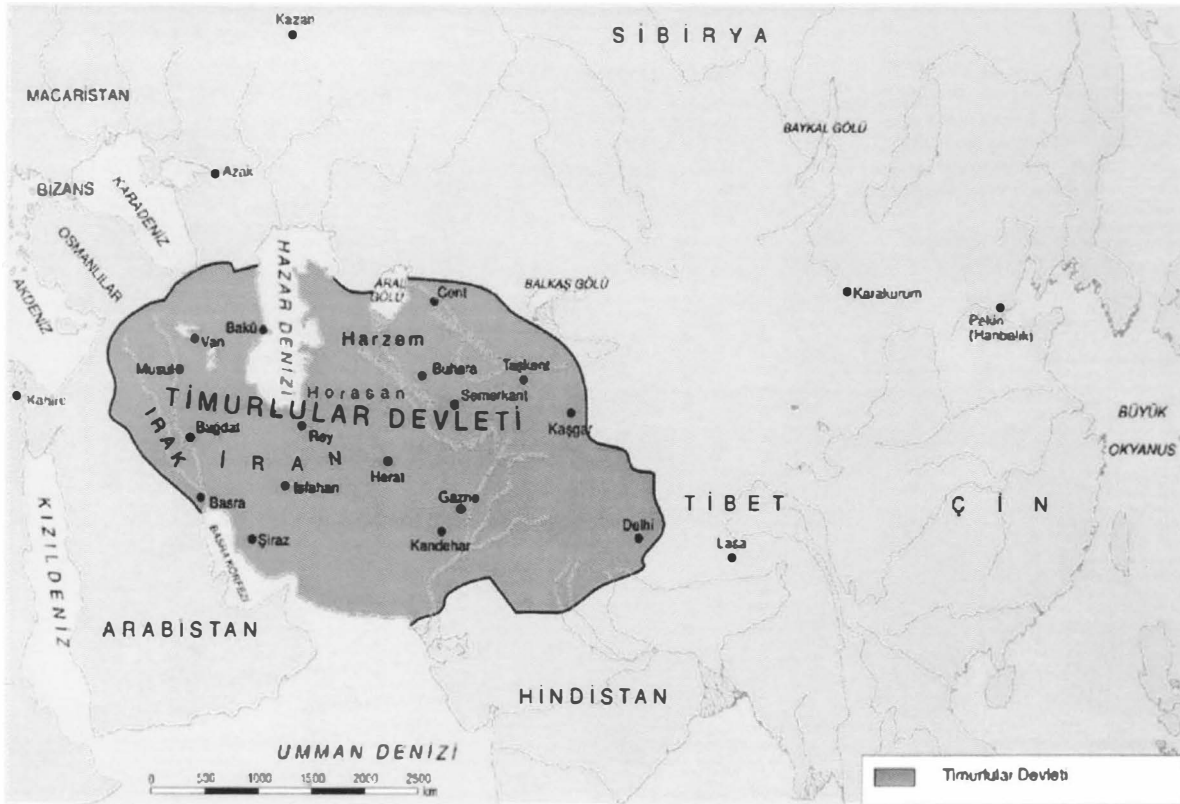
Harita 2- X-XIII. Yüzyılda Türk Kavimleri

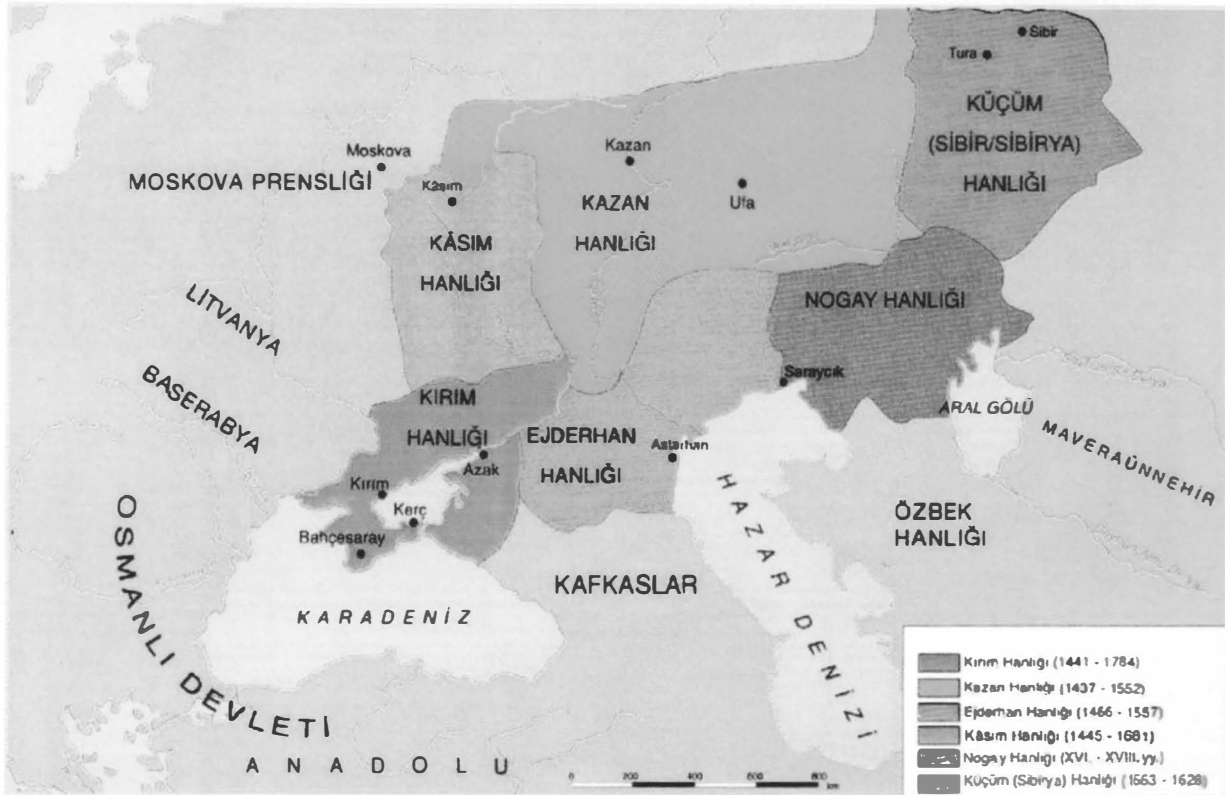
Harita 3- Harezmşahlar Devleti (1097-1231)

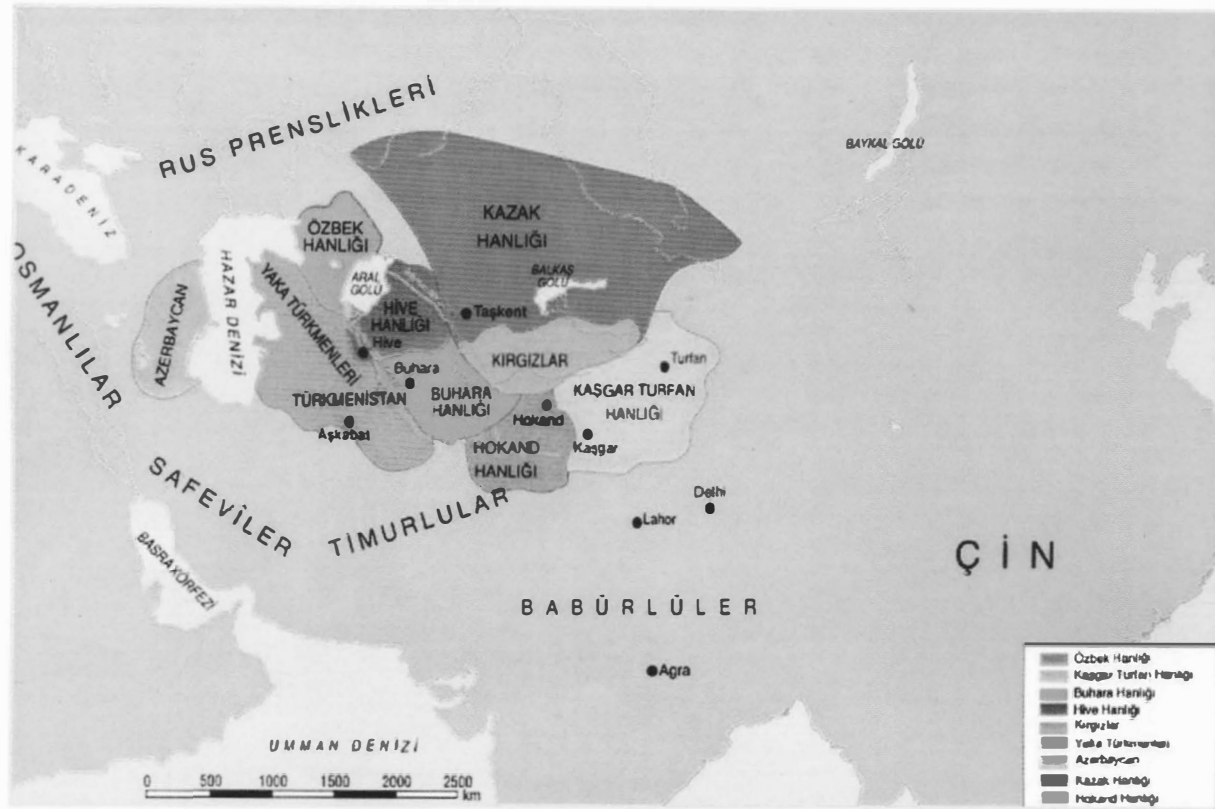
Harita 4- Moğol-Türk Devletleri

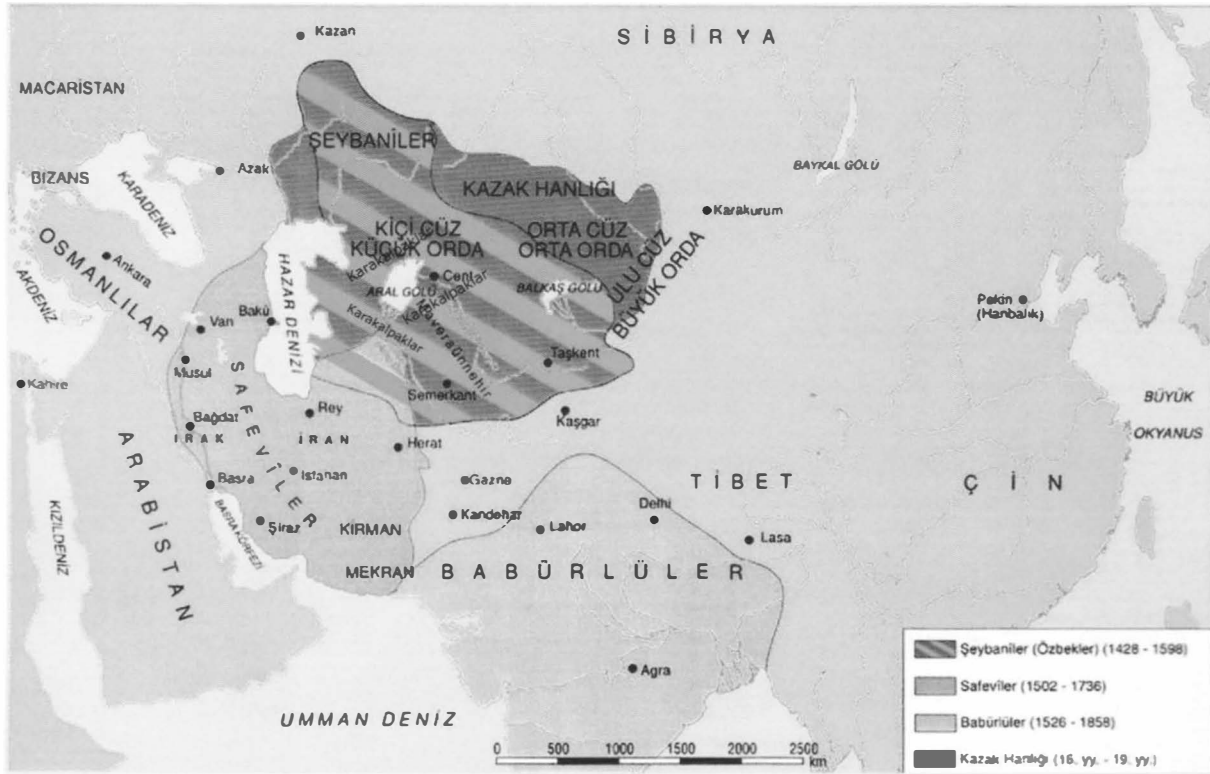
Harita 5- Timurlular Devleti (1370-1507)

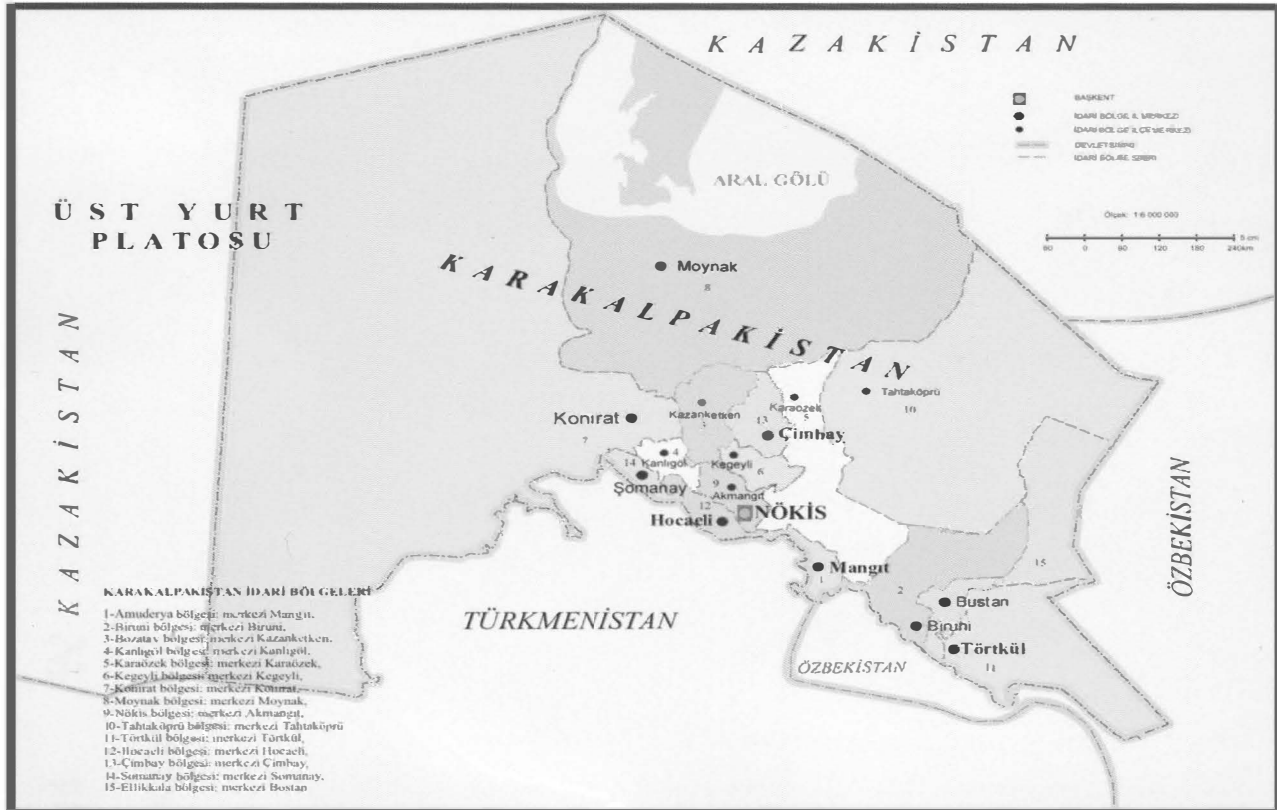
Harita 6- Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Hanlıkları

Harita 7- Özbek Hanlıkları, Yaka Türkmenleri, Kaşgar ve Turfan Hanlıkları

Harita 8- Kazak Hanlığı ve Kazak Cüzleri ile Karakalpakların Yaşadıkları Sahalar (XVI.XIX. Yüzyıl)

Harita 9- Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti

ISBN 975-16-1670-3

9 789751 616702

